

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványai

Szerkeszti: **Kovács Kálmán**

12. szám

**A MAGYAR POLITIKAI ÉS JOGI GONDOLKODÁS
TÖRTÉNETÉBŐL**

XVIII–XIX. század

Budapest, 1982

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványai

Szerkeszti: Kovács Kálmán

12. szám

A MAGYAR POLITIKAI ÉS JOGI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBŐL

XVIII–XIX. század

Budapest, 1982

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Magyar Állam- és Jegtörténeti Tanszék

Lektorok

ASZTALOS LÁSZLÓ egyetemi tanár
GALÁNTAI JÓZSEF egyetemi tanár
KOMJÁTHY MIKLÓS c. egyetemi docens
KOVÁCS KÁLMÁN egyetemi tanár

Felelős kiadó: **Dr. Kovács Kálmán**

Tartalom

Előszó

Előszó	5
Buzás József, egyetemi adjunktus Az osztrák-magyar közjogi vita történetének kérdéséhez	7
Csizmadia Andor, egyetemi tanár Az abszolutizmus magyarországi jogtörténetírói	21
Degré Alajos, levéltárigazgató Reformtörekvések megindokolása régi törvényekre hivatkozással (1846).	39
Kardos József, egyetemi docens A szentkoronaeszmé szerepe a XIX. század politikai-közjogi gondolkodásában	49
Kállay István, egyetemi tanár Kelemen Imre az impensióról és a processus summarioról.	61
Máthé Gábor, főiskolai tanár Bírászkodás a közigazgatásban	73
Mezey Barna, tudományos munkatárs II. Rákóczi Ferenc állampolitikai elképzelései	87
Pölöskei Ferenc, egyetemi tanár Tisza István és a képviselőház az 1890-es években	103
Rottler Ferenc, egyetemi docens Ipolyi Arnold a nemzetről és a nemzetiségről	123
Idegnyelvű tartalom	137
Az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványai	141

Tartalom

2	Házas
7	Buzs József, egyetemi adjunktus Az osztály-magyar közösi vita történetének kérdéséhez
11	Czuczai Andor, egyetemi tanár Lektorok Az abszolútizmus magyarországi jogtörténelmi Dagy Alajos, levéltárnok GALANTAL JÓZSEF Károlyi József, egyetemi docens A szentkoronázás szerepe a XIX. század politikai-közösi gondolkodásban
49	Kállay István, egyetemi tanár
61	Kelenen Imre az irrenditól és a processus summarisról Máté Csab, főiskolai tanár
73	Birkóds a közigazgatásban Mész Barna, tudományos munkatárs
87	E Rákóczi Ferenc állampolitikai elképzelései Pösterl Ferenc, egyetemi tanár
103	Tisz István és képviselői az 1890-es években Kottler Ferenc, egyetemi docens
123	Ipolyi Arnold a nemzetről és a nemzetiségről
137	Idegennyelvű iratok
141	Az ELTE Magyar Állam- és Jogtudományi Tanszékének kiadványai Nemzeti Könyvtár, Dr. Árkai István

Előszó

A magyar politikai és jogi gondolkodás XVIII-XIX. századi történetének a fejlődés tendenciáit is kifejező egy-egy szelvényét mutatja be a tanulmánykötet. Főként egyes politikai-közjogi nézetek elemzése dominál: a fejedelmi hatalom, az adminisztrátori rendszer, a dualista államkapcsolat, a parlamentáris monarchia, a hatalommegosztási elv (bíráskodás és közigazgatás), továbbá a szentkoronaeszme, valamint a polgári nemzetfogalom problematikája. A tanulmányok mások csoportja az abszolútizmus kori jogtörténettudomány, illetve a késői feudális magánjog néhány jelentős művelőjének elveit, felfogását, tudományos munkásságát értékeli.

A szerzői kollektíva a jog- és közigazgatástörténet tudományát s a történettudományt képviseli, reprezentálva az interdiszciplináris együttműködést, az állam és a jog fejlődésének többoldalú vizsgálatát, s – a módszertani különbségek ellenére – a szintézisre való törekvés igényét.

Hagyományait folytatva, a kutatóhely kezdeményezte a témák kimunkálását s most e kötet közreadásával, a jövőben pedig a lehetőség szerint egyéb módokon is, még fokozottabb mértékben kívánja előmozdítani a több szakterületet közösen érintő kutatásokat.

Budapest, 1982. március hó

A szerkesztő

A magyar politikai és jogi gondolkodás XVIII-XIX. századi történetének a fejlődés tendenciáit is kifejező egy-egy szakvényvet mutatja be a tanulmánykötet. Ezeként egyes politikai-közjogi nézetek elemzése dominiál a területi határolás, az adminisztratív rendszer, a dualista államkapcsolat, a parlamentáris monarchia, a hatalommegosztás (pláskodás és közigazgatás), továbbá a szentkoronaszisztem, valamint a jogi nemzetfogalom problémáit tárgyalja. A tanulmányok mások csoportja az abszolút monarchia jogtörténeti kérdései, illetve a késői feudális magánjog néhány jelentős műve köré csoportosul, illetve a jogtörténeti, tudományos munkásságot értékel.

A szerzői kollektiva a jog- és közigazgatástörténeti tudományt a történelmi-művelődéstudományi, reprezentatív az interdisciplináris együttműködést, az állam és a jog fejlődésének többletértékeit vizsgálata, a – a módszertani különbözőségeket ellenőrző – a szakterületi vizsgálatok irányát.

Hagyományait folytatva, a kutatás helyi kezdeményezése a témák kiemelését a most e kötet közreműködésével, a jövőben pedig a lehetőség szerint egyéb módokon is, még fokozottabb mértékben kívánja előmozdítani a több szakterületet közösen érintő kutatásokat.

Budapest, 1982. március hó

Buzás József

**AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÖZJOGI VITA TÖRTÉNETÉNEK
KÉRDÉSÉHEZ**
(Friedrich Tezner a dualisztikus államkapcsolat jogi természetéről)

Amikor 1867-ben létrejött a kiegyezés, még nemigen sejthették, legalábbis magyar részről nem, hogy a kiegyezés nagy műve, ami a szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus nehéz évei után végre közjogi kompromisszumot hozott a két állam között, milyen éles és gyakran ismétlődő, folyton megújuló támadásoknak lesz kitéve a következő években, évtizedekben. Ezek a támadások legtöbbször közjogi tudományos köntösben jelentkeztek, de valójában politikai célokat, érdekeket szolgáltak. A közjogi kompromisszum az 1866. évi königrätrzi vereség után már mindkét államnak és mindkét társadalom uralkodó osztályainak érdekében állott, mégis a dualizmus fejlődésének első néhány esztendeje után felütötték fejüket bizonyos osztrák tudományos közjogi nézetek, amik a kiegyezésben konstruált dualisztikus államközi kapcsolatok addig elfogadott jogi természetét megkérdőjelezték, bizonyos politikai célok érdekében az osztrák hegemoniát hangsúlyozni kívánták, és a paritásos osztrák-magyar közjogi viszonyt tudományos eszközökkel igyekeztek aláásni. Annak, hogy ezek a támadások egyáltalában kialakulhattak, és hogy megfelelő argumentális fegyvertárral is rendelkezettek, oka elsősorban abban rejlik, hogy a kiegyezést lényegében formálisan nem államközi szerződés alakjában hozták létre, és hogy szövegezésében a magyar, ill. az osztrák kiegyezési törvény nem volt eléggé egzakt, egymásnak pontosan megfelelő. A magyar közjogi (és részben politikai) irodalomnak fél évszázadon át kellett harcolnia ezek ellen a „tudományos” támadások ellen, megcáfolnia azokat, és elhárítania esetleges politikai következményeiket.

Az alapkérdés, ami körül a viták sűrűsödtek, a kiegyezés közjogi természete volt, de e kérdésnek megválaszolásához fel kellett vetni és tisztázni kellett olyan egyéb kérdéseket is, mint Ausztria, illetve Magyarország állami szuverenitásának kérdése a dualizmus idején és, hogy létezik-e két állami egység fölött kialakult magasabb birodalmi szuverenitás.

Ennek a közjogi problémának elindítója és folytatója osztrák részről a bizonyos mértékben Lustkandl Vencel nyomdokain induló, de nála nagyobb tudományos apparátussal dolgozó és finomabban érvelő úgynevezett nagy-osztrák közjogi iskola volt, amelynek legjelentősebb képviselői Dantscher, Luschin, Offermann, Steinacker és Tezner^{1/}. Fellépésükkel párhuzamosan és velük szemben már Ausztriában is jelentkez-

tek olyan tudományos nézetek, amik nem tagadták Magyarország állami szuverenitását, elvetették az előbbieket erősen tendenciózus, politikai célokat szolgáló közjogi elméleteit, és az osztrák-magyar viszonyt két szuverén állam paritáson lapuló nemzetközi szövetségének tekintették. Többek között Hauke, Herrnritt, Juraschek, Lentner és elsősorban Jellinek^{2/} állt ezen az állásponton, és szállt szembe Teznerék felfogásával.

Magyar részről Deák Ferencz^{3/} volt a szélsőséges osztrák közjogi koncepció legelső visszautasítója, aki amellett, hogy szétzúzta Lustkandl bécsi jogtanár szélsőségesen retrográd felfogását, egyúttal kidolgozta azt a pozitív alapot is, amelyen a Pragmatica Sanctióból kiindulva létre lehetett hozni az Ausztria és Magyarország közötti közjogi kompromisszumot, és legalábbis egyidőre meg lehetett teremteni a két állam nyugodt politikai és gazdasági fejlődésének feltételeit. A későbbiek folyamán közjogtanárok (Korbuly Imre, Kiss István, Nagy Ernő, Polner Ödön)^{4/} vállalkoztak tankönyvekben, tanulmányaikban a szélsőséges osztrák közjogi felfogás megcáfolására. Főként Polner Ödönnek^{5/} jutott feladatul és vált szinte kötelességévé a nagy-osztrák közjogi iskola addigi nézeteinek summázására vállalkozó Tezner koncepcióinak határozott visszautasítása és tudományos szétzúzása. A magyar vezető politikusok között jóideig nem akadt senki, aki Deák nyomdokába lépve kellő felkészültséggel és tehetséggel kapcsolódott volna bele a nagy közjogi vitába. A dualizmus félévszázadának vezető magyar politikusai közül ugyan többen is kitértek a parlamentben, illetve a magyar delegációban tartott beszédekben, politikai nyilatkozataikban az osztrák-magyar közjogi viszonyra (például idősebb Andrassy Gyula, Tisza Kálmán, Horvát Boldizsár, Szilágyi Dezső, Tisza István, Wekerle Sándor, ifjabb Andrassy Gyula), de ezek a megnyilatkozások ad hoc jellegűek voltak, csupán a pillanatnyi osztrák provokáció elhárítására irányultak, nem adtak átfogó alapos értékelést. Csak a dualizmus ötödik és egyben utolsó évtizedének elején születik meg Apponyi Albert néhány tanulmánya^{6/} az Ausztria és Magyarország közötti viszony jogi természetéről, mely munka a politika és a közjog tudományának sikeres ötvözésével fejt ki és foglalja össze ebben a kérdésben a magyar álláspontot.

I.

Az osztrák-magyar közjogi kapcsolatok körül kialakult polémia egyik alapkérdése az volt, hogy független, *szuverén állam-e Magyarország*, vagy sem. A nagy-osztrák közjogi iskola tagadta Magyarország szuverenitásának teljességét, a magyar közjogi és politikai közvélemény viszont a szuverenitás alapjaira helyezkedett. A nagy-osztrák közjogi iskola főként három ponton támadta a magyar szuverenitást:

- 1) Magyarország a Habsburg-ház nőága örökösödési jogának elfogadásával lényegében lemondott önálló, független állami létéről,
- 2) az 1867. évi kiegyezési törvénynek seholsem nevezik Magyarországot államnak,
- 3) a közös ügyek együttes kezelésével lényegében mind Ausztria, mind Magyarország korlátozta szuverenitását, és a már korlátozott szuverenitású közjogi alakulat nem tekinthető szuverén államnak.

1. Tezner és követői azt állították, hogy a Pragmatica Sanctio révén 1723-ban Magyarország a Domus Austriaca országaiban és tartományaiban már korábban elismert öröklési renddel teljesen azonos trónöröklési rendet fogadott el, ezzel belépett abba a nagy államközösségbe, amelyet az azonos öröklési szabályok szerinti mindenkor Habsburg-uralkodó a birodalmi központi szervek révén együttesen és elválaszthatatlanul kormányoz. Nem volt független magya külpolitika és önálló magyar hadsereg, csak birodalmi diplomácia és császári Armeé. A magyar királyi cím – a cseh királyihoz hasonlóan – egyszerű díszítő címmé vált, az uralkodó csak akkor használta, ha a trónörököszt már az ő életében Magyarország királyává koronázták. Ha pedig az uralkodót római császárrá választották, a magyar király címe teljesen elenyészett, csak belső házihasználatra vették elő, ha az uralkodó a magyar rendektől pénzt és katonát követelt.^{7/} Az osztrák közjogi iskola szerint mindez azt bizonyítja, hogy Magyarország a Pragmatica Sanctio elfogadásával felszívódott a birodalomba, elvesztette állami szuvereniását.

A magyar közjogi felfogás elutasítja és cáfolja ezeket a tételeket.

Először: A Pragmatica Sanctióban meghatározott magyar trónöröklési rend nem azonos az osztrák örökös tartományokban és a hozzájuk kapcsolódó országokban elfogadott örökösödési renddel. Több szempontból is különbözik attól. Egyrészt terjedelemben, mert csak I. Lipót utódaira terjed ki, míg Ausztriában időbelileg korlátlanul a Habsburg-ház fizikai létezésének egész idejére. Másrészt különbözik a trónralépés alkotmányos feltételei tekintetében. Az 1687: I. tc. és az 1715: II. tc. szerint ui. a trónralépő király köteles hitlevelet kiadni, magát megkoronáztatni és a magyar alkotmányra esküt tenni. Ausztriában viszont ilyen külön feltételek nincsenek. Különbözik végül abban is, hogy Ausztriában az örökösödés útján való trónralépés a szabály, míg Magyarországon ez csak kivétel, ugyanis az 1723: II. tc. 7. §-a a királyválasztás jogának feléledését, mint lehetőséget fenntartja. A két örökösödési rend tehát csak hasonló, de nem azonos, így nem is lehet közös, és nem lehet közös az ezeket létrehozó államhatalom sem, mint belső jogforrás.^{8/}

Másodszor: Az 1723: I. és II. tc. lényegében az addig is létező perszonális uniót konstituálja. A két államnak kozjogilag két külön uralkodója van. A csak személyében közös uralkodó az osztrák örökös tartományokat és Magyarországot „in-divisibiliter ac inseparabiliter” birtokolja, de e közös possessio egyáltalában nem jelent közös kormányzást, a két állam egy közös államhatalommá való összevonását. A magyar rendeket a Pragmatica Sanctio elfogadásakor a két állam közös létérdeke által meghatározott együttes és kölcsönös védelem szükségességének belátása vezérelte. Ebből az alapelvekből kiindulva fogadták el a más államok irányában közös külügy és hadügy együttes és közös vezetését, hogy Magyarország „bármely jövő időkben, minden külföldi s belső zavaroktól és veszélyektől megóvva legyen, és áldástadó folytonos nyugalomban és a lelkek őszinte egységében, minden külső erőszak ellenében is legszerencsésebben fennmaradhasson.”^{9/} Ugyanakkor sem ebben a törvényben, sem bármely másikban soha nem találunk egyetlen olyan paragrafust sem, amelyben Magyarország lemondott volna önálló államiságáról, sőt a magyar országgyűlés többször is megragadta a lehetőséget, hogy kifejezze Magyarország önállóságát, függetlenségét. (Igy az 1715: III. tc.

leszögezi, hogy Magyarország külön állam, külön államhatalommal, a II. József abszolút uralkodása utáni első országgyűlés pedig, mintegy az abszolutizmusra visszahatásként kijelenti, hogy országunk „független és semmi más országnak, vagy népnek nincs alávetve”. 1791: X. tc.)

2. Hogy az 1867-ik évi kiegyezési törvények két szuverén állam jogi kapcsolatát szabályozzák, az tartalmukból nyilvánvaló. Ennek ellenére a nagy-osztrák közjogi iskola megkísérelte, éppen a kiegyezési törvények szövegéből kiindulva, formálisan is kétségbevonni Magyarország állami szuverenitását. Ezt annál könnyebben is tehette, mert szövegében a két kiegyezési törvény nem eléggé pontos, nem a megfelelő kifejezéseket alkalmazza,^{10/} így a formális, pusztán a törvényekben szereplő szavakhoz kapcsolódó értelmezés módot ad e törvények valódi tartalmával szemben álló tudománytalan következtetések levonására is.

Sem az 1867: XII. tc., sem az osztrák 1867. dec. 21-i alkotmánytörvény, az ún. „Dezemberverfassung” *sehól sem nevezi* sem a magyar korona országait, sem Ausztriát *kifejezetten államnak*, hanem megjelölésükre „a két fél”, „a két rész”, illetve a „Reichshälfte” és a „Reichsteil” szavakat használja, együttes megjelölésüket pedig a „Birodalom”, illetve „Reich” szavakkal adja. Hogy a magyar kiegyezési törvény alkotói az állam szó mellőzésével nem azt akarták kifejezni, hogy Magyarország lemond állami szuverenitásáról, az teljesen nyilvánvaló. Abban azonban, hogy az osztrák törvény a „beide Reichshälften”, „beide Reichsteile” kifejezéseket használta, célzatosan ilyen államjogi felfogás lappanghatott. S az osztrák közjogászok egy része éppen ezt a felfogást igyekezett a törvények szövegéből kellően megindokolni. Szerintük a Reichshälfte, a Reichsteil nem rendelkezik szuverenitással. Ez csak az egész Reichet illetheti meg. Ezt a birodalmi szuverenitást törekedett kielemezni a magyar kiegyezési törvényből Tezner, amikor kijelentette, hogy „a külföld felé Magyarország és a nem magyar országok, nem mint két vagy több, csak közösen fellépő, különben teljesen szétválasztandó, szerződési, illetve jogalanyok, hanem mint egyetlen birodalom jelentkeznek”.^{11/} Kiegyezési törvényünknek azt a szövegezésbeli fogyatékoságát, hogy mellözi mind Ausztria, mind Magyarország megjelölésére az „állam” szót, későbbi törvényhozásunk bizonyos mértékig igyekezett korrigálni. (Igy pl. az 1868: XXX. tc., az ún. „magyar-horvát kiegyezés” törvénye 1. §-ában kimondja: „Magyarország a Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek, mind az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában”), az Ausztriával együtt kötött nemzetközi szerződések szövegében pedig az egyik szerződő fél gyanánt mindig „Ausztria és Magyarország” szerepel, ezek a későbbi törvénysszövegezésbeli pontosítások^{12/} azonban nem tudták elhárítani azokat az osztrák „tudományos” közjogi manipulációkat, amik kizárólag a kiegyezési törvény szövegére támaszkodva igyekeztek tagadni Magyarország szuverén államiségét.

3. Tezner és iskolája a magyar kiegyezési törvénynek nemcsak szövegbeli pontatlanságaiból, hanem tartalmából is igyekezett kimutatni azt a tételt, hogy Magyarország nem független, nem szuverén állam. Jean Bodin államfelfogásából kiindulva,

leszögezte, hogy valóban szuverén, teljesen független csak akkor lehet egy állam, ha nemcsak alárendeltségi, hanem mellérendeltségi viszonyban sem áll más állammal, és ha ügyei intézéseiben nem vesznek részt közvetlenül olyan szervek, amelyek nem kizárólag az övéi.^{13/} A kiegyezési törvény számos paragrafusára (16., 20., 52., 58., 66. §) hivatkozva hangsúlyozta, hogy a *közös ügyekben* és a közös egyetértéssel intézendő ügyekben történő szabályalkotás területén mindkét állam kölcsönösen hatással van egymás érdekeire, befolyásolja egymást, egyik sem ura igazán önmagának, nem alkot önállóan törvényeket s így a közös szabályalkotás révén önállósága a szó bodini értelmében kizárt.^{14/} Teznerék szerint Ausztria is, Magyarország is állam ugyan, de nem nemzetközi jogi, hanem csak alkotmányjogi értelemben, mert a *kölcsönös egymásrahatás következtében szuverenitásának teljességét elvesztette*, és így a nem szuverén államok kategóriájába tartozik.

II.

Amikor a Tezner-féle felfogás tagadta Magyarország szuverenitását, és ehhez nagyvonalúan Ausztriát is a nem szuverén államok közé sorolta, ezt azért az alig leplezhető politikai célért tette, hogy felvethesse, vajon hol található ebben az államkomplexumban a teljes szuverenitás. És rögtön meg is adta rá a választ: *a magasabb közös állami főhatalmat* megtestesítő Osztrák-Magyar Monarchiában. Állítását három kérdéskör: a közös uralkodó, a közös főhatalom és az ezt gyakorló közös szervek kérdésének vizsgálatával igyekezett bizonyítani.

1. *Az uralkodó közjogi* (nemcsak fizikai) *közösségét* a Pragmatica Sanctióból kiindulva igyekezett bizonyítani. Ujra meg újra visszatért ahhoz a sokak által bírált és következetesen visszautasított álláspontjához, hogy az örökösödési törvény elfogadásával 1723-ban a magyar király közjogi státusa lényegében beolvadt az osztrák uralkodóba, és Magyarország a Habsburg-uralkodó más országainak és tartományainak közjogi státusától alapvetően nem különböző jogállással részévé vált a nagy Habsburg-birodalomnak. S minthogy az uralkodó igen gyakran német-római császár is volt, Magyarország is császári jogar alá került. Ezt a magyar király jogállását is felszívó császári főhatalmat Magyarország, Tezner szerint, természetes módon elfogadta, és akkor sem tiltakozott, amikor a napóleoni háborúk eredményeképpen megsemmisült német-római császárság helyett, a császári cím megmentése céljából, Ferencz 1804-ben proklamálta az Osztrák Császárságot. A császár egész birodalma területén, mint princeps universae Monarchiae gyakorolta uralkodó jogait és ez a monarchia az 1827. évi 38. articulus szerint is „Universa Monarchia Austriaca”.^{15/} Csak az 1848. április 15-i törvények szűkítették le az osztrák császárság megjelölését a nem magyar országokra és tartományokra. 1849 után pedig az abszolutizmus valamennyi jogszabálya, így az olmützi alkotmány, az októberi diploma és a februári pátens is természetesen Magyarországot is beleértette az Osztrák „Kaiserreich” fogalmába. A kiegyezés létrejöttével az osztrák császári cím természetesen visszaszorult a dualizmus másik államának területére, de az 1868. november 14-i legfelsőbb kézirat, amely az új típusú

dualisztikus államkapcsolat megjelölésére az Osztrák-Magyar Monarchia kifejezést írta elő, ismét erősítést adott azoknak a politikai aspirációknak, amik a paritásos államkapcsolat fölé akarták helyezni az úgynevezett Monarchiát. A későbbiek során ennek a politikai koncepciónak megfelelő közjogi alátámasztást igyekezett adni Tezner és iskolája is.

Tezner a két állam fölötti magasabb állami szuverenitás egyik elemének tekintette az uralkodó különleges jogosítványait is a közös ügyek vezetése területén. Idetartoznak a birodalom egységes képviselőit, a hadüzenetre, a békekötésre, a nemzetközi szerződések kötésére, a delegációk döntésképtelensége esetén a helyettük való döntésre, a két állam törvényalkotásában való részvételre, továbbá az egész hadsereg egységes vezérlésére, vezénylésére és belsővezetésére vonatkozó uralkodói jogok. Tezner ebből a dualisztikus kapcsolat fölé hajló uralkodói hatalomból a két állam fölött elhelyezkedő magasabb szuverenitás egyik tényezőjét igyekezett kikövekeztetni.

2. Az az osztrák közjogi felfogás, ami a *közös ügyek* tényéből a két állam fölött álló magasabb birodalmi szuverenitást tételez fel, a magyar kiegyezési törvényhez hasonlóan az osztrák Dezeremberfassung rendelkezéseiből sem nyer alátámasztást. A Reichet, mint közjogi egységet, közjogi személyiséget ez a törvény sem szabályozta, s csak úgy beszélt a birodalomról, mint Ferenc József országainak összességéről, tehát lényegében mint földrajzi fogalomról. Ausztriát és Magyarországot (de csakis ezeket és nem a birodalmat) ez a törvény is szuverén államszemélyiségeknek ismerte el, noha szövegezésében a magyar törvényhez hasonlóan ez sem használta az állam szót, csak a Reichsteil, Reichshälfte kifejezéseket. Ezeknek körét bővítette Tezner a Staatsgebiet szóval, amit különös előszeretettel használt annak hangsúlyozására, hogy itt csak egyetlen szuverén államról van szó, s ez az Osztrák-Magyar Monarchia, a szorosabban vett Ausztria és Magyarország pedig csak államterületek. Tezner tendenciózus „tudományosságára” nagyon jellemző, hogy még a magyar kiegyezési törvény interpretálásába is belelopta a Staatsgebiet fogalmat, megtevéstve ezzel a magyar kiegyezési törvényt eredetiben nem ismerő olvasót.^{16/} A Staatsgebiet kifejezés mellett olykor használta a Staat szót is, de csak a Laband-féle „nem szuverén állam” fogalom értelmében. Felállította a „korlátozott szuverenitás” elméletét és ennek „Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee” című alapvető munkájában külön fejezetet is szentelt (V. Verbandsrechtliche Beschränkung der Souveränität beider Staaten.) Magyarország szuverén államiságát természetesen csak úgy tudta deminuálni, ha ezt Ausztriával is megteszi. Ezért a Magyarországgal paralell említett Ausztriát igen gyakran örökös tartományoknak nevezte, holott a századforduló idején az „Erbländer” kifejezés már nem élő közjogi, hanem csak történelmi fogalomként szerepelhetett.

Az Ausztria és Magyarország között, közösen és együtt intézendő ügyek tényéből Tezner arra következtetett, hogy a két állam – szuverenitását önként felszámolva – egy magasabb államszemélyiséget hozott létre, saját szuverenitását erre átruházta, következésképpen ebben az államkomplexumban szuverenitással nemzetközi jogi értelemben csak ez utóbbi, az Osztrák-Magyar Monarchia rendelkezik.^{17/}

3. Minden szuverén államnak államisága kifejtésére megfelelő szervekkel kell rendelkeznie. Tezner és követőinek abbeli törekvése, hogy bebizonyítsák: létezik Ausztria és Magyarország fölött egy magasabb államhatalom, a szuverén Osztrák-Magyar Monarchia, éppen a *közös államszervezet* kérdésében ütközött a legnagyobb nehézségekbe, és vallott nyilvánvalóan csődöt. Ugyanis a nézetük szerint nemzetközi jogi személyiséggel rendelkező Monarchiának ilyen egységes akaratelhatározása, egységes cselekvésre képesítő minden részletében jól kiépített saját külön szervezete nincsen.

A korabeli magyar közjogtudomány és a mai jogtörténet-tudomány egyöntetű véleménye szerint, a közös ügyekből, azaz bizonyos ügyek közös és együttes vezetésének tényéből nem lehet a Monarchia szuverén államiságát, azaz a Monarchiában megnyilvánuló állami főhatalom létezését levezetni. Ha pedig ilyen állami főhatalom nincs, akkor annak szervezete sincs. Az úgynevezett közös szervek nem egy, a két állam fölött álló magasabb államszemélyiség orgánumai, hanem a két állam közös, egyetértő akarral létrehozott szervei, amelyek éppen az ő szuverén akaratukból és megbízásukból is mindkettőjüknek felelősen látják el „a közös biztonsággyüttes erővel leendő védelme és fenntartása” céljából^{18/} osztrák, illetve magyar törvényekben egyező tartalommal meghatározott feladatkörüket.

Ha ezzel az egyedül helyes, a kiegészítési törvényekből egyértelműen levezethető állásponttal szemben a közös ügyek tényéből sikerült volna is Tezneréknek kimutatniok a két állam fölött álló Monarchia magasabb államszemélyiségét, ez általuk kreált „szuverén állam” szervezetét maguk már nem konsturálhatták meg. Tezner a már említett munkájában nem is vállalkozott arra, hogy a Monarchia egész (valójában nem is létező) szervezetét áttekintse, és nagyvonalúan átsiklott a fölött a kérdés fölött is, hogy egy szuverén államnak kiépített állami szervezettel kell rendelkeznie. Abból az általa felállított fikcióból kiindulva, hogy a Monarchia magasabb államszemélyiség, az államszervezet területén csak az uralkodóval és a közös minisztériummal foglalkozott.

Azzal a magyar közjogi állásponttal szemben, hogy az osztrák császári és a magyar királyi koronát viselő uralkodónak nem közjogi méltósága, hanem csak fizikai személye azonos, a Pragmatica Sanctióra hivatkozva Tezner ismételten hangsúlyozta, hogy a magyar király méltósága, miután a magyar rendek az osztrák ház nőágának örökösödési jogát elfogadták, beleolvadt az örökös tartományok uralkodójának méltóságába, aki akkor történetesen német-római császár is volt. Még inkább megerősítettnek tekintette Tezner ezt az állítását abból a tényből, hogy 1804-ben a Habsburg-uralkodók felvették az osztrák császári címet. Azt állította, hogy az osztrák császári cím felszívta, magába olvasztotta a magyar király méltóságát. És ezt az általa bizonyítottnak vett állítást azzal is igyekezett alátámasztani, hogy az osztrák császári cím felvétele idején a magyar rendek nem is tiltakoztak ez ellen. Most a kiegészés utáni közjogi állapotot vizsgálva azt bizonygatta, hogy a nemzetközi jogi kapcsolatok, a diplomácia területén a császár és a király szétválaszthatatlan egység, és ebben az egységben a két államterület szétválaszthatatlansága és egyetlen nemzetközi jogi alannyá való összeolvadása fejeződik ki.^{19/}

Ami a közös minisztériumot illeti, e kérdésben könnyebbnek tűnt Tezner számára annak a gondolatmenetnek a bizonyítása, hogy vannak közös szervek, tehát van

közös állami főhatalom is. Ezzel a bizonyítással szemben azonban le kell szögezni, hogy bár a végrehajtó hatalom része az állami főhatalomnak, önmagában nem fejezi ki az állami szuverenitást, mert alá van rendelve az egyedül szuverén törvényhozó hatalomnak. Különben a közös minisztérium hatalmi köre nem is volt a két államtól független, önálló, egységes főhatalomnak tekinthető. Kiegyezési törvényünk ugyanis a külügyekkel kapcsolatosan például kimondta, hogy a közös külügyminiszter „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett”^{20/} köteles a külügyeket vezetni. Ha a közös külügyminiszter valamely magasabb állami egység végrehajtó hatalmi szerve lett volna, akkor nem függhetett volna a két alacsonyabb szintű államegység szerveitől.

A Tezner-féle elméleti konstrukció leggyengébb pontja a magasabb állami egység törvényhozásának kérdése, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchiának közös törvényhozása, közös törvényhozó szerve nem volt. A kiegyezés előkészítése során ugyan, osztrák részről sokáig nagyon mereven ragaszkodtak a közös Reichsrat felállításához, Deákék viszont ezt határozottan elleneztek, mintegy előre megérezve azokat a későbbi politikai aspirációkat, amiket a kiegyezés utáni néhány évtizedben bizonyos, közjogászok által is támogatott politikai csoport kialakított és követett, amik ellen sokkal nehezebb lett volna védekezniök, ha ez a Reichsrat, mint a közös ügyek törvényalkotó szerve létezett volna. A birodalmi gyűlés, vagy birodalmi tanács helyett, Andrássy Gyula javaslatára, egy mindkét fél részéről elfogadható szervezeti megoldást találtak a delegációk intézményében. Mindegyik küldöttség saját parlamentje által, annak tagjából választott hatvan tagú testület, amely csak küldőjének tartozott felelősséggel. A két delegáció együttesen sem jelentett birodalmi törvényhozást, mert együtt soha nem is tanácskozott, és közös szavazásra is csak akkor ült össze, ha a napirenden szereplő kérdésben háromszori üzenetváltással sem tudtak döntést hozni. Minden állam legfőbb attribútuma, a szuverenitás éppen a törvényhozásban valósul meg. Ha tehát egy államnak nincs törvényhozása, valójában állam-minősége sincsen, tehát Tezneréknek az a koncepciója, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szuverén állam, ezért sem állta meg a helyét.

III.

Az előzőek után nyilvánvalóan azonnal felvetődik a kérdés, hogy tulajdonképpen milyen az Ausztria és Magyarország közötti viszony jogi természete, hogy a kiegyezési törvények az államkapcsolatok melyik kategóriájába tartozó alakzatot hoztak létre közöttük. Idézett alapmunkájának „Die Monarchie eine Mischung bundesstaatlicher und staatenbündischer Elemente” című fejezetében maga Tezner is elismerte, hogy bár a kiegyezés óta számtalan kísérlet történt a két állam viszonyának és az általa létrehozott kapcsolat jogi természetének meghatározására, mindezekig még senkinek sem sikerült egy zárt jogi konstrukciót találnia, ami pontosan illenék erre a kapcsolatra. Ennek a kérdésnek a megoldása elméletileg azért nehéz, szinte lehetetlen is, mert a Monarchia intézményeiben olyan elemeket tartalmaz, ami közül egyesek az egyik, mások a másik

kategóriába illenek, együttesen azonban nem szoríthatók bele egyik jogi konstrukcióba sem.^{21/} Ennek okát Tezner emberi motívumokban vélte felfedezni, abban, hogy a kiegyezést létrehozó politikai tényezők mindenáron megegyezésre törekedte, mielőbb tető alá kívánták hozni a kiegyezés épületét, és ezért nagyvonalúan átsiklottak ennek azon pontjain, amelyekben egyetértésük még nem volt teljesen tökéletes.^{22/}

Tezner sorra vette az Osztrák-Magyar Monarchia alapvető intézményeit, igyekezett kimutatni, hogy ezek többsége a szövetségi államtípusra jellemző. Ezek: a közös uralkodó nemzetközi jogi személyiségének nagy következetességgel végigvitt egysége, az uralkodó részére a hadsereg szervezése, vezetése, a vele való rendelkezés és a katonai igazságszolgáltatás területén fenntartott jogok. Mindezeket alapvetőknek, az államkapcsolat jogi jellegét elsősorban meghatározónak tartva, Tezner a szövetségi államra jellemző intézményeket akarta hangsúlyozni. De nem térhetett ki az elmélete számára kényelmetlen közös ügyek intézményeinek vizsgálata elől sem. Minthogy ez utóbbiak az államszövetség jelleget bizonyítják, és ez nem illett bele Tezner elméleti rendszerébe, új közjogi teóriát konstruált. Tétele szerint az Osztrák-Magyar Monarchia nem jelent sem szövetségi államot, sem államszövetséget, hanem a kettő közötti valamilyen, eddig meghatározatlan jogi alakzatot, mert intézményeinek egyrésze határozottan a szövetségi állam jellegre utal, másik része pedig a szövetségi állam és az államszövetség intézményei között helyezkedik el.^{23/} Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Tezner még a közös ügyek intézményeinek tekintetében sem ismerte el, hogy azok egy államszövetség intézményei. (Tezner szerint tehát az Osztrák-Magyar Monarchia, a benne megvalósuló kapcsolat Ausztria és Magyarország között, egy vegyes közjogi alakulat, egy „mischling”,^{24/} „ein Mittelding zwischen monarchischem Staatenbund und Bundesstaat”,^{25/} amelyben egy „Kreuzung der bundesstaatlichen mit der staatenbündischen Idee”,^{26/} nyilvánul meg.

Tezner és követői politikailag tendenciózus, a tudomány látszatába burkolózó koncepciójára a korabeli magyar közjogtudomány megadta a megfelelő választ.^{27/} Az Ausztria és a Magyarország közötti kapcsolat jogi jellegét illetően bebizonyította, hogy ez *államszövetség*. Két független szuverén állam szövetsége, ami azonban nem a szokásos módon államközi szerződés alakjában jött létre, hanem úgy, hogy mindkét állam politika- és jogalkotó tényezői, felismerve a „közös és együttes védelem” szükségességét tárgyalások során megegyeztek a létesítendő jogi kapcsolat alapelveiben és intézményrendszerében, majd e megállapodás eredményeképpen mindkét állam szuverén törvényhozása (Magyarországon az országgyűlés és a magyar király, Ausztriában a Reichsrat és az osztrák császár) megalkotta a tartalmában azonos, szövegében azonban különböző, saját kiegyezési törvényét, és ezeknek alapján létrehozta azokat a közös intézményeket, amelyekben az államszövetség létezik és funkcionál. Ugyanakkor *mindkét állam teljesen szuverén*, önálló törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalommal, saját külön államterülettel és polgárai tekintetében külön állampolgársággal. Nem jött tehát létre semmilyen magasabb államszemélyiség, „Gesamtmonarchie”, egy „Grossösterreich”, amelyben a magyar szuverén államiség a nagy-osztrák politika érdekében később felszívódna. A magyar álláspont következetesen leszögezte, hogy a kiegyezéssel nem új állam jött létre, hanem csak új államkapcsolat.

A Monarchiát továbbra is nem államkapcsolatnak, hanem államnak tartó Tezner maga is belátta, hogy a Monarchia gyenge alapokon áll és rövidesen újraszabályozásra szorul, különben fel fog bomlani.^{28]}

A két állam vezető politikai körei és a mögöttük álló uralkodó osztályok egyetértettek abban, hogy a Monarchiát – éppen osztályprogramuk érdekében – feltétlenül fenn kell tartani. Tudták, hogy a dualisztikus rendszer radikális megbotlygatása az ingatag alapokon álló, nemzetiségi tekintetben rendkívül heterogén államkomplexum teljes szétbomlásához, kis nemzeti államokra való széttöredezéséhez fog vezetni. Hogy ezt elkerüljék, csak mérsékelt, „finom” módszerekkel végrehajtandó módosításokat terveztek. S e módosítások irányában és tartalmában már egyáltalán nem volt egyetértés közöttük. A vezető magyar politikai tényezők a dualista államkapcsolat még szorosabbra fűzésére törekedtek, de feltétlenül paritásos alapon, az osztrák politikai, közjogi törekvések viszont az egységes szövetségi állam, a Gesamtmonarchie megteremtésére irányultak, Magyarország közjogi háttérbe szorításával, Ausztria alá rendelésével.

Míg e két ország uralkodó osztályai, hatalmon lévő tényezői ezzel a „politikai kötélhúzással” voltak elfoglalva, más erők is készülődtek a dualizmus „módosítására”. A monopolkapitalista fejlődés szakaszában, különösen a háborúra való készülődés idején, majd a háború alatt mind Ausztriában, mind Magyarországon fokozódott a társadalmi feszültség, élesedtek az osztályellentétek, amikhez a nem német, ill. nem magyar ajkúak lakta területeken nemzetiségi ellentétek is járultak. A dualista kapcsolat csak elfedte, de fel nem oldhatta ezeket a társadalmi, nemzetiségi problémákat. A világháború idején a belpolitikai helyzet, a lakosság hangulata, a gyakori háborús vereségek és a rossz élelmezési viszonyok következtében fokozatosan romlott, a nemzetiségi feszültségek továbberősödtek, és több jogra, nagyobb közjogi önállóságra, majd pedig függetlenségre, teljes elszakadásra is irányuló politikai aspirációk alakjában törtek a felszínre. A háború utolsó hónapjaiban már a magyar közvélemény többsége is az elsősorban Károlyi Mihály által meghatározott ellenzéki politika függetlenségi törekvését támogatja, a dualisztikus kapcsolat felszámolását, a reálunió egyszerű perszónálunióvá való átalakítását kívánta, sőt követelte. Vitakozhattak ugyan osztrák és magyar közjogászok, politikusok a Monarchia átalakításán, születhettek különböző tervek, elképzelések a dualisztikus államkapcsolat újraszabályozására a felbomlás, az összeomlás elkerülése céljából, a probléma megoldását a törvényszerűen érvényesülő társadalmi erők egészen más mederbe terelték. Az újraszabályozás, vagy felbomlás Tezner által is felvetett alternatív kérdését – a két államban hatalmon lévő politikai tényezők akaratától függetlenül – a felgyülemlett politikai, társadalmi, nemzetiségi feszültségeket ideiglenesen levezető forradalom útján maga a történelem oldotta meg 1918-ban.

Jegyzetek

- 1) Theodor *Dantscher* von Kollesberg: Der monarchische Bundesstaat Österreich-Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der bosnischen Vorlage. Wien, 1880. Uő: Der staatsrechtliche Charakter der Delegationen. Wien, 1903. — Arnold *Luschin* von Ebengreuth: Österreichische Reichsgeschichte. (Geschichte der Staatsbildung, der Rechtsquellen und des öffentlichen Rechts.) Bamberg, 1896. — Alfred *Offermann*: Die verfassungsrechtliche Vervollkommnung Österreichs. Wien-Leipzig, 1899. Uő: Das Verhältnis Ungarns zu „Österreich“. Wien-Leipzig, 1902. — Harold *Steinacker*: Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte. Innsbruck, 1907. Uő: Zur Frage nach der rechtlichen Natur der österreichisch-ungarischen Gesamtmonarchie. Ein Beitrag zur Kritik der magyarischen Auslegung des Ausgleichs von 1867. Wien-Leipzig, 1910. — Friedrich *Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik. Wien, 1899. Uő: Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee. Ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit. Wien, 1905. Uő: Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien, 1907.
- 2) Franz von *Juraschek*: Personal- und Realunion. (Mit einem Anhang: Das rechtliche Verhältnis zwischen Österreich und Ungarn.) Berlin, 1878. — Ferdinand *Lentner*: Grundriss des Staatsrechtes der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien, 1885. — Franz *Hauke*: Grundriss des Verfassungsrechtes. Leipzig, 1905. — Rudolf *Herrnritt*: Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes. Tübingen, 1909. — Georg *Jellinek*: Die Lehre von den Staatenverbindungen. Berlin, 1882. Uő: Verfassungsänderung und Verfassungswandlung. Eine staatsrechtlich-politische Abhandlung. — Berlin, 1906.
- 3) Lustkandl és Deák irodalmi párharca a kiegyezés előkészítése idején:
Wenzel *Lustkandl*: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage historisch-dogmatisch dargestellt. Wien, 1863.
Deák Ferenc: Észrevételek Lustkandl Venczel ilyen című munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht.“ A magyar közjog történelmének szempontjából. Pest, 1865. Uő: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht“. Pest, 1865. Uő: Ein Beitrag zum ungarischen Staatsrecht. Bemerkungen über Wenzel Lustkandl's „Ungarisch-österreichisches Staatsrecht“. Pest, 1865.
- 4) *Korbuly* Imre: Magyarország közjoga, illetőleg a magyar államjog rendszere, kapcsolatban az ország közigazgatási szervezetével. Bp., 1874. és 1884. — *Kiss* István: Magyar közjog (Magyar államjog). Eger, 1880., 1886. és 1888. — *Nagy* Ernő: Magyarország közjoga (Államjog). Bp., 1887., 1891., 1897., 1901., 1905., 1907. és 1914. Uő: Az ausztriai császári cím felvételéről. Bp., 1897.
- 5) *Polner* Ödön: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában. Bp., 1891. Uő: A közös ügyek. Bp., 1901. Uő: Magyarország és Ausztria kapcsolatainak jogi alapja. Klny. a Concha-émlékkönyvből. Bp., 1912. — *Polner* irodalmi munkásságát elemzi: *Takács* Imre: Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus. In: Acta Facultatis Pol.-Jur.Univ.Sci. Budapestiensis de R.Eötvös Nom.—Tomus I. Szeged, 1959.

- 6) *Apponyi Albert*: The juridical nature of the relations between Austria and Hungary. London, 1904. Uő: A brief sketch of the Hungarian constitution and of the relations between Austria and Hungary. Bp., 1908. Uő: Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. In: Österr. Rundschau, Band XXVIII. Heft 3–6. Wien-Leipzig, 1911. Uő: Magyar közjog osztrák világitásban. Bp., 1912.
- 7) „Deshalb kennt auch von da an, wenn man von den Revolutionsepochen absieht, weder die Kriegsgeschichte, noch der diplomatische Sprachgebrauch, noch der völkerrechtliche Rechtsverkehr einen König von Ungarn und ein ungarisches Heer. Kraft der diese ganze Epoche beherrschenden patrimonialen Auffassung gibt es für die völkerrechtliche Betrachtungsweise nur den Kaiser, der über einen Länderkomplex herrscht und die Armee des Kaisers, die Kaiserlichen. Vom König von Ungarn ist wie von dem von Böhmen nur als Dekorationstitel und von dem für Ungarn nur dann die Rede, wenn der Kaiser noch zu seinen Lebzeiten den Thronfolger zum König von Ungarn krönen lässt. In dem Augenblicke, wo der so Gekrönte römischer Kaiser wird, verschwindet der König von Ungarn in der Versenkung und besteht nur für den internen Hausgebrauch, sofern er von den ungarischen Standen Geld und Soldaten postuliert”. – F. Tezner: Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee (a továbbiakban: Tezner: im.) Wien, 1905. 5.
- 8) V.ő.: *Polner Ödön*: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejtődésében és jelen alakjában. Bp., 1891. 100-102.
- 9) 1723:2 tc. 1. § .
- 10) Kiegészítési törvényünk, az 1867 : XII.törvénycikk pontatlanságának oka létrejöttének körülményeiben rejlik. Ezeket ismerteti Wertheimer Ede „Gróf Andrássy Gyula élete és kora” c. munkájában. I.k. Bp., 1910. 348-349.
- 11) „Nach aussen präsentieren sich Ungarn und die nicht ungarischen Länder nicht als zwei oder mehrere nur gemeinschaftlich auftretende aber sonst strenge zu scheidende Vertragsoder Rechtssubjekte, sondern nur, als *eines, als Reich*” Tezner: im. 12.
- 12) Hogy a külügyek területén együttselekvő két állam külön nemzetközi jogalanyiségát az 1868. november 14-i Legfelsőbb kézirat megjelenése után már kifejezetten is elismerték, jól bizonyítják az Ausztria és Magyarország által más államokkal kötött nemzetközi szerződések szövegezőtechnikailag tipizált bevezető szavai. Példaként álljon itt az 1912 : XXVIII. tc. Egyezmény Bulgáriával polgári jogsegélyről:
„Ő Felsége Ausztria császára, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya és Ő Felsége a Bulgárok királya,
egyrészt Ausztria és Magyarország, másrészt Bulgária között a polgári eljárás egyes kérdéseire, a polgári és kereskedelmi ügyekben keletkezett bírósági ítéletek és egység végrehajtására, valamint a csődökre vonatkozó viszonyokat szabályozni óhajtván, elhatározták, hogy e czélra egyezményt kötnek....” (Kiemelés tőlem. – B.J.)
- 13) „Wahrhaft souverän, vollständig unabhängig ist ei Staat nur dann, wenn er nicht nur keinen Staat über sich, sondern auch ausserdem keinen Staat neben sich hat, wenn nicht Organe seine Angelegenheiten unmittelbar mitbestimmen, die nicht ausschliesslich die seinen sind”. – Tezner: im. 52. p.
- 14) A közös ügyek révén nyilvánvaló, hogy „die Interessen jedes der beiden Staaten fremden Einflüsse, nämlich der Mitbestimmung durch Organe, die nicht ausschliesslich die seinen sind, unterliegen und unterworfen sind, dass auf diesem Gebiete keiner der beiden Staaten sein eigener Herr ist, somit keine vollkommene selbstständige Gesetzgebung (arg. § § 58, 68) im Sinne Bodins übt, der die Selbständigkeit auch im Falle einer Mitgesetzgebung ausgeschlossen erklärt”. – Tezner: im. 53.
- 15) Az osztrák császári cím felvételéről és arról, hogy ez magába foglalta a magyar királyt is, részletesen írt Tezner „Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik” c. Bécsben 1899-ben megjelent munkájában. Azt állította, hogy

a külföldi irodalom „infolge der Kaiserproclamation Ungarn als zugehörig zum Kaisertum Oesterreich aufgefasst hat,.....” (174.) és hogy „für die nichtungarische Welt Ungarn durch, Oesterreich’ gedeckt erscheint,.....” (175.)

- 16) „... gebietsrechtlich nicht als zwei Staatsgebiete, sondern als ein Land gegenüber dem Ausland (§§ 8, 62)”. — Tezner: im. 12. (Az 1867 : XII.t.cz. említett paragrafusában, de másutt sem, szó sincs „államterületekről”.)
- 17) Tezner idézett művének VI. fejezete „Die völkerrechtliche Persönlichkeit der Monarchie” címmel foglalkozik ezzel a kérdéssel. — Im. 15-19.
- 18) 1867 : XII. tc. 2. § .
- 19) „Für den völkerrechtlichen Verkehr sind somit Kaiser und König eine untrennbare Einheit, sie sind eins, niemals darf der König allein kontrahieren und diese Untrennbarkeit ist nur der Ausdruck der Untrennbarkeit, richtiger Einheit der beiden Staatsgebiete nach aussen und der Verschmelzung beider Staaten zu einem Völkerrechtssubjekt”. — Tezner: im. 16-17.
- 20) 1867 : XII. tc. 8. § .
- 21) Tezner: im. 43.
- 22) Tezner: im. 46.
- 23) „Die Anlage des Ganzen scheint mir auf folgender Disposition zu beruhen: Rein bundesstaatlich ist die völkerrechtliche Repräsentation, der militärische Oberbefehl und die stehende Armee gedacht, also die fundamentalen, die konstituierenden Elemente der Monarchie oder des Reiches. Mitten innen zwischen Bundesstaat und Staatenbund steht die konstitutionelle Gesetzgebung über die gemeinsamen Angelegenheiten”. — Tezner: im. 51.
- 24) Tezner: im. 59.
- 25) Tezner: im. 45.
- 26) Tezner: im. 51.
- 27) *Tihanyi Lajos*: Apponyi a birodalmi egységről, Jogállam, 1911. — *Náday Lajos*: Cui prodest? Jogállam, 1916. — *Szászy Béla*: Az osztrák-magyar közjogi közösség minősítése. Jogállam, 1916. — *Wlassics Gyula*: Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország, (Jäger, Tezner és a közös intézmények czímere.) Jogállam, 1916.
- 28) „Auf der anderen Seite habe ich immer mit Nachdruck betont, dass der Mischling, als welcher sich die Monarchie seit dem Jahre 1867 darstellt, wegen des gewaltigen Überwiegens seiner völkerrechtlichen Bildungselemente über die staatsrechtlichen ein höchst schwächliche Gewächs sei..... und dass die mit dem Jahre 1867 eröffnete Phase der Entwicklung der Monarchie der Alternative zueile: Revision oder Dissolution”. — Tezner: im.59.

12) Nach dem Prinzip der ...
 13) ...
 14) ...
 15) ...

Csizmadia Andor:

Az ABSZOLUTIZMUS MAGYARORSZÁGI JOGTÖRTÉNETIRÓI

Kollár, Benczúr, Krčelić

A magyar jogtörténetírást az abszolútizmus kora – különösen Márai Terézia uralkodása alatt – alapozta meg. Jogtörténet-tudományunk a magyar jogtörténetírás atyjának és első művelőjének Szegedy János nagyszombati egyetemi tanárt (1699-1760) tekinti,^{1/} aki valójában Werbőczy Hármaskönyvének tételeit látta el jogtörténeti magyarázatokkal és híres Tyrociniumában a kezdő jogművelők részére adott magánjogi és jogtörténeti alapismereteket. Szegedy azonban a magánjog területén tevékenykedett. A XVIII. század elején, amikor munkásságát kifejtette, a magánjogi problémák állottak az érdeklődés homlokterében. A közjogi kérdések, főleg jogtörténeti síkon az Aranybullában (1688-ban az országgyűlésen annak ellenállási záradékáról lemondtak), a Hármaskönyv nemesi jogokat összefoglaló *Primae nonusában*, s néhány más (állam és egyház stb.) tételeiben, végül az 1723-ban elfogadott *Pragmatica Sanctioban* jelentkeztek. Mária Terézia trónralépésének drámai körülményei a magyar rendek kiállítását nemcsak az országgyűlésen, hanem a harcmezőn is követelték, s a rendek mikor roszdás fringijáuk kirántásával „vitam et sanguinem” felkiáltással hitet tettek a királyné öröklési igényei mellett, s valóban az örökösödési háborúban a csatamezőn is helyálltak, a jó gazda gondosságával nem késlekedtek a hitlevélhez olyan biztosítékot csatolni, hogy a telekkel ne járjon együtt a közteher (ne *onus publicum fundo quoquo modo inhaereat* 1741: 8 tc.), ami azt jelentette, hogy a király részéről nemcsak a nemesség eddigi adómentessége biztosítottatik, hanem a nemesség által újabban szokásba jött aloldizáció által az eddigi nemesi alodiumhoz csatolt s eddig adózó jobbágyföld is az aloldizálás által adómentes nemesi ingatlanná vált.

Amikor tehát az ausztriai örökös tartományok rendjei éppen az örökösödési háború okozta állami terhek növekedése folytán – ha nem is lelkesedéssel – de a szükséglettől indítva rendelkezésére álltak a birodalomnak az adófizetés terén, akkor a magyar rendek – bár az örökösödési háborúban részüket kivették – adózás tekintetében a hajthatatlan negáció álláspontjára helyezkedtek. Mária Terézia megkísérelte a legközelebbi (1751) országgyűlésen, majd azon kívül is magyar nemeseit az adófizetésnek megnyerni, de kísérletei sikertelennek bizonyultak.

A magyar nemesség Werbőczy Hármaskönyvének Primae nonusát, a Corpus Jurisban bőven található mentességi törvényeket szegte az udvari törekvésekkel szemben, s hallani sem akart az adózásáról. Mivel pedig a királynő tényleg hálás volt az örökösödési háborúban mellette kiállott rendeknek, s különben is kerülte az erőszakos, adminisztratív eszközöket, uralkodásának különösen korai szakaszában bizonyára tanácsadóinak, nem utolsó sorban az 1760-ban felállított Staatsrathnak tanácsára, az ideológia és a történelem fegyvertárát kívánta az udvar igazának bizonyítására és a magyar rendek makacsságának megtörésére felsorakoztatni.

Az ideológiát a fejedelmi abszolutizmus tana nyújtotta, a dokumentumokat a korszak jogtörténészei, elsősorban Kollár Ádám Ferenc, az udvari könyvtár őre, majd van Swieten után igazgatója, s a vele kapcsolatban álló Benczúr József pozsonyi, majd késmárki liceumi igazgató, nemkülönbön a vele ugyancsak kapcsolatban álló Krčelić Baltházár zágrábi kanonok nyújtották. Nem kétséges, hogy a fő érdem Kolláré, a magyar jogtörténet európai szintű megteremtőjéé, míg Benczurt csak Kollár bolygójának lehet tekinteni, a tudományosság terén, Krčelić pedig ha önálló csillagkép is, Kollár főmunkája idején, s azon túl is az abszolutizmus ideológiájának kisebb jelentőségű, de szorgalmas munkása.

Nézzük mindenenek előtt magát az ideológiát, a fejedelmi abszolutizmust, úgy ahogy az a XVIII. században – különösen a század második felében – Európában és témánkat érintve Mária Terézia udvarában kifejlődött. A fejedelmi abszolutizmus, melynek értékelésén a történettudomány ma annyit fáradozik²⁾ a feudális államban jelentkezett akkor, amikor „az államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert”³⁾, látszólag az osztályok fölé emelkedik, s az osztályok között bizonyos egyensúlyt hoz létre. Magyarországon a fejedelmi abszolutizmus legtisztábban II. József uralkodása alatt fejlődött ki, de lényegében Mária Terézia államát is az abszolút uralom jellemezte. Ebben az államban azonban az Engels által karakterizált francia abszolút monarchiától eltérően az államhatalom nemcsak a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban. A Habsburg-uralom alatt ugyanis nem volt olyan erős a polgárság, hogy arra az uralkodói hatalom kizárólagosan támaszkodhatott volna. Mivel a polgárság még mind számbelileg, mind anyagilag gyenge és gazdaságilag fejletlen volt, az uralkodó a nemességgel szemben a másik, az alapvető elnyomott osztályra, a parasztságra is támaszkodott⁴⁾. Ez a támogatás azonban természetesen a feudális államrend keretén belül mradt. Az államhatalom támogatta a nemesség elleni küzdelemben a polgárságot és a parasztságot, bizonyos mértékben tűrte, sőt szította, kihasználta osztályharcát a nemesség ellen, mikor azonban az osztályharc a feudális államrendet fenyegette, az abszolút monarchia nem habozott az „államrend” fenntartása érdekében katonai hatalmát a fenyegetett nemesség rendelkezésére bocsátani. Ezt látjuk már Mária Terézia uralkodásának első dekádja végén, 1751-ben az apátfalvi jobbáglázadáskor, mikor az egri szemináriumnak alávetett hét falu parasztsága az apátfalvi uradalmi központban a földesurnak és tisztejeinek ellenáll, a vármegyei tisztviselőket is megfenyegeti s a hatóságok már ekkor nem késnek a Splényi-ezred bevetésével a parasztmozgalmat lecsillapítani, aminek záróakkordja a vezetők kivégez-

tetése volt.^{5/} Mária Terézia későbbi uralkodása alatt is megismétlődnek a parasztmozgalmak, és elfojtásuk hasonló eredményeket hoz.^{6/}

A Habsburg-abszolútizmus államelméletéről újabb történetkutatásunk – különösen Ember Győző munkássága – megállapította, hogy az az uralkodói hatalmat nem Isten kegyelméből származtatta, nem is a néptől, hanem önmagától, saját lényegéből, rendeltetéséből. Ez elmélet szerint „az uralkodónak az a rendeltetése, hogy alattvalóinak a jólétét szolgálja. Ugyanez az állam célja is: polgárai javát biztosítani. Az uralkodó rendeltetésének az állam révén tesz eleget, az állam célja az uralkodón keresztül valósul meg”. „Az állam és az uralkodó hatalmának rendeltetése a hatalom korlátait megszabja, csak az állampolgárok, az alattvalók javára szabad azt felhasználni. Nem isten parancsai, nem az uralkodó lelkiismerete, hanem a közjó, az államot alkotó közösség érdeke, a *bonum commune, das allgemeine Wohl* határozza meg, hogy mit tehet és mit nem az uralkodó”^{7/}. Mivel pedig annak eldöntése, hogy mi az ami a köz javát, a közösség érdekét szolgálja, csak az uralkodótól függött, az uralkodói és a vele azonos államhatalom elméletileg korlátlanul érvényesült, abszolút monarchia volt.^{8/}

A Habsburg-abszolútizmus a maga harcát birodalma különböző országainak nemességével különböző időben sikerrel vívta meg. A legnagyobb harc a magyar nemességgel folyt, s ez Mária Terézia uralma idején bontakozott ki, majd II. József kalapos királysága idején kulminált.

Mária Terézia még nem a tipikus felvilágosodott abszolútizmus képviselője, mivel vallásos egyénisége idegenül áll szemben a terjedő polgári filozófiával.^{9/} Máskülönből érvényesülni engedte államtanácsa tagjainak felvilágosult elveit. A felvilágosult abszolútizmusnak is Grotius természetjoga adott alapot. Grotius, akit a természetjog atyjának neveznek, nem először hirdette meg a természetjogot, hiszen azt görög, római szerzők, sőt a középkori skolasztikusok is emlegették, de a természetjogot új alapokra helyezte, nála egy osztálytartalmában egészen új természetjogi iskola kapott kifejezést. Az új iskola a természetjog központjába a jogokkal rendelkező, a cselekvő, az államot szervező embert állította. Az új természetjogi iskola Grotius műveivel – különösen a háború és a béke jogáról (*De jure belli ac pacis libri tres*) c., 1623-ban megjelent főművében vált általánossá.

Grotius azonban elméletében megengedi, hogy a hatalom nem mindig az alávetettek, hanem az uralmi viszonyok egyenesen az uralkodó érdekében jönnek létre. Az is lehetséges azonban, hogy az uralkodó és a nép érdekei egyaránt érvényre jutnak, így akkor, ha egy gyenge nép saját védelmére hatalmas királyt választ. Grotius egész okfejtése az uralkodó abszolút jogainak igazolására irányul, ami tökéletesen meg is felelt lakóhelye, az akkori Hollandia érdekeinek, de megfelelt általában is az európai monarchiák érdekeinek.^{10/}

Mikor a grotiusi természetjog Európában elterjedt, elsősorban a későbbi Németországban, nemkülönből Ausztriában Grotius haladó jellegű szerződéses elméletét meglehetősen elferdítették, s mint Ausztriában is látható volt, a politikai hatalom feudális szervezetének fenntartásához vették segítségül. A felvilágosult abszolútizmusban, állam- és jogelméletében, melynek prominens képviselői Martini és Sonnenfels bécsi

egyetemi tanárok voltak, az a módosított természetjogi felfogás jutott érvényre, hogy az emberek a társadalmi szerződéssel „minden jogukat átadták az uralkodónak, nem pedig jogaik egy részét”, amint azt a forradalmi természetjogi irány (Rousseau) tanította. Az uralkodó e szerint minden jogot megszerzett, hatalma korlátlanra vált s csak az Istennek tartozott felelősséggel.^{11/}

Az osztrák abszolutizmus természetjogi nézeteit megtaláljuk a Mária Terézia korában fellendült magyarországi jogtörténeti munkák szerzőinél is. Ezek közül kiemelkedik a már említett Kollár Ádám Ferenc – Mária Terézia 1764-5 évi országgyűlése alatt – az ő főművének megjelenése idején az udvari könyvtár, a Hofbibliothek I. őre. Mind életművét, mind munkásságának terjedelmét és mélységét tekintve Kollár az akkori jogtörténeti kutatás európai viszonylatában is az élvonalban jár, s a magyar jogtörténet is nem egy jelentős felfedezést köszönhet neki, mind az egyes – még addig „lappangó” dekrétumok, törvények, mind más jogemlékek felfedezése tekintetében.

Kollár tevékenységének jelentős irodalma van. Nemcsak arra a pamflet-irodalomra gondolok, mely az 1764-65 évi országgyűlésen visszavágott a király hatalmát egyházi ügyekben bizonyító főművére,^{12/} s melyek közül kiemelkedik Richwaldszky György esztergomi kanonoknak *Vexatio dat intellectum*, című és kéziratban terjesztett, igen élehangú értekezése,^{13/} hanem másik nagy monográfiája^{14/} elleni vitaíratra, amit Baerenkopf Ignác, az egykori jezsuita, most ugyancsak esztergomi kanonok a nemesség tulajdonáról írt.^{15/} Kollárt a honi elismerés talajára a reformkor egyik haladó publicistája és történésze, Szalay László állította, aki akadémiai székfoglalóját szentelte a magyar jogtörténet jeles művelőjének.^{16/} A felszabadulás után kezdett újból a magyar és vele egyidőben a csehszlovák jog- és történetírás Kollár értékeléséhez, amint ezt még a következőkben látni fogjuk.

Az alábbiakban az abszolutizmus jogtörténetírónak bemutatásánál elsősorban Kollár Ádámmal foglalkozunk, s az ő működésével kapcsolatban mutatunk rá Benczur és Krčelić korabeli jogtörténészeknek az abszolutizmust szolgáló tevékenységére. Kollár Ádám Ferenc 1718 április 17-én született az akkori Trencsén vármegyének Terchova nevű falujában.^{17/} Ötéves lehetett, amikor a család Besztercebányára költözött, ahol az atya a bányakamaránál, mint hajdú szolgált. Az ifjú Kollár iskoláit a besztercebányai, selmecbányai, majd a nagyszombati jezsuita intézetekben végezte, s 1737-ben, 19 éves korában Nagyszombaton a jezsuita rendbe lépett. A jezsuiták a nagytehetségű ifjút tanárrá képezték, s miután a két éves noviciátust követően elvégzi a tanárképzést szolgáló „repetitio humaniorum”-ot, elmerülve a klasszikus nyelvek szépségében, 1740-43 években a bécsi jezsuita kollégiumban filozófiai tanulmányokkal foglalkozik. A tanulmányokkal elkészülve Liptószentmiklóson kezdi meg tanári működését, de innen egy év múlva Bécsbe rendelik, hogy két évig csupán héberrel és keleti nyelvekkel foglalkozzék. Most került volna sor a teológiára, de Kollár ennek megkezdése előtt megvált a rendtől.^{18/}

A világi pálya a bécsi udvari könyvtárhoz vezet s ezentúl egész élete ott folyik. Kollárról barátai és ellenségei már akkor megállapították, hogy ritka jártassága van a keleti nyelvekben és a filozófiában,^{19/} s főnökének Gerhard van Swietennek orvostanhallgatóit Asklépios nyelvére tanítja.^{20/}

A nagytehetségű és szorgalmas tudós a világi pályán gyorsan haladt előre. A királynő 1758-ban már I. osztályú könyvtárórré nevezte ki. A könyvtárban hasznos irodalmi munkásságot is folytatott. 1761-62-ben megjelentette az *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia* c. köteteket s több éven át folytatta *Lambecius Commentar-jainak* új kiadását, illetve kibővítését.^{21/}

A bibliográfiai és könyvtárosi munkán kívül rendkívül értékes számunkra Kollár történeti kutatói és ezen alapuló jogi munkássága. Különösen nagy lendületet vett ez a tevékenysége az államtanács felállítása után, mert az új szervnek gyakran volt szüksége az egyes kérdések történeti gyökereinek tisztázására, és a kutatásban vezetés Kollár véleményét később gyakran kéri ki.^{22/} Kollár első magyar tárgyú történeti munkáját 1762-ben Bécsben jelentette meg. A *Historia diplomatica juris patronatus apostolicorum Hungariae regum* c. munkája tárgyát a történész Szalay László megállapítása szerint „annyi történet s törvénytudományi alapossággal fogá fel.... minővel előtte s utána „magyar közjog” bármi pontját nem senki.”^{23/}

Kollár a könyv első fejezetében Schwarz Jánosnak Halleban 1740-ben megjelent munkájával polemizálva, azt mutatja ki, hogy a magyar nemzet megtérítése a római, nem pedig a görög egyháznak a műve: a Szilveszter-féle bulla hitelesség minden kellékét bírja, végre, hogy a szent koronának felső része azonos azzal a koronával, amit Szilveszter pápa Szent Istvánnak küldött.

Ezután a tárgyra térve kifejti, hogy az apostoli követség jogait, amiket Szilveszter pápa Szent Istvánra és utódaira ruházott, a magyar királyok minden időben egész kiterjedésben tényleg gyakorolták. Minden egyes király egyházi vonatkozású működésével tüzetesen foglalkozik, egészen 1514-ig, amikor Werbőczy a Hármaskönyvében a magyar királyok kegyúri jogának eredetét, alapját és kiterjedését szabatosan formulázta. Kollár a munkájának végcélját valóban a Werbőczy-féle tanok tudományos megállapítása és igazolása teszi.^{24/}

Kollár nagyszámú oklevelet közöl, amelyek először az ő könyvében jelentek meg. S habár Szent István utódainak okleveleiben az apostoli követségre hivatkozás, vagy utalás nem fordul elő: ő mindazokat a rendelkezéseket, amiket a királyok a királyi jog határában belül, vagy ezen túlmenve tettek, önkényesen, minden pozitív adatot nélkülözve, az apostoli követségre vezeti vissza. És azzal kívánta a királyi abszolutizmust már e művével szolgálni, hogy bemutatta: Magyarországon a királyi kegyúri jog fejlődése az egyetemes kánoni jogtól eltérő, külön úton haladt, melynek alapja Szilveszter pápa felhatalmazása alapján a királyok által élvezett apostoli követség, a gyakorlatban a király urakodói joga volt.

Kollár e könyvében már belép a magyar egyháztörténelembe a zágrábi kánonok, Kročlič Baltházár (1715-1779), aki korának jeles történétírója volt. Bécsben és Bolognában tanult teológiát és jogot. 1745-ben kanokokká és a Bécsben működő horvát kollégium rektorává nevezték ki, ahol szoros kapcsolatot alakítottak ki a Mária Terézia és udvara körül kialakult felvilágosult körökkel. Így került ő is kapcsolatba, sőt barátságba Mária Terézia udvari orvosával, van Swietenel s az általa vezetett könyvtár I. őrével, Kollár Ádámmal. Mint Kollár később maga is hivatkozott

– két évvel később megjelent – főművében, Krčelić mikor a királyok kegyúri jogról szóló könyvet olvasta, azonnal figyelmeztette Kollárt, hogy kezei között van a bulla megtalálójának, Levaković Rafael fráternek néhány levele, amelyek egyikéről kiderül, hogy ő adta ki a Szilveszter-levelet és használta fel a király udvar hűbéri jogainak alátámasztására. Krčelićnek olyan nyomós dokumentuma volt, hogy eddig a bulla mellett kardoskodó Kollárt meggyőzte és következő munkájában már nem erre alapozta a királyok egyház körüli jogait, helyesebben a magyar királyok főkegyúri jogát.

Kollár kiadja Ursinus Veliusnak *De bello Pannonico*, 1763-ban pedig Oláh Miklós esztergomi érseknek *Hungaria et Attila*, c. munkáját. Ez utóbbihoz fűzött megjegyzéseiben tudatosan szláv nemzetiségűnek vallja magát s nem csekély büszkeséggel írja, hogy ha valaki az ő példáján indulva egy kevés fáradságot szentel a különböző szláv népek tájszólásainak megtanulására, az e nyelvvel az Adriai Tengertől a „földkerekség északra fekvő tájain ét a kínai birodalom határáig eljuthat”. Kollár maga is megmondja, hogy saját nemzetének szánta e megjegyzését, hogy szeressék nyelvéket és népüket.

A következő évben Kollár jogtörténeti munkássága újabb magaslatokra jut. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy az állam és az egyház között folyó küzdelem jelentékenyen elmérgesedett. 1763-ban bocsátotta közre Hontheim János trieri segédpüspök *Febronius* álnév alatt Frankfurtban *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis* c. munkáját, mely a francia egyház ismeretes négy cikkelyének szellemében az egyház egész szervezete, különösen a pápák joghatósága ellen heves támadást intézett és a világi fejedelmeket felszólította, hogy a pápai hatalom korlátozása és az egyes nemzeti egyházak szabadságának kiküzdése végett egyesült erővel lépjenek fel.

A munka nagy feltűnést keltett. Míg XIII. Kelemen pápa kárhóztató ítéletét vonta magára, a fejedelmi udvaroknál átlalában, Bécsben pedig különösen is lelkesedéssel üdvözölték és mind az irodalomban, mind a politikában nyomot hagyott. Aligha csalódtunk, hogy Kollár 1764-ben megjelent főmunkájában a febronianusi tanok befolyásának is döntő jelentőségük volt. Az említett főmunka, mely a magyar királyok törvényhozó hatalmáról szólott egyházi ügyekben, 1764-ben Mária Terézia utolsó országgyűlésének küszöbén jelent meg.

A munka célja annak bizonyítása volt, hogy a magyar királyoknak joguk van egyházi ügyekben olyan mértékben rendelkezni, hogy e jogba az egyházi javak megadóztatása is beletartozzék. Az országgyűlésnek ugyanis egyik főtémája volt az udvar részéről az a törekvés, hogy a magyar papság és a nemesség részt vegyen a birodalmi terhekben adózás útján is. Ezért Kollár a királyok egyházi ügyekben tehető intézkedési jogán túlmenően a fejedelmi abszolutizmus tanainak megfelelően az uralkodónak azt a jogát is hangoztatta, hogy a rendek megkérdezése nélkül is dönthet törvényhozási ügyekben, miként az egykori magyar uralkodók ezt gyakorolták. A rendek csupán a feudális anarchia idején ragadták magukhoz a király hatalmának egy részét, ezt az akkori állapotot rögzítette le Werbőczy Tripartitumában, s a nemesség azóta erre hivatkozva védi vélt jogait. A főtűz a könyvben az ország első rendjére irányult. E tekin-

tetben csak alátámasztotta a királynő által már 1763 november 23-án megkezdett akciót. Mária Terézia ugyanis ekkor közölte Esterházy kancellárral azt az elhatározását, hogy a magyarországi várak fenntartásának terhe alól a magyar papság sem vonhatja ki magát. Ezért a jövőben „a magyarországi javadalmak adományozásakor a jövedelem egy része... a várak céljaira tartassék fenn». Ezt a fenntartást minden külön pápai engedély kieszközlése nélkül, saját királyi jogai alapján végezze. Mária Terézia látva a papság bekövetkező ellenállását – az ügy kellő előkészítésére szükségesnek látta, hogy „királyi jogról alapos értekezés készüljön és azt közvétegyék...»^{26/}

A munka előkészítését Kollár vállalta, amint arról egy 1764 július 16-án kelt francia nyelvű irata tudósít. Azt írta, hogy mielőtt a könyv kidolgozásához hozzáfogott, konzultált Boríé államtanácsossal,^{27/} ez a kézirat egy részét át is nézte. A kész iratot báró Bruckenthal és De Sperges bírálta meg, akiknek kedvező jelentése és Kónig államtanácsos véleménye alapján a királynő a rendes cenzúra kikerülésével adta meg a nyomtatási engedélyt.^{28/}

Kollár, a jogtörténész e főművében az abszolutizmus indokoltságát történeti érvekkel támasztja alá: a királyi hatalom korlátlanágát nem célszerűség, hanem a magyar királyság története dokumentálja. Visszautal Szent Istvánra, akinek uralmát hasonlóan korlátlannak tartja s felhasználja a XVIII. századi korlátlanágára törekvést történeti igazolására. A királyi hatalom – szerinte – az Árpádok alatt korlátlan egyeduralom volt, mely az aranybulla okozta krízist 1231-ben szerencsésen leküzdte, s a 14. században indult csak romlásnak. Zsigmond idején arisztokratikus, sőt republikánus alkotmány lép már a törvényes monarchikus államforma helyébe. Ezt foglalta törvénykönyvbe Werbőczy, munkáját azonban a király nem szentesítette. Ennek a törvényellenes jogi alakulatnak véget kell vetni és vissza kell térni az ősi államformához, ajánlja az 1764 évi országgyűlés megnyitása előtt az államtanácshoz benyújtott iratában.^{29/}

Kollár az egyházi rendet érintő királyi jogkör-alátámasztására elismert írókra hivatkozik, mindenekelőtt De Marca Péter párizsi érsek „De concordia Sacerdotii et Imperii^{30/}, nemkülönben a természetjog nagy mesterének elismert *Hugo Grotius*, *De imperio summarum potestatum circa sacra* (Parisiis, 1648.) c. munkájára. Különösen Grotiusból merít, aki a következő évtizedekben is nem egyszer szolgálatat érveket a felvilágosult abszolutizmus munkásai számára.

Kollár érvei között arra kíván utalni, hogy királyaink a kereszténység kezdetétől mindig éltek a törvényhozó hatalommal.^{31/} Hogy mi a törvényhozó hatalom, azt Grotius nyomán határozza meg. Grotius szerint ugyanis a főhatalom aktusa vagy az egész közösségre vonatkozik, akkor törvényhozásnak nevezik, vagy egyesekre vitás esetekben, akkor végrehajtó hatalomnak (*jurisdictio*).^{32/}

A törvényhozás tárgyai Grotius szerint lehetnek isteni törvény által meghatározva, vagy ezen kívül levő ügyek: vonatkozhatnak az egész vallásra, vagy annak részeire. A főhatalom ereje azonban semmiből sem látszik világosabban, mint abból, hogy tőle függ, melyik vallást lehet nyilvánosan gyakorolni.^{33/} Kollár az első királyok dekrétumaival bizonyítja, hogy ez a joguk a magyar királyoknak is megvolt s e jog érvényesül mind a mai napig.^{34/}

De Grotius szerint a főhatalom nemcsak az egész egyházi alkotmány elfogadását, vagy elvetését mutatja, hanem az alkotmány egyes részeire is vonatkozik, azt elfogadhatja, vagy elvetheti.^{35/} Kollár is bemutatja I. László, Kálmán, majd II. András dekrétumaival egyházi részletkérdések szabályozását,^{36/} sőt a királyoknak arra is joguk volt, hogy az isteni törvények által nem szabályozott egyházi vonatkozású kérdéseket maguk rendezzék.^{37/} Igaz, hogy a keresztény fejedelmek sokszor átvettek törvénykönyveikbe egyházi kánonokat is, de a törvénykönyvekben számos olyan törvényt is találunk, melyek egyházi dolgokban a kánonoktól eltérően intézkednek.^{38/}

Kollár az abszolutizmus védelmében Werbőczy Tripartitumát többször is bíráló alá veszi, mert gyűjteményéből igen sok dekrétumot kihagyott, noha másokat felvett, gyűjteményét csak kevésé lehet minden hazai törvény foglalatának, még kevésbé magyar törvénykönyvnek tartani.^{39/} Kollár Werbőczy bírálóiban támaszkodik barátjának, Krčelić zágrábi kanonoknak eredményeire, aki az éppen az 1764 évi országgyűlés idejére elkészült kéziratában,^{40/} amely „a béke és a köznyugalom kedvéért nem látott nyilvánosságot”, bemutatja, hogy bár az országgyűlés 1514-ben elfogadta a Tripartitumot, az lényeges törvényes kellékek hiánya (nélkülözta a királyi pecsétet, nem küldték meg kihirdetésre a vármegyéknek) amiatt nem vált törvénné. Krčelić szerint csak a XVII. században ismerik el hivatalosan jogszabálynak (1635:18. tc.). Krčelić igen éles kritikát gyakorolt Werbőczy felett és az volt a véleménye, hogy „ameddig fenségének székéről le nem teszik ezt a színpadi egyeduralkodót, addig sem a királyok nem lesznek királyok, sem Magyarország nem lesz igazi ország és állam”. Werbőczy életében is sok vizsályt szított, Tripartitumával ő okozta az ország jogszolgáltatásának zavartságát. Persze a nemesség jogainak védelmezőjét látja Werbőczyben, hiszen könyve a rendek jogait tartalmazza. Adós marad azonban igen sok kérdéssel: semmit sem mond a fejedelem és hivatalnokok kötelességéről, választásáról, semmit az ország hatáiról, javairól, semmit a kincstárról, a földművelésről, a kereskedelemről és a „közboldogság” ezer más alapjairól. Csak a magánemberek javának előmozdításába merült el a valójában az állam közjavát összehozó és leromboló. Helyesen jár el tehát a királynő, aki össze akarja gyűjteni a királyok törvényes jogait a közjó érdekében, – mondja az abszolutizmus frazeológiáját felhasználva Krčelić.

Hasonlóan elítélő Kollár bírálata is Werbőczyről. A már említett kritikai megállapításokon kívül utal a Quadripartitum szerzőire is, akik szintén megállapították, hogy a Tripartitumból nem kevés dolog egészen hiányzik, melyeket elhagyni nem kellett volna, vagy másképpen vannak előadva, mintahogy az isteni és a természeti törvények igazsága és az ország régi szabadság kívánja.^{41/} Kollár azonban Werbőczy legnagyobb bűnének azt tartja, hogy a közjogi tételeket vagy egyáltalán nem fejti ki, vagy pedig éppen csak érinti. Különösen kifogásolja Werbőczynek azt az állítását, hogy a királyok egyházi beneficium adományozásához a római pápa megerősítését kell kikérni. Kollár most azt bizonyítja, hogy a magyar főpapok királyi kinevezés után azonnal élnek a jurisdictionnal, csak a felszentelésért kell Rómához fordulni, s a lelki hatalom gyakorlásához kell a megerősítés.^{42/}

Maguk a kánonok, melyeket a királyok nem inkorporáltak az ország törvényei közé, csak tanácsként érvényesülnek, s nem válnak törvényekké.^{43/} Így történt a tridenti zsinat kánonjaival is. A királyok a *jus placeti*^{44/} segítségével még kihirdettetni sem engedtek minden egyházi törvényt, s egyházi dolgokról nem az egyházi végzések, hanem az ország haszna, dísze és szüksége szerint rendelkeztek.^{45/}

Mindezek messzemenően alátámasztották az abszolutista királyi udvar törekvéseit, hogy az egyházi beneficiumokkal rendelkezék, s ennek keretében az egyházi javadalmak bevételeinek feleslegéről disponáljon. Noha az eddigi fejtegetései csak a papságot érintették, Kollár kiterjeszkedett a nemesi adómentesség kérdéseire is. A nemesség köteles harcolni a haza védelméért, ezért élvezi a kiváltságokat. Szent István a nemeseket (!) az ország védőinek nevezi. II. András dekrétuma pedig – mikor biztosítja a nemesek szabadságát – kimondja, hogy ezért a királynak hűséggel és szolgáltságokkal tartoznak.^{46/} Azok tehát, akik a királytól kapott szabadságot élvezik, csak akkor élvezhetik igazságosan, ha mindenek előtt a haza védelméről gondoskodnak. A nemesség most is teljesíti kötelességét, csakhogy a viszonyok megváltoztak: a nemesi felkelés már idejét múlta, az országot meg nem védheti. A paraszt pedig, aki ura helyett szolgál, s aki tegnap még az ekénél volt, s ma már katona, teljesen járatlan a hadviselésben. Az ilyen katonákból álló hadsereg nem fogja megvédeni az országot. Nem a hadsereg nagysága dönti el a harcot, hanem a jól felfegyverzettség és a begyakorlottság. Kétségtelen, hogy a felkelő sereg a francia és a porosz hadjáratokban bátorságának fényes tanújelét adta, sőt előnyöket is vívott ki, de a végleges győzelmet nem tudta megszerezni. 1715 óta van állandó hadsereg, s hogy ezt, valamint az alakítandó hadsereget fenntarthassák, szükséges, hogy a királyné újabb adókkal terhelje alattvalóit. Az előkelők azonban az immunitásra hivatkozva semmiféle terhet nem akarnak viselni, hanem mindent a szegény jobbágyra hárítanak. Ez a körülmény magyarázza meg – mutat rá Kollár kissé élesen az abszolutizmus támogatására váró paraszti tömegek érdekében – hogy a magyar jobbágy mindenütt jól érzi magát, csak a saját hazájában nem.^{47/}

Megállapítja tehát Kollár, hogy a nemesség kötelessége az ország érdekeiért harcolni, s a felkelést, ha már az ellenség harcmódorának nem felel meg, meg kell változtatni. 1602-ben is így történt, amikor a nemesség a *personalis insurrectio* helyébe behozta az *insurrectio substituta*-t. Most a viszonyok azt követelik, hogy e helyett állandó katonaság legyen, ezt a terhet az egyházaknak és a nemeseknek is kell viselniük.^{48/}

Mindezek az elvek, az abszolutizmus megvalósítására törekvő monarchia elvei a nemességet lázas izgalomba hozták. Más tanulmányaimban már megírtam s mások is említették az 1764-65 évi országgyűlés tárgyalásai körül, milyen nagy port vert fel már az országgyűlés első napjaiban Kollár könyve, amely mögött világossá vált az udvar törekvése, hogy előbb az egyházi rendet, azután a nemességet is adózásra szorítsa. A felpaprikázott rendek legszivesebben Kollárt, de legalább a művét hóhér kezével kívánták megégettetni, de végül is megnyugodtak abban, hogy a királynő egyelőre vizsgálatot rendelt el, a könyv terjesztését felfüggesztette, amit a helytartótanács saját hatáskörében azzal toldott meg, hogy a könyvet Magyarországon elkoboztatta

és begyűjtette. Mindennek ellenére Kollár könyve az 1764-65 évek Magyarországon a könyvpiac „bestsellere” lett.^{49/}

Az országgyűlés későbbi tárgyalásai alatt a Kollár-ügy is elcsitul. A királynő Kollárt mindvégig megtartja jóindulatában, sőt 1774-ben van Swieten helyében a könyvtár igazgatója és udvari tanácsos lesz. Mária Terézia 1771-ben elsősorban Kollárral dolgoztatta ki a magyar királyok jogigényét az egykori Galiciára és Lodomériára, nemkülönbön a cseh királyok igényét az auschwitzi és zatori hercegségekre. Kollár, Benczúr József és Rosenthal udvari tanácsos közreműködésével derekasan megfelelt a kitűzött feladatnak. Nemcsak az ismert magyar oklevelekből, hanem a hildesheimi évkönyvekből, orosz, lengyel és cseh forrásokból állította össze érveit a magyar és a cseh királyok jogairól. A függelékben maga is számos, eddig nem ismert oklevelet közölt.^{50/}

A *Jurium Hungariae*.... könyv alátámasztást adott az osztrák diplomáciának Lengyelország harmadik felosztásakor és az osztozkodók elismervén Ausztria jogait, a kérdéses területet Ausztriának engedték át. Nem tudjuk, vajon közvetlenül Kollár ez ügyben az uralkodónak tett szolgálataiért, vagy más okból is, — tény, hogy 1777-ben Mária Terézia Kollárt a Sopron-megyei volt jezsuita birtokkal, Kereszténnyel magyar földesúrrá tette. Ha elgondoljuk, hogy Kollár — legújabbban Csóka Lajos felfedezése alapján — milyen munkát végzett az 1777-ben kiadott iskolareform, a *Ratio Educationis* körül, utalhatunk arra is, hogy részben, vagy jórészt e munkáért kapta éppen a munka befejezésének évében Keresztényt.

Az abszolutista jogtörténészek munkásságába akkor tudunk valójában betekinteni, ha átlapozzuk Kollár Ádámnak a soproni levéltárban az egykori keresztényi birtokról odakerült levelezését. Jogtörténeti vonatkozásban különösen a Benczur levelek derítenek fel műhelytitkokat és bepillantást engednek egyúttal Benczúr Józsefnek (1728-1784), a pozsonyi, illetve később a késmárki evangélikus főiskolák igazgatójának jogtörténeti munkásságába. Sajnos, eddig gondos kutatás mellett sem sikerült Kollárnak Benczúrhoz írt leveleit megtalálni, de az a 36 levél, amelyet Benczúr 1764 novemberétől 1781 december 27-ig legnagyobb részét Pozsonyból, közben kis részben Késmárkról írt Kollárnak, megvilágítja a Kollár-Benczúr kapcsolatokat. A levelezés éppen a Kollár könyv nagy országgyűlési vitája idején kezdődött, amikor Benczúr is előhozakodik egy jogtörténeti munkával: *Ungaria semper libera suique iuris et nunquam vel principi, vel genti alicui externa, obnoxia (Vindobonae, 1764) c.* anonym munkájával, melyben az országnak a pápától, a német-római császártól és a török szultántól való hűbéri függését tagadja, s benne Kollárra is, mint nagy tudósra hivatkozik. Benczúr azonban óvatos — mint írja — tart „magyarjainktól”. Felajánlja Kollárnak, hogy ír cáfolatot a Kollár könyvét támadó Richvaldszky kanonok pamfletjére, de nem szeretné, ha kilétét bárki megtudná, különben „veszedelembé kerülne.”^{51/} Úgy látszik, Kollár közli, hogy a cáfolatot maga végzi, mert Benczúr a következő levelében már „szívesen abba hagyja a nehéz és veszélyes munkát.”^{52/} Ettől kezdve — különösen 1771-ig — szoros a kapcsolat és sűrű a levelezés köztük. Benczúr Kollárnak számos újonnan megjelent könyvet szerez be, másokra felhívja a Kollár figyelmét, amiket ő

jobban tud Bécsben megszerezni. Pozsonyból Bécsbe utazó magyarokat, különösen Benczúr tanítványait Kollár figyelmébe ajánl, hogy a császári könyvtárban búvárkodhassanak. Állandóan tájékoztatja Kollárt a parasztek mozgólódásairól az úrbéri rendelet kiadása körüli időben.^{53/}

1769 január 19-én említi Benczúr, hogy kidolgozott egy kis értekezést a Habsburg-ház örökösödési jogáról, a királyválasztás jogáról, a társuralkodóról, az ifjabb királyról és ama királyi jogokról, melyek egykor megvoltak Magyarországon. Mivel tart honfitársainak itéletétől, költött nevet használ és azt szinleli, hogy Brassóban íródott. Bécsben szeretné kinyomtatni és Kollár támogatását kéri. „Nem tudod — írja —, hogy magyarjaink milyen hirhedt embereknek tartják azokat, akik belekeverednek annak csak gyanújába is, hogy valamivel hozzájárulnak az ősi jogok megrendítéséhez.”^{54/} Február 21-én már köszönetet mond, mert Kollár megígérte, Tersztyánszky cenzúrálja a könyvet és iparkodik, hogy valamelyik bécsi könyvkereskedő könyomassa.^{55/} Kéri azonban most is, hogy a nevét hallgassák el. Ő, aki szinte mindennap hallja a „mieink” tárgyalásait és elfogult véleményüket, ezúton törekszik szembeszállni velük, meg amerre tud, és legalább ezzel a kis munkával a hiú mozgalódást, itéleteket föl fogja kelteni. Hogy a régi történelemből való dekrétumokkal és más emlékekkel mit fognak szembehelyezni, ez idővel majd elválnak. De hol keresnek olyan férfiakat, akik csak a tőle idézett szerzőkig hajlandók elmenni?^{56/} A könyvben egyébként Benczúr a Habsburgok feltétlen örökösödési jogát igyekszik az azóta ismert dokumentumokkal, a királyi házak egymással kötött szerződéseivel igazolni.

Nincs terjedelmi lehetőségünk, hogy a Kollár-Benczúr levelezés közbeeső fázisaira kiterjünk. Az 1770 december 5-i levél azonban Benczúr életében jelentős változásról számol be.^{57/} Benczúrt visszahívták Késmárkra az ottani evangélikus főiskola igazgatására s bár eleinte ezt a pozsonyi egyház ellenezte, április 14-én már Késmárról tájékoztatja Kollárt. Most már csökken a levelezés intenzitása, Benczúr Késmárkon nehezebben hallja azokat a híreket is, melyekkel Kollárt szokta felkeresni. Mindenestre jogtörténeti szempontból érdekes, hogy már első késmárki levelében utal Lengyelország felosztásával kapcsolatban a szepességi lengyel területek visszacsatolásának szükségességére, amelyet akkor Kunigundának, (IV. Béla leányának) Szemérmes Boleszláv lengyel uralkodó felesége hozományának tartottak, s ezek a területek Kunigunda halála után nem kerültek vissza. Úgy látja, hogy a visszaszerzésre ezt az alkalmas időt nem szabad elszalasztani. Némelyek arról is álmodoznak, hogy Galiciát és Lodomériát is vissza kell szerezni a lengyelektől. Ezt megvilágítja W. Pillich osztrák történetírónak levéltári dokumentumokon nyugvó közlése, hogy — mint már arra utaltunk — 1771-ben Kollár Ádám és Benczúr József Rosenthal udvari levéltárossal együtt arra kaptak megbízást, hogy keressenek történeti érveket Lengyelország felosztására vonatkozóan. Megbízásuknak meg is feleltek, munkájukkal 1772. áprilisában készültek el.^{58/} Benczúr egy következő levelében még egyszer kitér erre a problémára. Most azt közli, hogy egy kis értekezést írt a 3 sziléziai hercegségről, melyek viszont a cseh királysághoz tartoztak.^{59/} Tudjuk, hogy ezek a hercegségek is szerepelnek Kollár későbbi könyvében.

A késmárki levelek ezután nagyon gyéren jelentkeznek. Közben fordult a világ. Mária Terézia 1780-ban meghalt, s az új uralkodó, II. József nem viseltetik olyan meleg érzésekkel Kollár iránt, mint anyja. Különösen helyteleníti Kollár tevékenységét a városi eliberációs perek érdekében, mellyel Kollár ezidőben már egész irodai szinten foglalkozik. Lehet, hogy ellenségei is befeketítették Kollárt, mert Benczúr 1781. november 25-én arról értesítette Maecénását, hogy megérkezett a helytartótanácsához a császár azon utasítása, adjanak direktívát Sopron megyének, fogja el Kollár egyik ügynökét, aki Kollár birtokán tartózkodik, küldjék Horvátországba, ott vessék vizsgálat alá és vallomását küldjék fel felsőbb helyre.^{60/} Tudjuk, hogy II. József el is tiltotta Kollárt az ügybe való további beavatkozástól, sőt tudtul adatja, hogy tartózkodjék ezután minden, állásához nem tartozó ügybe avatkozástól, hacsak a császártól erre nem kap engedélyt.^{61/}

Benczúr egyik utolsó levelében arról ad hírt, hogy meghalt Berényi Mihály, a kamara írártárosa s ezt az állást szeretné ő megkapni. Ehhez kéri Kollár támogatását az államtanácsnál.^{62/} Benczúr ezt az állást sohasem kapta meg. Ugy látszik azonban, az államtanács, sőt maga a császár is felfigyelt működésére és az abszolútizmus érdekében kifejtett érdemeire. Ennek egyik dokumentuma annak felderítése, hogy ki volt Joseph Grossing: Jus publicum Hungariae című művének szerzője, amely 1785-ben az alkotmányos szabadság elleni állásfoglalásokat tartalmazott. Grossing egy 1793-ban a bécsi udvarhoz tett jelentésében e kétes értékű röpírat szerzőségével dicsekszik, mire a bécsi kormánykörökből eredő idegen kéz az akta szélére feljegyezte: „Grossing plagizátor”. Ez a munka nem az ő alkotása, hanem az elhalt Benczúré, aki azt saját maga adta át Ő Felségének, a boldog emlékezetű Császárnőnek és Királynőnek, Hieronimus a Saxo költött név alatt, és melynek kéziratát a császári könyvtárban őrzik.^{63/} Bizonyára ennek köszönhető, hogy mikor Kollár meghalt (1783), a császár Kollárnak a Hofbibliothekban betöltött állására Benczúrt nevezte ki. Ezt az állást sem foglalhatta el: mikor megkapta a kinevező okmányt, szélütést kapott és holtan esett össze.

Kollár utolsó munkáját történészeink szeretik összekapcsolni azzal a közjoggal, aminek megírását – mint láttuk – Borie államtanácsos 1764-ben már szorgalmazta.^{64/} 1765-ben meg is bízzák Festetics Pál kancelláriai tanácsost a magyar közjog kidolgozásával, de Mária Terézia kiköti, hogy Festetics Kollárral együtt dolgozzék, mert annak a munkához sok anyaga van.^{65/} Bár a kívánt magyar közjog ekkor nem készült el, Kollárnak élete utolsó évében, 1783-ban egymás után két kötetben megjelent közjog-történeti munkáját (*Amoenitates Historiae Jurisque publici Regni Hungariae*) úgy tekinthetjük, mint a magyar közjogtörténet első fejezeteit (az őshazától a 13. századig). Kollár volt az, aki közjogásaink és jogtörténészeink közül először használja a bizánci forrásokat, mindenek előtt Bölcs Leót, akinek *Tacticájá*-ra, melyből három kéziratot példányt a bécsi gyűjteményekben őriztek, Lambecius *Kommentárjai* során ő maga is utalt. Kollár a görög szövegből fordított részeket. Ezt kiegészítően használta Bölcs Leó fiának, Konstantynos Porpyrogenetosnak, a Biborban születettnek, *De administrando imperio* művét, mert ezek mindketten, de különösen Bölcs Leó közvetlen kapcsolatban álltak a velük kortárs magyarokkal.^{66/} A magyarokról a kortárs írók álta-

lában ellenségesen nyilatkoztak. A görög császárok azok – Kollár véleménye szerint –, akik valóságnak megfelelően írták le a magyar hadművészetet, a magyarok szokásait és hadi ismereteit. Kimutatja, hogy Bölcs Leó mennyit tanult a magyarok hadi taktikájából (53.p.), s számos hadi szokásaikat maga is követendőnek tartja művében. Kollár külön fejezetet szentel Bölcs Leó könyvének ismertetése és tárgyalása során a régi szlávok szokásainak és hadügyének. (61 sk.l.). Itt főleg a szerbek szokásairól volt szó, mert a görögöknek a bulgárokon kívül ezek voltak a közvetlen szomszédai. Különösen kiemeli vendégszeretetüket és asszonyaik házassági tisztaságát, amelyeken – írja Kollár – 900 év múltával némi csorba esett. A szerző bizonyítja ezután, hogy a szlávok Pannoniában őslakók voltak s erre nemcsak a Taktikából következtet, hanem hivatkozik más írókra, a többi között Nestor Orosz Annalesére is. (81.p.). Az újabbak közül August Ludvig Schlözerre utal (81.p.), aki egyetemes történetében a szlávok őslakos voltát kimutatta. Kollár szerint a szlávok már a 6. század előtt megszerezték Dalmáciát, Dáciát és Pannoniát, ezeknek szabadságáért talán a rómaiakkal is harcoltak. (82.p.). Utal a szlávok hely- és víz-nevekre, amelyek még Erdélyben, ahol – noha az ő korában egy szláv sincs, – „a mai napig kiáltják a városok a hegyek és a folyók, hogy a szlávok voltak a legrégebb lakók” – mondja erős túlzással. Valójában csak a Bistrica folyóra tud hivatkozni. (99-100.p.).

Erdélynek különben a visszacsatolása érdekében kardoskodik, ezt II. József császártól várja, mivel Erdély – a fejedelmi kort kivéve – mindig Magyarország része volt (109.p.). Emlékezik, hogy régi oklevelekben Transilvaniát „kisebb vagy másik Magyarországnak hívták: ennyire egy országnak tartották mindig Magyarországot és Transilvaniát”. (112.p.).

Anonymus megállapításait általában elismeri, de már ő is észreveszi: „a mi szerzőnk – ti. Anonymus – a X. századról írtában – egy néhány dolgot saját korának szemlélete szerint foglal írásba”. (124.p.). Mintha csak mai történészekről olvasnánk.

A munka második kötetét Károlyi József grófnak ajánlja, aki az I. kötetet nagy elismeréssel olvasta, „sőt tartalmának nevezetesebb pontjait szépen és ékesszólóan el is mond(ja) mindennapi beszélgetéseiben”. (3.p.). 67/

Kollár a kötetben nagyon részletesen foglalkozik a királyi várbirtokok népeivel, a királyi vármegyékkel, elemzi a jobbágy szó eredetét és későbbi jelentőségét. A szolgaságról az abszolutizmus természetjogi felfogását vallja. „Minden ember – mondja – akit a természet erre a közösen élvezett világosságra küld, szabad és egyenlő”. (139.p.) De hozzáteszi: hogy a tökéletes szolgaságot sem a természetjog, sem az isteni, sem az emberi jog nem tiltja. A II. kötet végén a szerző pillantást vet a vármegyék változásaira. Tudjuk, hogy az Árpádok századai alatt a királyi vármegyék, a királyok birtokainak nagyobb gazdasági egységei átalakultak. A birtokadományozások, uralkodóházon belüli háborúk következtében a királyi birtokok ugyancsak megcsappantak. Ennek során a királyi vármegye a XIII. században átalakul nemesi vármegyévé, a kialakult nemesség önkormányzati szervezetévé, melynek első dokumentuma az 1232. évből való kehidai oklevél. Ez rögzíti a vármegyében tömörült nemesség törvénykezési jogát saját területén. Kollár a királyi adományozások közül főleg a monostorokét kifogásolja,

amelyeket – szerinte – a királyok vissza is vehetnek, mintahogy visszavette Kálmán király a Szent István után eladományozott birtokok egy részét. Itt ismét bemutatja, milyen széleskörű jogaik voltak a királyoknak a földbirtokok felett. Valójában a királyt főhűbérúrnak tekinti, aki rendelkezhetett a monostori, tágabban az egyházi birtokok és alapítványok felett, ezek nem váltak a nemesek tényleges dominiumává, s felettük a főtulajdonjogot a király mindig megtartotta. Ezzel zárult is a közjogi disszertáció második kötete. Egyesek tudni vélik, hogy kéziratban az Országos Széchényi Könyvtárban van egy harmadik kötet is, amely nem került már kiadásra, de valójában az a kötet csak Kollár közjogi történeti jegyzeteit tartalmazza.^{68/}

Kollár még az Amoenitates kiadásának évében elhalálozott. Személyével kapcsolatban a történetírók és jogtörténészek számára is problémát jelentett nemzeti hovatartozása. Csóka Lajos, aki e kérdéssel részletesen foglalkozott, az iskolareformról írt munkájának egy helyén utal azokra az ajánló sorokra, melyeket a magyar nyelvért dolgozó Bessenyei Györgynek egy művé érdekében Mária Teréziához írt: „A szerző – írta Kollár –, egyike honfitársaimnak és évek óta ismerem.... Mi, magyarok, nemzeti karakterünk szerint, igen kevésbé tudunk hízelegni. Az írgység, az önzés, a féktelen becsvágy és a túlságos szabadságra való erős hajlandóság – ezek a mi nemzeti hibáink.”^{69/} Másutt ugyancsak Csóka Lajos állapítja meg: „Kollár magyarságának igazolására. . . . nem szándékozik ismertetni levelezését, mely szinte teljes egészében Magyarország, a magyar tudós világ felő irányul. Mint légbeszédesebb tanúra, csupán Bessenyei György-gyel való kapcsolatára kívánunk röviden rámutatni. A német Grassné, a tót Kollár és a magyar Bessenyei-társaság fajilag heterogén ugyan, de nagyos is homogén a magyar haza szeretetében.”^{70/} Ezzel szemben legújabbán Dümmert Dezső egy cikkében,^{71/} majd Sziklay Lászlónak a „hungarus” problémára tett egy megjegyzésére^{72/} válaszolva^{73/} Kollárnak az Oláh Miklós könyvéhez írt jegyzetoldalával: (Ha valaki, miként én is, szlovák nemzetiségű....”) igyekszik tisztázni a kérdést.^{74/} Dümmertth arra is rámutatott, hogy Kollár tevékenysége, különösen a Terstyánszkyval együtt szerkesztett Allergnädigste privilegierte Anzeigen c. bécsi lapban való működése gyakran ellenséges a magyar nemzeti – nemcsak nemesi rendi – törekvésekkel. Tudjuk azt is, hogy Kollár másutt is többször hivatkozik, a szláv nemzetekre, melyekhez tartozónak vallja magát s mint láttuk, „még az Amoenitates... könyvében is Bölcs Leó után részletesen értekezik a szlávok szokásairól, egyben be kívánja mutatni, hogy a szlávok Pannoniában őslakók is voltak. Pedig ekkor már magyar nemes, Keresztény község földesura, „keresztényi” predikátummal. Egyébként Kollár magyarságában Csóka is bizonytalan. Hagyatékában többször is felteszi magának a kérdést: mik szólnak Kollár magyarsága, s mik nem magyarsága mellett és ellen, de úgy látszik nem tudta végső döntésre elszánni magát.”^{75/}

Mindenesetre a leggyakoribb, amikor nem kifejezetten szlováknak, vagy magyarnak vallja magát – a magyar történelem tárgyalásánál „őseink”-re, „a mi magyarjaink”-ra hivatkozik. Máskor mikor magáról beszél, latinul a Hungarus vagy a német „Ungar”, „Ungarlandisch” szavakat használja. Ezeket a fordításában legtöbbször „magyar”-nak mondott elnevezést a szorosán vett magyarságnál szélesebb értelemben kell

venni, s érteni alatta a Magyarországon élő magyar és más nemzetiségű „hungarus”-okat. Valahogy úgy, mint Deák Ferenc értette sokat vitatott, de valójában haladónak tekinthető nemzetiségi törvényjavaslatában: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képviselnek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja:”. Kollár, a szlovák nemzetiségű magyar földesúr ennek az egységes „hungarus” nemzetnek tagja és első abszolutista európai szintű jogtörténésze.

J e g y z e t e k

- 1) Degré Alajos: Szegedy János, az egyetem első jogtörténésze. Jogi professzorok emlékezete. Bp., 1936. 17 és köv. 11.
- 2) Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle, 1960. (III. évf.) 193-223. Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. Történelmi Szemle 1962. (V.évf.) 285-302. H-Balázs Éva: Az abszolutizmus történelmi kérdései. Századok, 1962. 842-857. — Ember Győző: A Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években. Akadémiai székfoglaló értekezés. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történelmi Tudományok Osztályának közleményei. 1963. (XIII.k.) 1-46.
- 3) Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx-Engels: Válogatott művek II.k. Bp., 1949. 316.
- 4) I.erre Ember Győző: Im. 42. — Az abszolutizmus értékelésével legújabban csehszlovák részről Jiří Klabouch, Osvícenské právní nauky v českých zemích. Praha, 1958. Československá Akademie Ved c. munkája foglalkozik.
- 5) L.Csizmadia Andor: Urbárium és közigazgatás a feudális kori Apátfalván. Borsod megyei Évkönyvben sajtó alatt.
- 6) I Hadrovics László — Wellmann Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Bp., 1951. — Vörös Károly: Az 1765-66-i parasztmozgalom és az úrbér rendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp., 1953.
- 7) Ember Győző: im. 5.
- 8) Ember Győző: im. 6.
- 9) Mária Terézia államáról legújabban Werner Ogris akadémiai értekezését: Recht und Macht bei Maria Theresia. Verlag der öst. Akad. der Wiss. Wien, 1980.
- 10) Grotius, a háború és a béke jogáról. Magyar kiadás. Szabó Imre bevezető tanulmánya: Hugo Grotius és a burzsoá jogbölcselet. Bp., 1960. I.k. 72, 78, 85.
- 11) Szabó Imre, A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1980. Akadémia 2. kiadás, 39-40.
- 12) Admi Francisci Kollarii Pannonii Neosoliensis Maria Theresiae Aug. A consiliis et Vindobonensis Bibliothecae Palatinae Custodis Primarii de Originibus et Usu Perpetuo Potestatis Legislatoriae Circa Sacra Apostolicorum Regum Ungariae libellus singularis. Vindobonae — MDCCLXIV.
- 13) A pamfletet először Concha Győző értékelte: Vexatio dat intellectum c. röpírat 1765-ből. Hatvan év tudományos mozgalmi között. Összegyűjtött értekezései és bírálati. Bp., 1928. Akadémia I. 202-212. — A röpírat később nyomtatásban is megjelent: Vexatio dat intellec-

- tum. Manuscriptum sub diaeta Regni Hung. An. 1764. vulgatum et mox XII. Kalend. Mart. An. 1765. Posonii in foro publico per manus carnificis combustum: cum omnia illa, quae nunc regno accidunt, in eodem praedicta habeantur, una cum facta super eodem scripto apologia ad pergetuam rei memoriam nunc primum typis excusum. 1785. h. n. 4-rét. 44.
- 14) *Historiae Jurisque publici Regni Hungariae Amoenitates*, 1783, I–II.
- 15) *De dominio nobilium Hungariae deque Cladis ad Mohács causa vindiciae contra Adam Franc Kollár*. Posonii, 1790.
- 16) Kollár Ferenc mint publicista. Szalay László, *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. 1839-1844. 1-18.
- 17) Kollár első életrajzírója, Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et Provincialium Scriptis editis notorum c. munkájában* (1776. II. P.409. p.) Kollár egyik műve alapján, melyben magát neosoliensisnek (besztercebányainak) mondja, azt következette, hogy ottani születésű. Gyurikovics György egy 1823-ban a Tudományos Gyűjteményben közzétett munkájában (Keresztényi Kollár Ádámnak, a'Bétsi Császári Könyvtár felvigyázójának' s Cs.Kir.Udvari Tanácsosnak élete, tudós munkái, 's Kéziratok' Gyűjteménye. Tudományos Gyűjtemény, 1825. X.köt.3-26.), azonban az eredeti születési bejegyzés alapján kihirdette, hogy Kollár Terchován született és április 17-én a plébánia székhelyén, Varin keresztelték meg. A keresztlevél szerint atyja Mathia Kollárik, anyja Regina Miszlovsky.
- 18) Életrajzi adatait Horányi és Gyurikovics említett művein kívül Csóka J.Lajos derítette fel, Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936. 7.sk.I. – Munkásságának újabb szlovákiai értékelésére I. Jan Tibenszky: *Schlözers Bedeutung für die in den Slowakei im 18. Jahrhundert herrschenden Ansichten über die Slawen*. (Sonderdruck aus Lomonosov-Schlözer-Pallas, Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. XII. Akademie Verlag Berlin, 1962.
- Kollár jogtörténeti munkásságával magam is húsz év óta foglalkozom, Ennek eredménye volt a „Kollár contra status et ordines”. Referátum a 4. csehszlovák-magyar jogtörténeti konferencián 1963 október 10-én Bratislavában. Megjelent magyarul a *Jogtudományi Közöny* 1964 április számában 214-227. legújabbban közöltem a *Jogi emlékek és hagyományok*, Budapest 1981. kötetben 173-208. lapokon. Szlovákul a *Historický Časopis* 164. évfolyamában 215-236. Bécsben 1980 december 17-én akadémiai székfoglaló előadást is Kollár magyar jogtörténeti munkásságáról tartottam, Adam Franz Kollar und die ungarische rechtshistorische Forschung címmel, amely sajtó alatt van német nyelven az *Oszták Tudományos Akadémia Sitzungsberichte* sorozatában. Mindezekben közölt eredményeket az alábbiakban több vonatkozásban hasznosítom.
- 19) A jezsuita kollégium feljegyzéseit, Marx Gratián és Garampi bécsi nuncius jelentéseit idézi Csóka: im. 7-8 1, 2-3 jegyzetben.
- 20) A rendből kiválásának és a könyvtárnál való elhelyezkedésének körülményeit maga is leírja Bécsben kiadott egyik munkájában (*Supplementa ad Petri Lambecii Commentariorum ad Augusta Bibliotheca liberum I.-um p. 788*. Kollár könyvtári működésére I még Josef Stummvoll (kiad.) *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien, 1968. 253-265.
- 21) Ig.Fr.von Mosel, *Geschichte der Kaiserl. königl. Hofbibliothek zu Wien*. Wien, 1835. 147-150. Kollár egyéb munkáit felsorolja Szinnyei ismert gyűjteményében.
- 22) Kollár e tevékenységéről ugyancsak Csóka Lajos ír: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. Klebelsberg Kunó Magyar Történelemkutató Intézet évkönyve. V.évf. Budapest, 1935. 150-173.
- 23) *Publicistai dolgozatok* im. I. 11.
- 24) Werbőczy e tételét (*Trip.Pars.I.Tit.11.*) azóta a történelemtudomány mind megcáfolta, utóljára e sorok írója foglalta össze és egészítette ki a cáfolatokat. (A konstanzi „bulla” hatása

a főkegyúri jog fejlődésére. Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok, 77-101. Kollár idejében azonban még nem álltak rendelkezésre azok az oklevelek, amelyek alapján a mai megállapításokat lehetett tenni.

- 25) lásd a 12. sz. jegyzetet.
- 26) Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. Akadémia. 484.
- 27) Boriera I. Ember Győző, Egy katolikus államférfi a XVIII. században. Regnum (Egyháztörténeti Évkönyv) 1936 (I.), 327-345 l.üő, Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935 (LXIX) 554-664.
- 28) Alfred Ritter von Arneth, Maria Theresia's letzte Regierungszeit (1763-1780). Wien, 1876. I. 118-119. A könyv cenzúrája I. Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Budapest, 1928. 40-41.
- 29) St.R., 1272/1764 közli kivonatosan Csóka Lajos: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira, im. 168.
- 30) Francofurti, 1708 és Dissertationes de Concordia Sacerdotii et Imperii seu de libertatibus Ecclesiae Gallicanae, 1763.
- 31) Kollár op. cit. 12.
- 32) Hugo Grotius: De imperio summarum potestatum im. 198.
- 33) Grotius op. cit. 198-199.
- 34) Kollár op. cit. 13-15.
- 35) Grotius op.cit. 205.
- 36) Kollár op. cit. 15-16.
- 37) Ilyenek voltak pl. Szent István törvényei a bőjtről. Kollár op.cit. 16.
- 38) Kollár op.cit. 17-18.
- 39) Kollár op.cit. 116.
- 40) Dissertatio de Tripartito seu Opere Werbőczii. A kézirat: „Opus hoc ad vindicandum Kollarium per. Ad. Krechelich Canonicum Zagrabiensem concinnatum, ob amorem pacis et tranquillitatis publicam lucem non vidit”. A kézirat egy másolat az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Quart.Lat.424 sz. 62-104.
- 41) Kollár op.cit. 116-117.
- 42) Kollár op.cit. 117-118.
- 43) Kollár op. cit. 10.
- 44) A jus placetit Magyarországon Zsigmond vezette be. E királyi jogcím alapján csak azt a pápai bullát, vagy rendelkezést lehetett kihirdetni, illetőleg végrehajtani, amelyhez a király előzetesen hozzájárult (placet).
- 45) Kollár op.cit. 131-132.
- 46) Kollár op.cit. 151.
- 47) Kollár op.cit. 150.
- 48) Kollár op.cit. 152-153.
- 49) Mindezekre már említett tanulmányaimon kívül lásd Horváth Mihály: Kisebb történeti munkái. Pest, 1868. I. Az 1764-i országgyűlés története. 377-422. Uő: Magyarország történelme. Pest, 1863. V.k. 207. k. 1. – Stefancsik Benedek Konrád: Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés. Kassa, én., az osztrák történetírók közül lásd Arneth i.munkát Ezenkívül Franz Krones: Ungarn unter Mária Theresia und Joseph II. 1740-1790. Graz, 1871. 14. sk.l. Az országgyűlés tárgyalásaira O.Lt.Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok.J.7. Diarium et Acta Comitiorum Regni Hungariae. – Kollár művének megégetési kívánságára Rettegi György emlékiratai. (Közzétette Torma Károly) Hazánk, 1885. III. k.124.
- 50) Jurium Hungariae in Russiam minore et Podoliam Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatus praevia explicatio. Vindobonae, 1772. Trattner.
- 51) Benczúr levele Kollárhoz 1764. nov. 9. Sopron-megyei Lt. Kollár iratok. Fasc. XIII.Nr. 546.sz.

- 52) 1764. nov. 12. uo. Fasc. XIII. 547. sz.
- 53) Uo. Fasc. XIII. 556, 570, 572. levelek.
- 54) Uo. Fasc. XIII. 576. levél.
- 55) Uo. Fasc. XIII. Nr. 579.
- 56) Benczúrnak ez a könyve jelent meg Eusebius Verinus álnéven a következő címmel: *Commentatio juridica de hereditario jure* (1771).
- 57) Uo. Fasc. XIII. Nr. 597.
- 58) W.Pillich: Staatskanzler Kaunitz und die Archivforschung (1762-1794.) Festschrift des Hof- und Staatsarchivs. I.Bd.Wien, 1949. 95-118. Dümmerth, Történetírás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. Filológiai Közlöny, 1966. 404.
- 59) Uo. Fasc. XIII. Nr. 614.
- 60) Valószínűleg a topliciaiak ügyében sokallják Kollár beavatkozását, akinek segítségével a topliciaiak megtagadták az úrbéri szolgáltatások teljesítését.
- 61) St.R.638/1782. Közölte Csóka Lajos, Kollár..... hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira, im. 173.
- 62) Fasc. XIII. Nr. 623.
- 63) *Hungarica aus dem Privathbibliothek seiner Majestat.* Fasc. 31. nr. 1. O.Lt. Budapest, Bécsi iratok I. 50., közli Dümmerth, Filológiai Közlöny, 1966. 404.
- 64) Csóka, Kollár... és az államtanács.... im. 180.1. 147. j.
- 65) St.R. 2410/1765. Csóka im. 167.
- 66) Legújabb kiadása Győrffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Bp.1958.
- 67) Károlyi Józsefet, a későbbi szatmári főispánt és hadseregvezért ez a magatartása egész életében végigkísérte. Halála előtt azt hagyta meg feleségének, Waldstein-Wartenberg Erzsébet grófnőnek, hogy 2 gyermekét Magyarországon magyar szellemben neveltesse, amit a német születésű csillagkeresztes hölgy híven teljesített is.
- 68) O.Széchenyi-könyvtár, Fol.Lat. 2298.
- 69) 1773. ápr. 18. Idézi Csóka Lajos, Mária Terézia iskolareformja . . . im. 92.
- 70) Csóka uo. 91.
- 71) Filológiai Közlöny 1966. 391-413. l.
- 72) A „hungarus” probléma és Kollár Ádám, Filológiai Közlöny 1965. 227-229.
- 73) Kollár Ádám problémája, Filológiai Közlöny, 1967. 3/4. sz. 442-444.
- 74) Oláh, Nicolaus: *Hungaria et Attila.* Vindobonae, 1763. 91.
- 75) Csóka Lajos hagyatéka a Pannonhalmi Főmonostori Levéltárban. A hagyaték átnézését Csóka Gáspár perjel, főlevéltáros szíves segítségének köszönhetem.

Degré Alajos:

REFORMTÖREKVÉSEK MEGINDOKLÁSA RÉGI TÖRVÉNYEKRE

HÍVATKOZÁSSAL (1846)

Már Mária Terézia korában is, de különösen 1790 óta mindig számíthatott a nemesség támogatására – 1819 óta a vagyontalan bocskoros nemességére is – minden olyan érvelés, mely az ország régi törvényeire hivatkozott. Elsősorban természetesen Werbőczy sokat emlegetett *Primaе nonus-ára*, de olyan törvényekre is, melyeket az egykorú – vagy későbbi – közvélemény az ország sarkalatos törvényei közé sorolt. Valahányszor az uralkodó, illetve a kormány részéről olyan törekvést észleltek, mely a rendi jogokat korlátozta volna, azonnal előkerültek a sarkalatos törvényekre való hivatkozások. A köztudatban az van elterjedve, hogy ezzel főleg a nemesi adómentességet védtek, de ugyanezen alapon tiltakoztak az országgyűlés által meg nem szavazott országgyűlési adó kivetése, a Helytartótanács vagy éppen a kir. Kancellária által kiadott, a törvényekkel ellenkező rendeletek ellen is.

Ezt a hangulatot jól ismerte a reformtörekvéseknek oly erős érvekkel harcoló egyik vezéralakja, Deák Ferenc is. Ismeretes, hogy az általa szerkesztett 1839 évi követetetésben milyen sűrű törvényhivatkozásokkal szedte ízekre a Kossuthot, Wesselényit, Lovassyt és társait elmarasztaló itéleteket.^{1/} 1844 után azonban tovább ment. Főleg az ország politikai közvéleményét gúzsbakötni igyekvő adminisztrátori rendszer elleni harcban már erőszakkal is keresett a régi törvények kissé bizonytalan fogalmazásában érveket, olyan határozatok elfogadtatására, amelyek új jogi rendezés részét jelenthették volna.

Zala megye 1846 november 9-i ülésén ismert dolgok történtek. Deáknak itt elmondott beszédét Kónyi is közölte,^{2/} de a közgyűlésen nemcsak arról volt szó, hogy a főispán által kinevezett táblabírókon felült a megyei közgyűlés választható táblabírákat (a törvényszéki ülnök voltaképpen ugyanezt jelenti) azok közül, akiket a főispán nem is nevezett ki. Mint a közgyűlési szónoklatoknak gyorsírás alapján készült feljegyzése mutatja,^{3/} a választás ügyében érkezett királyi megrovás alkalmát kívánta felhasználni a főispáni adminisztrátor arra, hogy saját magának is biztosítsa az elnöklés jogát a megyei polgári és büntető törvényszéken (sedrián). E szándékától azonban el kellett álljon, tapasztalva a közgyűlésnek Deák beszéde által keltett hangulatát. Pedig

Deák még csillapítani is igyekezett a kedélyeket, mérsékeltebb határozatot javasolt, mint más felszólalók, így Csányi László, de különösen Sümeghy Mihály és Csertán Sándor. A gyűlés folytatásán, november 10-én az adminisztrátor kénytelen volt kijelenteni, a törvényszék elnöke más nem lehet, mint a közgyűlés által választott alispánok egyike. Pedig az adminisztrátori rendszer sulya szempontjából fontos lett volna, hogy a büntető törvénykezés vezetése is az ő kezében legyen, ami kitűnő lehetőségeket nyújtott volna arra, hogy a királyi rendeletek ellen tüntető, vagy a választási kortes-hadjárat során kisebb-nagyobb kihágásokat elkövető ellenzékiet megfenyítse és így befolyásukat csökkentse.

De mi is történt voltaképpen a nevezetes közgyűlésen? Azzal kell kezdeni, hogy a szolgabírókon kívül a megyei törvényszék ülnökeiül mások jelenlétét elég hosszú küzdelem és egymásnak részben ellentmondó törvények hozatalával voltaképpen csak az 1527: 6 tc-el valósították meg állandó jelleggel.^{4/} Az e törvény alapján most már rendszeresen választott ülnökök a „jurati assessores” röviden „jurassor” címet viselik, több mint három évszázadon át, csak a megyei írásbeliségnek teljesen magyarrá válásakor elégednek meg a „megyei esküdt” címmel, holott feladatuk már rég nem a megyei törvényszéken való ülnökösödés. A török háborúk viharos idejében azonban egyre több dolga akadt ezeknek az esküdteknek vidéken, a szolgabírák munkájában való segédkezéssel. A sűrű egymásutánban készített portális összeírásokat, várépítési robotra való vezénylését, úrbéri nézeteltérések helyszínen való felszámolását nem tudták elvégezni a szolgabírák, igénybe kellett venniük az esküdtek közreműködését, nem is szólva azokról az ügyekről, melyekben a szolgabírónak a hitelesség biztosítása céljából az esküdttel együtt kellett eljárnia (idézés, tanukihallgatás, bíróságbehajtás stb.) Márpedig a központi bíraskodás akadozása miatt egyre több perben a megyei törvényszék járt el, ezért sűrűn tartottak megyei törvényszéket, amelyekre eljutni a közbiztonság csökkenése miatt nem volt könnyű. A megyei törvényszékek tehát kezdtek elnéptelenedni, holott a kor felfogása azt kívánta, hogy népes testület ítélkezzék. Ezen kívánt segíteni az 1613:24.t.c., mely megengedte, hogy a rendes esküdt ülnökökön kívül (ezek természetesen a fentiekben emlegetett esküdtek voltak), a megye – azaz a közgyűlés – a tehetősebb nemesek közül több ülnököt válasszon, de rajtuk kívül más nem lehet jelen a törvényszéken. Kétségtelenül ez a törvény tette lehetővé rendkívüli ülnökök (extraordinarii assessores) választását. A törvény kifejezése ugyan (ex potioribus nobilibus. . . deligendi) kiküldetést jelent, de ezt Deákék épp úgy, mint egy fél évszázad múlva Kolosváry és Óvári választásnak fordították. Ezeket a rendkívüli ülnököket nevezték későbbi szóval „táblabíró,-nak, minthogy csak az asztalnál ülve ítélkeztek. Így értékeli ezt jogtörténetírásunk is.^{5/} Lehetetlen, hogy ezt Deákék nem tudták volna, de ők a XIX. században olyan értelmet adtak a törvénynek, mintha az „ordinarii assessores” már 1613 előtt is létező táblabírákat jelentette volna, és a törvény azt engedné meg, hogy rajtuk kívül a közgyűlés is választhasson táblabírákat.

Tény, hogy már a XVII.században a táblabírák kinevezése a főispán kezébe csúszott át, és még inkább ez lett a gyakorlat a XVIII.században, amikor az udvar – néhány törvénnyel is alátámasztva – a főispán súlyát és hatáskörét erőteljesen növelni

kívánta. A XVIII. században számos más megyei tisztséget is főispáni kinevezéssel töltöttek be. Még az 1819. évi igen heves tisztújításon is a megyei közgyűlés kénytelen volt belenyugodni, hogy a megyei jegyzőt és helyetteseit, a főadószedőt és esküdteket a főispán nevezze ki.^{6/} Azt szó nélkül tudomásulvették, hogy a táblabírákat a főispán nevezi ki. Még 1836-ban is, amikor – nyilván Deák kezdeményezésére – az elmúlt országgyűlés ellenzéki vezérszónokait, köztük a hűtlenségi vád alatt álló Balogh Jánost, zalai táblabírói címmel tüntették ki, ez is főispáni kinevezéssel történt. Igaz, akkor a törvényes főispán, gr. Batthyány Imre elnökölt a közgyűlésen.^{7/}

Időközben azonban a büntetőtörvények szerkesztésére kijelölt bizottság 1841 decemberétől 1843 február 18-ig húzódó vitáin – ismételten leszögezte, és a bizottság plenumával is elfogadtatta az elsőfokú bíróság tagjai választásának elvét, sőt az 1843. 1844. évi országgyűlésen az alsó tábla az esküdtbírók szervezése mellett foglalt állást, s emiatt a főrendi tábla merev ellenállásán a büntető eljárási kódex meg is bukott.^{8/}

Érthető tehát, hogy tüstént az országgyűlés bezárása után, ugyanazon a megyei közgyűlésen, melyet az országgyűlési követek jelentésének megtárgyalásával kezdtek, arra az indítványra, hogy ezentúl „törvényszéki közbírákul” oly egyéneket is válasszanak, akiket a főispán előzőleg nem nevezett ki táblabíróul, a közgyűlés úgy határoz, hogy most ugyan nincs szükség ilyen választásra, mert elég kinevezett táblabíró van, de ezt „előleges végzés nélkül is gyakorlatba vehetőnek látják, mikor szükséges lesz”, mert erre az 1613:24 és 1681:10 tc. a megye közgyűlését feljogosítja, és pedig az 1844:5. tc. értelmében erre nem nemeseket is megválaszthat.^{9/} Igaz, ezen a közgyűlésen ismét Batthyány Imre főispán elnökölt.

A közgyűlési határozatban említett 1681:10 tc. a Wesselényi összeesküvést követő nyílt abszolutizmust a Thököly felkelés hatása alatt felszámoló országgyűlésen kelt, mely szükségesnek tartotta leszögezni, hogy a nemesség kiváltságait, az ország szabadságjogait, és omnia privilegia et statuta deservientia, melyeket a király is megerősített, a királyi diploma is biztosított, megújíttatnak. E „sarkalatos törvények” között a Tr. I.9.c-en kívül néhány törvényt is felsorol, köztük az 1613:24 tc-t is.

Ezt az 1845. évi közgyűlési határozatot a Helytartótanács mint törvénybeütközöt megsemmisítette, és mikor a vármegye a Helytartótanáccsal szemben is vitatta, hogy joga van táblabírákat választani, most már a kancelláriától érkezett a király nevében kelt leírát, mely „legnagyobb nehezteléssel” szökött a fenti határozatról, az amelletti kitarást „engedetlenségnek” tekintette, mely „legkomolyabb rosszalását” váltotta ki. Meghagyta, hogy a helytartótanácsi rendeleteknek felelősségrevonás terhével a legszigorúbban engedelmeskedjenek. Egyidejűleg tiltotta azt, hogy a törvényszéki ülésekbe bevont tiszteletbeli (a megyei jegyzőkönyvek gyakori szóhasználata szerint: „becsületbeli”) tisztii ügyészeknek, jegyzőknek és ülnököknek napidíjat fizesenek.

Ezen a közgyűlésen már nem a főispán, hanem gr. Festetics Leó elnökölt, aki a Festeticsek tolnai ágából származott,^{10/} kevésbé vagyonos, elég távoli rokona a Zalában oly nagy tekintélyű Festetics Györgynek, Zalában kevésbé ismerős, a Bach korban a Nemzeti Színház igazgatója, akinek kevésbé átgondolt reformjai csödbe

kergették a Színházat. De nemcsak emiatt, hanem „rideg modora” miatt is el kellett hagynia igazgatói székét.^{11/} Egyéniségéből következett, hogy a „gyanus” megyei táblabírákkal szemben teljes energiával követte a kancellária és az államkonferencia intencióit. A közgyűlés népes volt. 131 megjelentnek (köztük 36 táblabírónak, 13 uradalmi ügyésznek és 20 vidéki esküdtnek) köztük hangadó családok kezdő fiainak, így Hertelendynek, Oszterhuebernek nevét tüntette fel a jegyzőkönyv.^{12/} A stereotip „és még igen számos egybegyűlt nemes” záradék sem volt üres formula, mert az egyébként tekintélyes Plánder Ferenc novai plébános és a még említendő Gyarmati János nevét sem jegyzték fel az egybegyűltek között, noha a gyűlésen mindketten felszóltak.

A királyi leirat után felolvasták az abban hivatkozott 1536:56 és 1827:3 tc-t is. Mindhárom törvény a főispánok feladatairól, kötelezettségeiről szól, de nem említi kifejezetten kinevezési jogukat, sőt egyik-másik hangsúlyozza az egész vármegye hozzájárulásával történő megyei választásokat is.

Érthető tehát az elsőnek felszóló Csányi László hevessege, aki kifogásolta a tárgyra nem vonatkozó törvények felsorolását, hangoztatta, hogy a leiratba nem nyugodhatnak bele, mert ha ezt szó nélkül törlik, „csak a máglyák felállítása van hátra, mert a kormánynál a Torquemadák már nem hiányzanak.” Életbe nem léptették a határozatot, de már „a meggyőződés, . . . az akarat, midőn még csak gondolat, de tettebe nem ment, már ekkor is üldöztetik.”

Plánder Ferenc, a tudós néprajzos, Nova nagy tekintélyű esperes plébánosa Csányival szemben azt fejtette ki, hogy az 1613:24 t.c. soha életbe nem lépett, nem gyakorolták a táblabírák választását, és így hatálya meg is szűnt. A király biztosítja a rendeket, hogy a törvényeket megtartja, de a megye által hivatkozott törvények már nem törvények. Plándertől a jobbágyság érdekei mellett mindig kiálló, de a nemeségben nem bízó, az uralkodó akartát mindig szentnek tekintő, szélsőségesen elfogult katolikustól^{13/} más véleményt nem is várhattak.

Plánder felszólasa azonban felizgathatta a közgyűlést, mert Sümeghy Mihály és Csertán Sándor Csányi eredeti indítványán túlmenően azt javasolták, hogy a rendelet tisztelettel tegyék félre (eum venaratione seponi). Ez a javaslat szintén régi törvényeken alapult, mely szerint a törvénybe ütköző királyi rendeleteknek a megyék nem kötelesek engedelmessé válni, sőt azokat félre kell tenniük. Ez a XVI-XVII. században, az abszolutisztikus törekvések első idejében több ízben törvényes elismerést is nyert, de a királyi rendelet alaptalan félretétele, t.i. ha a rendelet törvényes volt, büntetéssel járt.^{14/} Ebbe a nyílt ellenállásba Deák nem akarta belevinni a vármegyét, mert ez súlyos következményekkel járhatott volna. Megelégedett azzal, hogy a főispán által táblabíróval ki nem nevezett személyek törvényszéki ülnökké választását tiltó királyi rendeletet törvényellenesnek minősítse ugyan, de ezt csupán sérelemként érvényesítsék a legközelebbi országgyűlésen. Beérte tehát elvi tiltakozással, amit a megyei közgyűlés magáévá is tett.

Deák beszéde ismert, itt csak azt kívánom belőle kiemelni, hogy azzal kezdi, az 1613:24 tc. szerint „a megyék választhatnak a rendes táblabírákon kívül más törvényszéki bírakat is” tehát azt az értelmét adja a törvénynek, ami eredetileg nem volt,

hogy már akkor is voltak táblabírák, ezeket azonban a törvény értelmében választani is lehet. A másik kissé erőszakolt érve, hogy ha ez a törvény elenyészett volna, nem lett volna szükséges azt 68 év múlva a sarkalatos törvények közt megemlíteni. Mintha a sarkalatos törvényekre valami külön szabály volna, azok nem veszthetik hatályukat a folyamatos ellenkező értelmű szokásjog (törvényrontó szokás) következtében. Érvelése mégis meggyőző, mert kihasználja azt, hogy a megyegyűlés a táblabírák választását csak elvben mondta ki, tényleg nem választott táblabírakat. Plánder érvelése tehát téves (itt megerősíti Csányi álláspontját), mert a királyi dorgálást nem tettért, csak egy álláspont leszögezéséért kapta a megye. És éppen mivel nem valaminek megtevését rendelte el a királyi rendelet, csak azt adta tudtukra, hogy álláspontjuk nem tetszik a királynak. Így félretételére nincs szükség. De ezt a sérelmek között felemlíteni nemcsak joga a megyének, hanem kötelessége is, hisz „aki az eszközt nem használja, amit a törvény kezébe ad, az a maga törvényes kötelezettségét mulasztja el”. Döntsön a kérdésben az országgyűlés.

Deák véleményéhez csatlakozott Farkas Endre, Barcza Sándor és Horváth Sándor táblabíró is. Így az elnöklő adminisztrátor nem térhetett ki az elől, hogy határozatként kimondja, a megye a táblabíró választás elvét kimondó határozatra adott királyi megrovást törvénytelennek tartja, és utasítja választandó országgyűlési követeit, hogy ezt az országgyűlésen sérelemként adják elé. Ezt a határozatot különben sem tartotta súlyosnak, hisz a tömérdek sérelmet még egyel kiegészíteni nem volt érdekes eset. A legközelebbi választásig még lesz idő arra, hogy az adminisztrátor Bécsből kapott utasításainak megfelelően gondoskodják nem túlságosan határozott követek választásáról és lehetőleg szelíden fogalmazott követutatisítás kidolgozásáról.

Ezzel a meglehetősen jelentéktelen ügy befejezést nyert volna, Deák megmentette az elvet és a határozat az adminisztrátornak sem volt igazán kellemetlen. A lényeges csak az volt, hogy Deák nyilván tudatosan félremagyarázott egy régi törvényt, ezt a közgyűléssel el tudta fogadtatni, hogy kitűzött célja, a bírák választásának megvalósítása felé egy lépést tegyen. Ez az általa követett politikának meg is felelt. Kőnyit tovább nem érdekelt a dolog, és a közgyűlés másnapi folytatását már nem közölte. Pedig ott még egy lényegesebb állásfoglalás történt.

Ugyan még Deák felszólalása előtt Gyarmati János plébános is szót kért. Ez a Gyarmati Chrysostom János, aki Kisgörcbön született (erre másnapi felszólalásában maga is utalt) tanulmányait messze, Jászberényben, Egerben majd Pesten, a központi papneveldeben végezte, és pappá felszentelése után 1835-ben a pesti papnevelde helyettes tanára lett, harcos híve az egyházi államnak, a Magyar Sion c. egyházi lapot szerkesztette, majd 1845-ben somlóvásárhelyi plébános lett.^{15/} Politikai állásfoglalását ő maga is konzervatívnak jellemezte. Nyilván Plánder Ferenc hívta őt a közgyűlésre, hogy a királyi leirat melletti állásfoglalását egy tekintélyes idegen is megerősítse. Gyarmati a felszólalását azzal kezdte, hogy Csányi csípős kifejezései készítették őt felszólalásra. Erre a közgyűlésen nagy láрма tört ki, egyszerűen nem engedték őt szóhoz jutni, és Deáknak kellett közbeszólnia, hallgassák meg Gyarmatit is, ha beszéde akár a testületet, akár magán személyt sértene, annak megtorlásáról törvényes módon lehet

gondoskodni. Gyarmati csak ezután mondta el beszédét, melyben tulajdonképpen új érvet nem hozott fel, a király megrovó leírátát természetesen helyesnek látta. A hívatkozott törvényeket is, mert azok a főispán kötelezettségeit emlegetik, e törvények szerint a főispánnak az igazságszolgáltatásra való felügyeletét is megalapozottnak tekintette.

A november 10-én folytatott közgyűlést az adminisztrátor nagy lélegzetű beszéddel kezdte, (közben volt ideje gondolkozni rajta), melyben a rendeket keményen megrotta, lármáért, mellyel Gyarmatiba belefolytották a szót. Az ilyen rendezavarások nemcsak rossz híret keltik a megyének, mert ugyan mit fognak szólni Zaláról a szomszéd megyékből a közgyűlésre ide küldött férfiak, de veszélyeztetik egyik legnagyobb alkotmánybiztosítékunkat, a közgyűlések szabad tartását. Ezt az alkalmat használta fel arra, hogy most felszólaljon abban a kérdésben, ami eddig elkerülte a figyelmét, t.i. hogy a közgyűlés a polgári és büntető törvényszék elnökeit is megválasztotta, t.i. a két alispánt. Más nem választhatnak, mert „a törvény egyenesen a fő- és alispánoknak tulajdonítja az elnökséget”. Így csúsztatta bele felszólalásába azt az igényét, hogy ismerjék el, a főispánnak – tehát az őt helyettesítő adminisztrátornak is joga van a megyei törvényszékeken (civilis és criminalis sedrian) elnökölni.

Persze Gyarmati János sietett az elnöklő adminisztrátor mellett felszólalni, de ő még a pontot is rátette az í betűre, és utalt arra, hogy törvényeink szerint a „törvényszékeken törvényes elnök a főispán vagy helyettese, és ezek akadályoztatása esetében az alispánok.

Hertelendy György, Deák egykori követtársa vitatta, hogy ha az alispánokat más törvényes elfoglaltságuk akadályozza a törvényszéken való elnöklésben, a megyei rendek választhatnak helyettük elnököt. Ő a hangsúlyt a törvényszéki elnök megválasztásának jogára helyezte, nem vette észre az adminisztrátor sedriai elnöklésének becsúsztatására irányuló szándékot.

Deák azonban egyenesen ezt vette felszólalásának központjává.

„Ami a dolog érdemét illeti, e tárgy meg volt vitatva a múlt gyűlés alkalmával e teremben. Mindazon törvénycikkek, melyeket Gyarmati tisztelendő úr felhozott, felolvastattak. Felolvastattak más törvénycikkek is, melyekből annak, amit a tisztelendő úr állít, éppen az ellenkezője tetszik ki. A tisztelt Karok és Rendek azon meggyőződésre jutottak, hogy a főispánok valaha elnökösködtek, az újabb törvényekben azonban arról említés nincs. Hozzá járulván, hogy miután a nemesség bírait törvény szerint szabadon választja, nem lehet, hogy ezen választott bírának elnöke is választott ne legyen. A főispánnak ily joga nem lehet. Ennélfogva határozatukban kimondták a tisztelt karok és rendek, miszerint a főispánnak elnökölhetési jogát le nem ismerik. Ha most Gyarmati úrnak okai talán megváltoztatják a tisztelt karok és rendek véleményét, méltóztassanak másképp határozni. Egyébaránt ha megmaradnak határozatuknál, főispánhelyettes úr pedig meggyőződését követve a törvényszéken elnökösködni kívánna, azon táblabírák, akik a jövő törvényszékekre meg vannak választva, fogják tudni kötelességüket, ha valami idegen és nem a rendes megválasztott elnök járulna hozzájuk”.

„A dolog fölhozására nézve nem szólt volna, ha Horváth János úrnak felszólítására a Méltóságos úr olyan nyilatkozatot nem tesz, ami a szónokot meglepte. Hogy

a Méltóságos úr akkor ezen dolgot bevégeztetnek méltóztatott jelenteni, és nem is kívánt arról tovább szólni, és hogy aztán mégis ezen bevégezt dolgok ismét szőnyegre hozta, ha talán ezt jogosan cselekedte is, de tette a méltányossággal és a loyaltással nem egyez. Ha a Méltóságos úr erányunkban egyenesen a szoros jog és kötelesség térére kíván lépni, minden méltányosság, minden szivesség viszonyosság ennek mellőzésével, akkor mi is azon téren fogunk maradni. Azt mondja a Méltóságos úr, azért hozta fel ezen dolgot, mert későbbben, miután már a törvényszéki táblabírák megválasztottak, miután már több tárgyak el lettek végezve, akkor jutott eszébe, hogy a tekintetes Karok és Rendek nem választottak ezen törvényszékre elnököt, és azért kérdezte meg az első alispán urat, vajjon választottak e a tekintetes Karok és Rendek vagy sem elnökséget? Szónok bizonyossá teszi a Méltóságos Urat, hogy voltak választva, s igen csodálja, hogy a Méltóságos úr azt kérdezhetette, mert itt van a Méltóságos úrnak tulajdon kezével írott jegyzék, melyet a jegyzői hivatalnak általadott. Itt világosan van írva: civilis törvényszékre elnök első alispán Kerkápoly, criminalisra Csillagh. Egyébként akár miért tette a Méltóságos úr indítványát, akár azért mert nem vette észre, hogy elnökök a törvényszékekre választattak, akár mert azt gondolta, hogy joga fenntartására nyilatkoznia szükséges, ahhoz közünk nincs, azt tenni joga volt. Azonban, hogy előbbi nyilatkozata után tehesse, márcsak loyaltásánál fogva sem hihette a szónok”.

„A Méltóságos úr azon urakat beírta elnökül, igen csodálja tehát, hogy az mégis a Méltóságos úrnak, kit Ő Felsége bizalma ezen tiszttel felruházott, figyelmét elfuthatta. Világosan és határozottan ki volt mondva többször is, hogy az alispán politicalai úton elnök, de az hogy törvényszéken is praesideáljon a mi választásunktól függ. Ezt a Méltóságos úr nem fogja tagadni, mert szónak figyelmezteti Ő Méltóságát, hogy minden gyűlésen megválasztottuk az elnököt. Csodálja, hogy a Méltóságos úr oly keveset figyelmeztett köz tanácskozásaink folyamatára, hogy elfutotta a figyelmét midőn ma a t. Karok és Rendek elnököt választottak. Igenis választottunk és választani fogunk, míg attól hatalomszó vagy erő el nem zár. Mert azt hisszük, hogy a törvény ösvényén állunk, s azért biztosítva vagyunk”.

Egyéberánt ha elnök nem lett volna választva, a dolog rende az lett volna, hogy a Méltóságos úr kérdezte volna meg, a tisztelt Karokat és Rendeket, hogy az alispán fog e elnökölni, és mi azt mondottuk volna, igen. Vagy kérdezte volna meg, nem akarják-e a tisztelt karok és rendek, hogy Ő Méltósága fogjon elnökölni? és mi kinyilatkoztattuk volna, hogy igenis nem akarjuk. Ha a Méltóságos úr diplomájához betű szerint akar ragaszkodni, abban nemcsak jogok, hanem kötelességek is rovatnak rá. Eszerint kötelessége volna a Méltóságos úrnak, amennyire hivatalos elfoglaltsága engedi, jelen lenni a megyében, mit gyűléseken kívül nem igen tesz. Pedig hivatalos foglalatossággal a szónok tudományára a megye adminisztrációján kívül elfoglalva nincs”.

Egész terjedelmében idéztük Deák Ferencnek e – különben szónoki remekműnek nem tekintendő beszédét, hogy világossá váljék, mennyire különbözik a hangvétele az előző napitól, amikor a király által kiadott – szerinte törvényellenes – leíratot taglalta, azzal vitatkozott. Akkor óvatosan fogalmazott. Az 1613:24. tc.-ből szerinte

következő jogból nem hajlandó engedni, a megye bíróválasztási jogát fenntartja, illetve megvalósítani kívánja, de óvja a megyét attól, hogy elhamarkodott határozattal nyíltan szembehelyezkedjenek a királyi leirattal, amire a kormányhatóságok esetleg megtorlással élhetnek. Inkább azt magyarázta, hogy nincs szükség újabb törvényszéki ülnökök választására, hisz az arra alkalmas egyének már ügyis mind táblabírók, és az országgyűlésen a sérelmek közö iktatása sem jelenti az ügy egyszerű eltemetését, hisz 1825-ben is a király reflektált a sérelmekre, elismerte rendeletei törvényellenességét, és ígéretet tett, hogy ez nem fog megismétlődni. Másnap azonban, mikor forma szerint sem az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szemben, akkor csak az udvarias formát őrizte meg, elismerte, hogy az adminisztrátornak joga van az egyszer már közgyűlésileg eldöntött ügyet újból előhozni (erre szolgált alkalmul a királyi leirat és a Gyarmati János felszólalását elfojtó lárma és háborgás), de nyíltan megmondta, nem hajlandó a közgyűlés abba beleegyezni, hogy a megyei polgári vagy büntetőtörvényszéken elnököljön, és alig leplezett gúnnyal emlegette, hogy az adminisztrátor nem figyelt az elnöklete alatt folyt tanácskozásra, hogy a közgyűlésen kívül nem is látják „Ő Méltóságát”, hogy az elnök önmagával jutott ellentmondásba a kérdés újbóli felvetésével, és hogy ha az adminisztrátor mereven megmaradna jogainál, a megyei nemesség is ezt fogja csinálni.

Ezzel a beszéddel az adminisztrátor megyebeli tekintélye, reális befolyása semmivé volt téve. Kénytelen volt az elnöki székből olyan nyilatkozatot tenni, hogy eszébe sem jutott a már meghozott közgyűlési határozatot megváltoztatni, és részéről a törvényszék elnökéül „nem tud mást elismerni, mint a két alispánt, s ha ezek akadályozva volnának, akiket a tisztelt karok és rendek választank...^{16/}

Ezzel az adminisztrátornak az a törekvése, hogy a polgári és büntető törvényszéken maga foglalja el az elnöki széket, teljesen meg volt hiúsítva. Kerkápoly István első alispán rövid felszólalása, mellyel közölte, hogy az adminisztrátor még neki sem mondta egy szóval sem, hogy a törvényszéken maga kíván elnökölni, Csányi László hevesebb és élesebb szavai, melyekkel megróttá az indítványt tulajdonképpen megfogalmazó Gyarmatit, hogy felesleges sok mérföldről ide utaznia csak azért, hogy itt zavart keltessen, inkább csak a közgyűlés általános hangulatát jellemezte, a tényeken, az adminisztrátor tökéletes vereségén nem változtatott.

Deák maga sem látta előre, hogy az adminisztrátor a királyi megrovó levelet, és a Gyarmati beszédét félbeszakító lármát arra használja fel, hogy saját törvényszéki elnökségét szóba hozza. Ezért foglalkozik olyan részletesen — kissé rabulisztikusan — az 1613:24. tc. értelmével és hatályban létével, amit persze a megyei közgyűlésnek „a hierarchiának el nem kötelezett”, azaz az adminisztrátortól valamilyen okból és módon nem függő része lelkesen magáévá tesz, hisz a megyei közgyűlés súlyát, tekintélyét öregbíti. Deák döntő jelentőségű szavai a közgyűlés másnapi folytatásán hangzanak el, amikor az adminisztrátor törvényszéki elnöklésre javasolása már elhangzott. Ekkor már nem kiméletes és nem diplomatikus.

Persze a siker csak ideiglenes, mert a kormány belátta ugyan, hogy ilyen szégyenletes vereség után nincs reménye arra, hogy Festetics Leo adminisztrátor Zalában

konzervatív többséget tudjon létrehozni, de ez még Zalában sem az adminisztrátori rendszer bukását jelentette, csak azt, hogy új adminisztrátorral kísérletezzenek. Ez pedig csak az 1848 március 15-i közgyűlésen bukott meg.

Károly József: J e g y z e t e k

A SZENTKORONA-ESZME SZEREPE A XIX. SZÁZAD

- 1) Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény 5. sz. Zalaegersze, 1976. 236-238.
- 2) Kónyi Manó: Deák Ferenc besédei II. köt. Bp., 1903. 141-156.
- 3) Zala megyei Levéltár. Közgyűlési iratok 1847. február 22. 428. sz. A feljegyzést Kapiller Imre levéltáros találta meg, és hívta fel rá a figyelmet. Ezért neki e helyütt is köszönetet mondok.
- 4) Holub József: Zala megye története a középkorban I. Világi és egyházi közigazgatás. Pécs, 1929. 158-159. V.ö. 1444:10, 1486:8, 1492:53 tc.
- 5) Meznerics Iván: Megyei büntetőigazságszolgáltatás a 16-19. században. Bp., 1933. 11-13.
- 6) Pálóczy Horváth Ádám és az 1819 évi zalai tisztújítás. Zalai gyűjtemény 2. sz. Zalaegerszeg, 1974. 46.
- 7) Az 1. jegyzetben idézett Tanulmányok 218.
- 8) Varga János: Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény 15.sz. Zalaegerszeg, 1980. 55., 59., 158.
- 9) Zala megyei Levéltár Megyei közgyűlési jegyzőkönyv 1845. január 7. 4. sz.
- 10) Nagy Iván: Magyarország családai IV.köt. Pest, 1858. 162.
- 11) Életrajzi Lexikon I. köt.
- 12) Zala megyei Levéltár. Megyei közgyűlési jegyzőkönyv 1846. nov. 9. 3518. sz.
- 13) Plánder Ferenc: Göcsejről. Göcseji Múzeum kiadványa. Zalaegerszeg, 1970. 51-52.
- 14) 1563:78. tc.: Quadripartitum IV.13.c.
- 15) Rautmann: Magyar Lexikon. Pest 1881. 8. köt. 388.
- 16) Lásd fentebb 3. jegyzetet.

...nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

...az az alkalmas egyének már úgyis mind táblabírók, és az országgyűlésben a felsőház között iktatása sem jelent az egy országgyűlési elemnek, hisz 1825-ben is a királyi felkérésre, elismerte a rendeltetési törvényalkotásról, és ígéretet tett, hogy az nem fog megváltozni. Másnap azonban, mikor forma szertartással az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szembe, akkor csak az udvari formát öltötte meg, elismerie, hogy az adminisztrátoroknak joga van az országgyűlésben előadni az ügyeket újabb előhozni (ezt az alkalmat a királyi jogok és a Gyarmati János felkérését előidéző körülmények és körülmények, de nyilván megmondta, nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

...az az alkalmas egyének már úgyis mind táblabírók, és az országgyűlésben a felsőház között iktatása sem jelent az egy országgyűlési elemnek, hisz 1825-ben is a királyi felkérésre, elismerte a rendeltetési törvényalkotásról, és ígéretet tett, hogy az nem fog megváltozni. Másnap azonban, mikor forma szertartással az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szembe, akkor csak az udvari formát öltötte meg, elismerie, hogy az adminisztrátoroknak joga van az országgyűlésben előadni az ügyeket újabb előhozni (ezt az alkalmat a királyi jogok és a Gyarmati János felkérését előidéző körülmények és körülmények, de nyilván megmondta, nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

...az az alkalmas egyének már úgyis mind táblabírók, és az országgyűlésben a felsőház között iktatása sem jelent az egy országgyűlési elemnek, hisz 1825-ben is a királyi felkérésre, elismerte a rendeltetési törvényalkotásról, és ígéretet tett, hogy az nem fog megváltozni. Másnap azonban, mikor forma szertartással az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szembe, akkor csak az udvari formát öltötte meg, elismerie, hogy az adminisztrátoroknak joga van az országgyűlésben előadni az ügyeket újabb előhozni (ezt az alkalmat a királyi jogok és a Gyarmati János felkérését előidéző körülmények és körülmények, de nyilván megmondta, nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

...az az alkalmas egyének már úgyis mind táblabírók, és az országgyűlésben a felsőház között iktatása sem jelent az egy országgyűlési elemnek, hisz 1825-ben is a királyi felkérésre, elismerte a rendeltetési törvényalkotásról, és ígéretet tett, hogy az nem fog megváltozni. Másnap azonban, mikor forma szertartással az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szembe, akkor csak az udvari formát öltötte meg, elismerie, hogy az adminisztrátoroknak joga van az országgyűlésben előadni az ügyeket újabb előhozni (ezt az alkalmat a királyi jogok és a Gyarmati János felkérését előidéző körülmények és körülmények, de nyilván megmondta, nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

...az az alkalmas egyének már úgyis mind táblabírók, és az országgyűlésben a felsőház között iktatása sem jelent az egy országgyűlési elemnek, hisz 1825-ben is a királyi felkérésre, elismerte a rendeltetési törvényalkotásról, és ígéretet tett, hogy az nem fog megváltozni. Másnap azonban, mikor forma szertartással az uralkodóval, hanem csak az adminisztrátorral állt szembe, akkor csak az udvari formát öltötte meg, elismerie, hogy az adminisztrátoroknak joga van az országgyűlésben előadni az ügyeket újabb előhozni (ezt az alkalmat a királyi jogok és a Gyarmati János felkérését előidéző körülmények és körülmények, de nyilván megmondta, nem hiányozhat a megyei közgyűlésből, hanem a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani. A királyi jogok gyakorlásában a megyei közgyűlésnek a királyi jogok gyakorlásában való részvételét kell biztosítani.

Kardos József:

A SZENTKORONA–ESZME SZEREPE A XIX. SZÁZAD

POLITIKAI-KÖZJOGI GONDOLKODÁSÁBAN

A 19. század Magyarországon a politikai gondolkodás történetében is a polgári eszmék térhódítását hozta magával. Ezt jelentős mértékben elősegítették és sietették a külföldről érkező ideológiai áramlatok. A felvilágosodás, a francia forradalom gondolatainak diffúzióján túl azonban érdekes nyomon követni a feudális magyar ideológiai hagyaték sorsát is. Ez annál is inkább fontos lehet, mivel a sajátos magyarországi helyzet következtében a polgári átalakulást, a nemzeti fejlődést „történelmi kényszerűségből” a nemesség vállalta magára, amelynek politikai tudatában a feudális gondolatok, vagy ezek maradványainak továbbélése szükségszerűen jelentkezett. Különösen érdekes lehet kiválasztani a nemesség politikai gondolatvilágából az ún. szent koronához kapcsolódó nézeteket. Ezek a gondolatok – genezisüket tekintve – feudális módon fejezték ki a nemesség politikai, jogi és gazdasági előjogait. Érdeemes megfigyelni, hogy mit tudnak kezdeni ezzel az évszázados kiváltságörökséggel, amely politikai lelkiüsmertük tehertételét jelentette, és amiről lemondani éppen olyan nehéz volt, mint változatlanul megtartani. Az ellentmondásos helyzetből adódóan szinte nem is maradt más megoldási lehetőség: megvátóztatva megtartani a koronaeszmet, pontosabban szólva a polgári politikai gondolkodás rendszerébe foglalva úgy biztosítani további szerepét, hogy az már megfeleljen a polgári átalakulás követelményeinek is. Ez az ideológiai metamorfózis – a magyarországi politikai gondolkodás történetében – a 19. század első felében játszódott le.

A koronaeszme – a polgári tudományosság által sokat emlegetett – sajátos történelmi jellegét ez a metamorfózis biztosította, amelynek segítségével évszázados múltját, Werbőczire visszavezethető eredetét lehetett „bizonyítani”.

Werbőczinek a rendi küzdelmek eszmevilágából merített, a koronával kapcsolatos gondolatai alapvetően két – egymással összefüggő és egymást feltételező – síkon mozognak. A Hármaskönyv – egyrészt – rendi pártpolitikai programként a nemesség egy és ugyanazon szabadságát, az azonos politikai jogokat, az államhatalomból történő egyenlő részesedést hirdeti meg. E szerint az ország szent koronájának joghatósága alá

tartozik a nemesítés, a nemeseket a nem nemesektől megkülönböztető birtokadományozás joga és hatalma, az országlással és uralkodással együtt. A koronát a nemesek közössége önként látta el ezekkel a jogosítványokkal. Mindez azután a koronázással ruházódik át a nemesek egyeteme által választott királyra.^{1/} A király és a nemesség egésze kölcsönös függésben birtokolják a hatalom egészét. Az államhatalom ezek szerint az azonos jogokkal rendelkező nemesség történelmi jussa, a király is – a korona közvetítésével – innen nyeri el hatalmát.

A hatalomból, a jobból, a kiváltságokból a nem nemesek nem részesednek, ennek csak terheit viselik. Ez a gondolat adja a Werbőczy-féle szentkorona-eszme másik, az előzővel szervesen összefüggő, abból logikusan adódó síkját, hiszen a hatalom elosztásáért folytatott küzdelem a javak, a járadék megszerzésének kedvezőbb feltételeinek biztosítását célozza: így a rendi pártharc is osztályérdeket szolgál.

Ezt az osztályérdeket közvetlenül fejezi ki Werbőczy azzal, hogy a nem nemese-kat, a köznépet, az elnyomottakat – politikai és gazdasági jogfosztottságukat legitímálva – kirekeszti a szent korona tagságából.^{2/} Ezt történelmi és morális érvekkel is igyekszik alátámasztani. A közösség akarata, érdeke ellen elkövetett „eredendő bűn-nel” vádolja meg a jobbságot.^{3/} annak érdekében, hogy a hatalomból való kizárás-tottságuk jogosságát bizonyíthassa.

Nézetünk szerint Werbőczy politikai gondolkodásának ez sarkalatos tétele. A koronával kapcsolatban állók az államhatalom részesei, gyakorlói, a társadalom kiváltságsói, akik pedig ebből kizárattak, az elnyomottak, a kizsákmányoltak, ezek a feudális rend teherviselői. A feudális nemesirendi „nemzetállam” képe bontakozik így ki, ahol a nemesek a politikai nemzet tagjai, az államhatalom birtokosai.

Az így megfogalmazott Werbőczy-féle szentkorona-gondolat nem ad rendszerezett államelméletet, de a feudális állam hatalmi szerkezetébe betekintést nyújt.

Werbőczy Hármaskönyve – mint ismeretes – a nemesség jogi-politikai bibliája volt évszázadokon keresztül. Ez nem jelenti azt, hogy a nemesség politikai gondolkodásában nem történt volna változás, de a Hármaskönyv eszmei konzerváló ereje rendkívül jelentősnek mondható, különösen az alapvető feudális osztályérdekek esetében. Ez érvényes a koronára vonatkozó nézetekre is.

A magyar nemesség Werbőczy eszmevilágából táplálkozó politikai gondolkodásában a szentkorona-eszme a 19. század elején is a rendi előjogokat, a fő- és köznemesség elvi jogegyenlőségét, a feudális úri kiváltságokat, a parasztság politikai, gazdasági jogfosztottságát, az ország, a nemesség rendi értelemben vett egységét, függetlenségét, szabadságát jelentette, ami nem zárta ki, legfeljebb korlátozta a Habsburg-birodalomhoz való kapcsolódását.

A reformkor haladó gondolkóinak ezzel az eszmei hagyománnyal is meg kellett küzdeniük. A megyei nemesség gondolatvilágát tükrözik Kölcsey Ferenc – megyei rendelkezésre készített – beszédei. A „Követek visszaérkezésekor, a koronázás után” címűben a következőt olvashatjuk: „Minden országgyűlés ünnepi nekünk – de ez, honnan most titeket testvéri szeretettel fogadunk vissza, kétszeresen lelkesítő érzel-mekkel lepett meg bennünket. Koronánk fénylett V. Ferdinánd királyunk megszentelt

fején, e korona, melynek dicsősége, szentsége, sérthetlensége néhány század folytában, sorskivánta nehéz áldozatokkal pecsételték meg . . . komoly és tiszteletre méltó valóság fekszik ebben, melynek jótevő következései századok óta állnak fenn, s még századokig fognak jót és szépet és nagyot tenyészteni....” „Mert, hogy a mi koronánk, jegye a független akaratnak, melynek önkényű mozdulatából egy szabad bajnok nép fejedelmet választott magának, óhajtván a féktelenséget elfojtani, és emberi és nemzeti jogait egyetlenegy középpontban egyesíteni, nehogy széjjelosztás miatt meggyengüljenek, zálog a mi koronánk, záloga a legfontosabb kötelességnek, mely fejedelmet nép, és népet fejedelem iránt viszonyos tartozások alól feloldhatatlanul tart, s melyet a fejedelem szent esküvés s a népi hódolás a vallás felséges közelébe emel fel, pecsét a mi koronánk, pecsétje a fejedelem és a nép kölcsönös egyezkedésének....^{4/} Ezek a szavak a dicsőséges múlttal – a király ünneplése mellett – a nemesség, a „bajnok nép., jogait bizonyítják. A fejedelem velük szerződik, egyezkedik, amit a korona pecsétel meg. Werbőczyhez visszanyúló gondolatok ezek, amelyek a megyei nemesség kívánságát, ízlését fejezik ki. Erre utal Kölcsey Ferenc 1830. augusztus 5-én kelt levele, amelyben egy írásával kapcsolatban megjegyzi, hogy saját feje szerint valami egészen mást készített volna, de az „hihetőleg a vármegyei rostát ki nem állná.”^{5/}

„Werbőczy népe”, a nemesség és a király romantikus egysége és kölcsönös függése a reformkori országgyűlési törekvések és harcok viharában azonban hamar szertefoszlott. Köcsey – most már saját nézeteit vallva – elkeseredetten szólt arról (1833. április 23-án) hogy a „királyi előadások maga idejében mindegyik, tanácskozásba vétettek, törvénybe mentek s teljesítettek, a sérelmek pedig, hátra és mindég hátrább vetetvén, időről időre új meg új előadásokkal szorítottak ki.”

E manőverrel Köcsey az alkotmányt, a szent koronát látta megsértve. A koronának itt már nem a királyt és nemzetet harmonikusan összefűző jelentőségét látja, hanem a kölcsönös függést és kötelezettséget kifejező erejét hangsúlyozza. „A nemzet – mondja – szentnek nevező a koronát, mert annak ideájával a nemzeti nagy egyesület legszentebb, legsarkalatosabb alapjait kötötte együvé.” Egyedül a polgári alkotmány feltételei alatt nyugszik a korona – folytatja – s a „törvény egyformán kötelez kormányt és nemzetet.” Ezért tartja különösen fájdalmasnak a „királyi előadások” és a „sérelmek” között tett „nagy különböztetést.” Bátran kijelenti: „sérelemeink hátratétele által polgári alkotványunkat, a fejedelem és a nemzet közötti kölcsönös szövetséget látjuk megsértve.”^{6/}

A megyei hangnem erősen megváltozott. De nemcsak a hangnem, a tartalom is átalakult. Az ősi alkotmányra történő hivatkozás itt nem a múltat kívánja konzerválni, hanem a változásnak, a haladásnak akar utat nyitni. A „sérelmek hátratétele” a reformtörekvéseket sértette, amelyek megvalósítását Kölcsey saját politikai programjának tekintette.

Kölcsey Ferenc – ez országgyűlési szerepléséből, ebben az időben keletkezett írásaiból kiderül – pontosan látta korának, a reformmozgalomnak legfontosabb kérdéseit. A fő pontnak „Werbőczy nemzetsége” és az „adózó milliomosok” egyesítését tartotta.^{7/} Véleménye szerint csak így érhető el a haza felemelése. „Mi a hazafiság?”

– teszi fel a kérdést Országgyűlési Naplójában. Válasza a következő: „ha a hazafiúság a haza, s a haza emberei iránt egyenes, tiszta, forró vonzódás” akkor a legfontosabb feladat „úgy intézni az urbárium tárgyát, hogy az adózó nép nagy tömege egyszer már a polgári alkotmányba lépjen, s ezáltal az alkotmány hétszáz ezer puhaság és szegénység által elaljazódott lélek helyett tíz millióm felemelkedőt nyerjen” . . . Az alkotmány sáncaiba, a nemzetbe kívánja vonni a nem nemeseket is, megszüntetve ezzel Werbőczy népének nemesi nemzetét. Ha kimondatlanul is, de tagadja így a feudális szentkorona-gondolatot is, hiszen megtagadja az általa szentesített kiváltságokat.

Széchenyi István a szentkorona-gondolattal – feudális kötöttséget látva – nem tudott mit kezdeni. A Stádium című munkájában keserű gúnnal szól arról, hogy a koronaeszme megerősíti azt a lehetetlen helyzetet, hogy a magyar nemes nem igazi tulajdonosa földjének: „S én azon nagy becsületért, hogy a szent koronának tagja vagy Szent István köpenyének egy darabja vagyok – ami de facto, se physice, se moraliter nem igaz, tulajdonos viszont nem vagyok, csak haszonélő.”^{8/} Széchenyihez, aki „Hunnia minden lakosának polgári létét” akart adni, nem állhatott közel a Werbőczy-féle korona gondolat, mely az uralkodást, a kiváltságokat, a jogtalanságot szentesítette. Ezzel szemben Széchenyi szerint Magyarország addig nem lehet boldog és fejlett állam, „míg a népet nem emeljük a nemzet sorába.”^{9/}

A reformkor politikusai közül Kossuth Lajos vállalkozott először arra, hogy – a sajátos magyarországi helyzethez igazodva, ahol a polgári haladást a nemesi tömegekre támaszkodva kellett előrevinni – a nemesség évszázados kiváltság-örökségét, amely politikai lelekiismeretük teherét jelentette, de amiről lemondani éppen olyan nehéz volt, mint ragaszkodni hozzá, megváltoztatva, megtartva: a korona eszmét a polgári politikai gondolkodás rendszerébe foglalja úgy, hogy az már megfeleljen a polgári átalakulás követelményeinek. Világosan nyomon követhető ez egy fiatalkori munkájában, melynek címe: A Magyar Fő Rendek 1833-ban.^{10/} Kiindulásul Kossuth az „ősi alkotmányt” választotta. Kijelenti, hogy határtalan tiszteletet érez az alkotmány iránt, „melly ezernyi veszélyek között nyolc századokon át fenntartotta a magyart.” Ez a tisztelet azonban csak a történeti értéknek szól, a jelen követelményei a módosítást igénylik: „elfogultság nélkül állíthatnánk-e a 19. században – kérde Kossuth – hogy azon alkotványon, melly 10 milliónyi nép közül csak hatszáz ezret nevez nemzetnek – mellynek törvényei, a népet misera plebs contribuensnek szólítják, kire nézve gondja tovább nem is terjedhet, hanem hogy – diplomáciai szólás formája szerint – a szegény adózó nép megmaradhasson, s csak megmaradhasson! – hogy mondom ezen alkotványon a tulajdoni jognak mindenkori sérthetlensége, s az ősi hagyománynak tiszteletben tartása mellett javítani módosítani nem kell?.”^{11/}

A kérdés a választ is magába foglalja: Kossuth változtatni kívánt az alkotmányon a „10 milliónyi nép” érdekében, de úgy, hogy a „tulajdon jog” és az ősi hagyomány sérelme ne következék be, a változást a nemesek is elfogadják.

Arra is vállalkozik, hogy Werbőczy művén – amely a nemesség politikai bibliája volt – változtasson a nép, és a nemesség érdekében is. Közjogi alapot kíván teremteni a polgári nemzeti érdekegyesítés számára. Politikai biztonsággal és messzire tekintő

bölcsességgel legérzékenyebb ponton kívánja oldani a feszültségeket. Werbőczy ideológiai hagyatékát nem kívánja megkerülni, elhallgatni; vagy egyszerűen megtagadni, hanem megtartva és megváltoztatva a nemzeti haladás szolgálatába kívánja állítani, úgy hogy az elfogadható legyen a nemesek számára is. Ennek megfelelően hangoztatja: „Werbőczy Hármaskönyve 1.rész 9.címjét s az odaszóló törvényeket változtathatalanoknak tartom én is annyiban, hogy a nemeseknek ottan biztosított személy – s vagyoni igazaikat és szabadságukat (mindez épp értelemben, s nem a törvényzavaró magyarázat szülte szabadságosságot értve) tőlük elvenni nem lehet, p.o. a magyar nemes tagja a Szent Koronának, mely viszont a nemzeti felség jogainak képző jele, és így a magyar nemes részese a törvényhozó hatalomnak, s földbirtoki jussal bír, a magyar nemes törvény útján kívül, személyében és vagyonában még a király sem háborgatja, tulajdonával szabadon élhet stb. – Mindezek a jogok társaságos élet eredeti szerkezetébe szőtt nemzeti felség talapkövén alapulnak, s ezért szentek változtathatatlanok, elárulhatatlanok.” A feudális korona gondolat nemesi kiváltságot, hatalmat, jogokat védő ideológiáját adja Kossuth, amit továbbra is változtathatatlanok mond. Ezzel megnyugtatja a nemesi kedélyeket és szolgálja azok érdekeit. Itt azonban nem áll meg, hanem hozzáteszi: „De kérdem én, mit veszít mindezek igazából a magyar nemes, ha törvény által azt nyilatkoztatnók: hogy a magyar parasztot személyében, vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtok tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a Szent Koronának. . .” Kossuth ezt az ellenvetést, mintegy kiegészítő javaslatát olyan könnyedséggel fogalmazza meg, mintha nem is egy évszázados eszmei hagyománnyal, sarkalatos feudális joggal, kiváltsággal szakítana. Ez a könnyedség azonban politikai érzékről tanúskodik: a változatlanság jegyében kíván alapvető változást elérni. Az előrehaladást minél kisebb megrázkódtatással, az érdekeket egyesítő reformmal kívánja elérni.^{12/}

A Werbőczyre történő hivatkozás is jelzi, hogy a nép felemelése Kossuthnál azt jelenti, hogy az eddig kizárólagos nemesi jogokat kiterjesztik rájuk is. Sarkából fordítja ki Werbőczy gondolatait, amikor – kiterjesztve a politikai nemzet körét – a parasztokat is a szent korona tagjává kívánja tenni, biztosítva számukra is az állampolgári szabadságjogokat.

A parasztokra is kiterjesztett „földbirtoki juss” Kossuthnál nemcsak jogot, hanem lehetőséget, illetve kötelezettséget is jelentett: „megadni valakinek azt, mihez eredetileg igaz jussa van, kötelesség és szoros tartozás, . . .^{13/} Tehát Kossuth nem áll meg általános politikai elmélet felvázolásánál, hanem a legfontosabb kérdéseket tekintve gyakorlati megoldási javaslatokat is nyújt: „Hol azonban az engedély kérdései – írja – némileg a tulajdont látszanak érinteni, mint p.o. robot, tized, kilenced, telek megváltás: ezekre nézve is oda terjed politikai vallástételem, hogy a statusnak a közjó tekintetéből igenis van jussa egyesek tulajdonát nem elvenni, hanem illő pótlással felcserélni.” Példákat hoz erre, említi az országútak számára szükséges föld kisajátítását, majd így szól: „hát a nép leghasznosabb, legszamosabb, legszegényebb, legterheltebb, legtiszteletreméltóbb osztályának polgárai léte egy országúttal egyenlő figyelmet nem érdemel?” E megfogalmazás azt jelenti, hogy Kossuth „. . . ebben a kötelező

örökváltság álláspontját vallja, csaknem egy évtizeddel korábban, mintahogy ez a követelés az önkéntes örökváltság bevezetése után, majd – elsősorban Kossuth agitációja következtében – a politikai viták porondján megjelenik.”^{14/}

Kossuth Lajosnál az ősi alkotmány, a szentkorona-gondolat átvétele, átalakítása nemcsak jogkiterjesztést jelent az eddigi kirekesztéssel szemben, hanem az alkotmány védelmét, megerősítését is, ami a függetlenségi törekvéseket segítette elő.

Ehhez a gondolatkörökhöz kapcsolódott Szabó Béla is a hányatott sorsú, korán elfelejtett közjogász, Kossuth híve és követője. Egyetlen jelentős műve 1848-ban jelent meg.^{15/} Amit munkájában kifejtett, nem teljesen új dolog, hiszen már Kossuthnál találkozhattunk a koronával kapcsolatos nézeteknek a polgári reformokhoz történő igazításával. Amiben mást, bizonyos értelemben többet adott, az abban jelentkezett, hogy rövid utalások helyett, viszonylag összefüggő, historizált rendszert kívánt a koronagondolatra építeni. Az így kifejtett elképzelések a koronához fűződő újabbkori eszmék, polgári politikai gondolatok első jelentősebb megfogalmazásának tekinthetjük. Szabó Béla munkájának jelentőségét elsősorban ebben látjuk.

A függetlenség, a jogtalan státus quo megszüntetése, az egész magyar nemzet, és az állam emelkedése érdekében kíván Szabó Béla bizonyító erejű történelmi érvrendszert felállítani. Ezt a koronával kapcsolatos nézetek gondolatkörében találja meg, amelyeket sajátosan értelmezve, alakítva ad elő, a történelmi valóság elemeit és az ideológiai hagyományt aktuális gondolatokkal ötvözve úgy, ahogy azt korának reformtörekvései megkívánták.

A honfoglalással induló történelmi eszme-futtatásában szól arról, hogy az eredeti szállásföld, tulajdonként, míg az Istvánnal kezdődő adományföld csak birtokként szerepelt. A monarchiai egység érdekében – Szabó Béla szerint – a függésnek és lekötelezettségnek azon nemét, amely az adományok esetében létrejött, István a szállások uraira is kiterjesztette. Ezeket azonban, mivel önállóak és függetlenek voltak, személyes függésbe nem tudta vonni, így „szükségképp a lekötelezettséget és függést valamely tárgyra vonatkozóvá kellett tennie. Illy tárggyá lett a korona, mint a keresztény királyság symboluma. Miért ha a monarchiai elv kezdetben személyi (personale) készült is lenni: István okos akarata szerint tárgyilagossá (objectívum) alakult.”^{16/}

„A honnak egyetemes földjét lassan-lassan a Korona szállta meg: – vagyis a magyar földnek eredeti kétféle jogminemősége megszűnván, ennek tulajdonosa a korona lett. Melly mineműség mai napig fenn áll.”^{17/}

A magyar államban – ezek szerint – a földtulajdon egyedül a koronáé. Ennek megfelelően – mondja – Magyarország és kapcsolt részei teljes egészükben a korona tulajdonához tartoznak. „És ezért a magyar álladalom, mint olyan földtér – mellyen egy maga fölött föltétlen uralkodást el nem ismerő nemzet létezik – a királynak dinasztiai, úri tulajdonává nem válhatott és nem válhatik.”^{18/} Ez egyúttal logikusan azt jelenti, hogy az uralkodónak, vagy uralkodóháznak nincs joga a magyar államot az ausztriai közbirodalomba beleolvasztani, hiszen nem tulajdona az állam.

Szabó Béla nézeteinek sora, rendszerének menete azonban nem áll meg az eddigiek kifejtésénél. Amiről eddig szó esett, közvetlenül a nemesség érdekeit szolgálta,

a polgári fejlődést közvetve segíthette volna elő. Minőségi változást jelent viszont az, amit „a magyar monarchiai státus-egység hatályi (dynamicus,) vagyis mi ugyanaz, a nemzeti alkotmányosság biztosításáról”^{19/} mond. Itt szól arról, hogy e honnak minden lakója a nemzet tagjává teendő. Az érdekegyesítés tudatos hirdetőjeként jelenti ki, „Ne felejtjük, hogy nálunk érdekegység békésen csak az általános nemzetesítés formájában létesíthető.”^{20/}

Amikor a nemzeti alkotmányosság biztosításáról beszél Szabó Béla, szól arról, hogy az ország lakosainak „tizenkilenchuszad” része nem nemzet, csak nép. Ezeknek a nemzetbe vételét sürgeti. A megoldás lehetőségét szintén a korona földtulajdonosi mivoltában találja meg. Ezek szerint magános személy földtulajdonnal nem rendelkezhet, csak földbirtokkal. (Az ilyen földbirtok „olgy földvagyon, melly meghatározott föltételek szerint törvényszerűleg valakié.”) Ezeknek előrebocsátása után kijelenti, hogy a korona földtulajdonosi hatályánál fogva úgy kell intézkedni, „hogy a magyar korona territóriumán ne találtassék egy talpalatnyi földbirtok, mellynek különböző közjogú természete van.”^{21/}

Szabó Béla szerint „a magyar politikai nemzet gyarapításánál, s így szilárdításánál (a nemzetnek a nép felemelésével történő szilárdítása a reformkor gondolatvilágában központi szerepet kapott) első, s elkerülhetetlen teendők, azon korlátolt földbirtokoknak a felszabadítására, mellyet úrbérinek mondunk. E fölszabadítás nem törrenhetik másképp, mint az úrbéri mindennemű viszonyok teljes – s ha ésszerűen intézkedni akarunk egyszerre s nem fokenkénti megszüntetése által.”

„Az úrbéri birtok megszüntetése – írja Szabó Béla – lehetővé teszi, hogy minden nem nemes földbirtokos a magyar nemzet tagjává törvényesíthetők, mert megszereztevének nekie a magyar „nemzetiesség” eredeti alapja, a szabad földbirtok, amelly a nemzettag qualificationális kelléke – birtokviszonyánál fogva függetlenítetik, s minden úri hatalomtól mentessé tétetik.”^{22/}

Az így felemeltet az eddigi nemzettagok (nemesek) politikai jogaiban kell részesíteni. Hasonlóan kell eljárni az ész – erkölcsi – vagyonosok (orvosok, jogtudorok, gyárosok, mesterek, kézműiparosok) esetében, akik a politikai jogokban részesülve szintén a nemzet tagjaivá válnak.

A nép nemzetbe emelése, az úrbéri viszonyok teljes és egyszerre történő felszámolása, a politikai jogok kiterjesztése által olyan fordulópontját adják Szabó Béla eszmerendszerének, mely a bázisul felhasznált korona gondolata tartami-minőségi változását idézi elő.

Ahogy a „nemesi nemzetfogalom a nép befogadásával polgárivá szélesült.”^{23/} ugyanígy a feudális koronagondolat is tartalmában polgárivá vált, a kialakuló polgári politikai gondolkodásba épült be, midőn olyan gondolati rendszernek lett része, mely a feudális koronaeszme eredeti lényegével szemben, – ami éppen a kiváltságot nemesi nemzet hatalmának, uralmának és a „kitaszított” osztályok jogtalanságának bizonyítéka, záloga volt – a nép nemzetbe fogadását, a feudális földtulajdon monopóliumának felszámolását, a polgári tulajdont, az elvi jogegyenlőséget hirdette meg. Olyan ideológiai „átlényegülésnek” lehetünk tanúi, ami formájában kontinuitást mutat, tartalmában azonban új eszméket tartalmaz.

A polgári átalakulás harcosai a koronával kapcsolatos elképzelésekkel a pozitív polgári törekvéseket igazolták. Ennek nyomán a feudális koronaeszme tartalmában fokozatosan átalakult: polgári gondolatrendszer részévé vált.

A koronaeszme haladó reformkori értelmezései azonban csakhamar háttérbe szorultak, vagy végleg eltűntek. A szenkorona-gondolat – a kor uralkodó ideológiájához kapcsolódva – sajátos tantétellé kezdett válni, szétágazó politikai, közjogi nézetek foglatát jelentette.

A koronához kapcsolódó nézetek közjogi tantételként való meghatározásában fontos szerepet játszott Hajnik Imre, aki jogtörténeti gyűjtőmunkával rendszerbe szedte a koronához fűződő feudális eszmei hagyatékot. Nézete szerint a szent korona államfogalmának kialakulása a XIV. századra tehető, amikor az Anjou-királyok alatt a törzsi vagy szállásbirtok és az adománybirtok jogi egybeolvadásával új birtokrend jött létre, amelyben minden szabad birtokjog forrásává a szent koronát tették meg.^{24/} A királyok birtokaik eladományozása után kénytelenek voltak a nemesi nemzettel nagyobb mértékben összeformni, haderejében, vagyonában támaszt keresni, a „nemzet,, viszont az adományozás útján került szorosabb függésbe a királlyal. Ez a kapcsolat a korona fogalmában nyert kifejezést, a szent korona a király és a nemzet között megosztott közhatalomnak vált jelképévé, s minden nevezetesebb közjogi viszony alakulására befolyást vevő közjogi fogalom lett.^{25/} Ettől kezdve az ország területe a szent korona területe, a királyi jövedelmek és javak a szent korona jövedelmei és javai, minden birtokjog benne találja meg gyökerét, és aki szabad birtokot bir, közvetlen összeköttetésbe kerül a szent koronával, így a hatalom részese a szent korona tagja. Király és nemzet a szent koronában egyesül, a közhatalom egészét adva az országgyűlésen, ahol együtt alkotják a szent korona egész testét (totum corpus sacrae regni coronae.) Ez utóbbi kifejezés a szentkorona-tan organikus társadalmi egységet hirdető alapképlete lett.

Hajnik gondolatainak kifejtése során önkényesen összekapcsolt elszórt utalásokat, eltúlozta, kikerekítette a koronához fűződő középkori nézeteket, modern fogalmakat vetített vissza a múltba, de mindezek mellett elsősorban mégis jogtörténetet kívánt adni. Munkája azonban – a korabeli jogtörténészekével együtt – alkalmas tantételt szállított az aktuális közjogi gondolkodás számára. A jogtörténeti előzmény, közjogi bizonyítékként szerepelt. A jogtörténet és a közjog így kapcsolódott egymáshoz.

Érdemes felfigyelni arra, hogy közjogi íróink, Korbuly Imre, Boncz Ferenc, Csiky Kálmán, Lechner Ágoston az 1890-es évekig lényegében nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a szentkorona-tannak. Csak Hajnik – és az ő elképzeléseit felkaroló Concha Győző – munkája nyomán jelentkezik ebben lényeges változás.

A történeti gyűjtőmunkára, a köztudatban élő és ható rekvizitumokra támaszkodtak azok, akik a szentkorona-tan múltba nyúló, de mégis aktuális közjogi jelentőségét hangsúlyozva, a dualizmus államrendszerét „igazolták”, az alkotmányos monarchia ősi osztályharmóniát teremtő létét „bizonyították”, a magyar birodalmi törekvések jogosságát és szükségességét hirdették.

A szentkorona-eszme, a sajátosan jelentkező nacionalizmus gondolatkörében nyerte el legfontosabbnak tartott, a közgondolkodást leginkább befolyásoló szerepét.

A középkori birodalom emlékének, lehetőségének idézésére és igazolására jól felhasználható szentkorona-gondolat tökéletesen beleillett a magyar nacionalizmus eszmevilágába. Ez a szentkorona-tan nem zárta ki a dualista rendszert, az alkotmányt – eltérően a reformkori törekvésektől – nem kívánta védeni a Habsburgokkal szemben, kiegészített valük és ugyanakkor a függetlenség illúzióját is keltette.

Osztály- és nemzeti hovatartozásuktól függetlenül egységbe foglalta a királyt és az egyenlő jogú állampolgárokat, az egész „nemzetet”, a „történelmi Magyarország” lakóit. Az államiságnak, az alkotmányosságnak „példátlanul korai és egyedülállóan tiszta” megvalósítását szuggerálták vele, mely a magyar nép államalkotó képességét és erejét bizonyítja, ami a dualista rendszerben is érvényesül.

Ez a képlet bontakozik ki pl. Concha Győző „A magyar faj hegemoniája” c. írásában is.^{26/} E munka – melynek szerzője a kolozsvári, majd pedig a pesti tudományegyetem politikai tanszékének professzora volt – egy a századforduló táján hasonló témával foglalkozó sok közül. Concha a sajátosan deformált magyar nagyhatalmi imperialista törekvések történelmi jogosságát és világpolitikai szükségyszerűségét kívánta bizonyítani, miközben az ország függő helyzetét természetes, sőt kívánatos állapotnak tűntette fel.

A tanulmány alapkérdése a következő: Miért kell a magyar fajnak a vele együtt élő népek között vezetőként kiemelkedni? Concha végigveszi a számbajöhető nemzeti ségeket, és különböző „érvekkel” bizonyítja, hogy éretlenek az önálló államiság megteremtésére, sőt ez éppen az ő számukra lenne a legszerencsétlenebb dolog, mert a politikai és nemzetközi harcok is felemésztenék „külön faji lényegüket”, mivel nincsenek felkészülve erre. Végül eljut a magyarokhoz, akikben megtalálja a legmegfelelőbb, az uralkodásra, a vezetésre alkalmas „népfajt”, amely képes az emberiség nagy céljait Európa e térségében megvalósítani.

E „népfaj” – mint mondja – erős államot tud kiépíteni, hiszen egyedülálló államalkotó eszmével, a szentkorona-tanával rendelkezik.^{27/} E nagyhatalmi, nacionalista gondolatokat Concha Győző összegegyezteti az ország dualizmuskori függő, kiszolgáltatott helyzetével. Ausztriához fűződő, „gyümölcsöző szövetségi viszonyról” beszél, mely tovább gazdagította az emberiség szellemi tőkéjét egy új alkotmányos formával. Véleménye szerint az osztrák-magyar unió az emberiség „hatalmas céljait” szolgálja és azt bizonyítja, hogy a magyar alkotmány rendkívül életképes, rugalmas és alakítható.^{28/} Concha Győző mindezt az aradi vértanúkra emlékezve írta 1890-ben....

A dualizmus korában a szentkorona-tan egyik lehangosabb hirdetője, legnagyobb hatást gyakorló képviselője, a Rákosi Jenő köréhez tartozó Timon Ákos volt, aki hosszú egyetemi tanársága idején (1895-1925) szinte uralta-birtokolta a magyar jogtörténetírást és oktatást.

A szentkorona-tan eredetével kapcsolatban kifejti, hogy a Szent István létesítette államszervezet fénykorában az egyedül létező hatalom a királyé volt. A XIII. század azonban hatalmas átalakulást hozott, ami megfosztotta a királyságot önálló alapjaitól, azon hatalmi tényezőitől, amelyen addig nyugodott. A király várbirtok elfogyott, megcsappant ezzel a királyi haderő, elapadtak a kincstár jövedelmei és ezzel egyidőben

erősödtek a magánhatalmi tényezők. Ezek a fejlemények – Timon szerint – a hűbéri állameszmék behatolását jelentették. A magyar állam azonban ezen eszmei diverzió idején sem veszítette el közjogi jellegét, mert e veszély hatására egyre erőteljesebben előtérbe lépett a nemzetben gyökerző, a királyt és a nemzetet együttesen megillető közhatalom fogalma. „Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a magyar nép erőteljesebb közszellemmel, közjogi érzéssel rendelkezik, melyet még az őshazából hozott magával.^{29/}

Ebből a közjogi érzékből eredt és teljeseedett ki a szentkorona-tan, amely megszüntette a személyes jellegű királyi hatalmat és létrehozta a rendiséget.

A szentkorona-tan – Timon felfogásában – azon közjogi gondolkodás megjele-
nése, amely a magyar nép lelkében már ősidők óta megvolt, és a hűbéri eszmék behatolása elleni küzdelemben bontakozott ki. Az így jelentkező jogelvek következtében a „királyi hatalom határozott közjogi alapot nyert, közhatalommá, és pedig alkotmányosan korlátolt közhatalommá vált.”^{30/} A magyar állam természetesen monarchia maradt, de az államhatalom gyakorlásának minden ága közjogi jellegű, alkotmányos formát nyert, alkotmányosan megosztott közhatalom formájában jelentkezett.

„A törvénykezés és királyi hatalom is elveszíti mindinkább királyi jellegét és a szent korona tagjai mind nagyobb mértékben és mind önállóbban vesznek részt annak gyakorlásában.”^{31/} Ez az idilli alkotmányosság 1848-ban még tovább szélesedett: „az 1848. évi törvények óta az egész magyar nemzet a szent koronát fején viselő királlyal egyetemben alkotja azt az egységes közjogi egészet, élő szervezetet, amit a középkori források a szent korona egész testének (totum corpus Sacrae Regni Coronae) neveznek, napjainkban pedig államnak nevezünk.”^{32/} Timon Ákos, a valóságos történelmi folyamattól nemigen hagyta befolyásolni jogtörténeti konstrukcióját. Nézete szerint a szent korona organikus egységet biztosított mindig a magyar nemzet számára. Társadalmi ellentét, vagy osztályharc kizárt az egészséges organizmuson belül.

Timon a szentkorona-tannal saját korának hatalmi, nacionalista törekvéseit is közvetlenül elősegítette. Ezt teszi, amikor újra és újra hangsúlyozza, hogy a közjogi érzéssel és gondolkodással megáldott magyarság az egyik legerőteljesebb államalkotó nép. Ez jogot biztosít szerinte a nemzetiségek feletti uralomra is. A szent koronában fejeződik ki – állította Timon – „Szent István birodalmának közjogi egysége, egységes főhatalmi szervezete, amelybe a társországok is bele vannak foglalva, mert ők is tagjai a szent koronának.”^{33/}

Ugyanakkor Timon szentkorona-tana, függetlenséget, nemzeti önállóságot, állam- és jogalkotó magasabbrendűséget biztosító ideológiája kiegyezett az ország függő helyzetével. Egy 1907-ben írt munkájában olvashatjuk: „A magyar nemzet önálló állami élete, nemzetközi függetlensége a szent koronával áll vagy bukik.” Ezután így folytatja: „Ezért nagy ünnep, a legnagyobb nemzeti ünnep visszatérése, felséges királyunk megkoronázásának negyvenéves évfordulója. Örömnépe ez a szent koronának, amelyben a szent koronát fején viselő királyunk az ő hűséges nemzetével és alattvalóival, mint a szent korona tagjaival egy testté válik.”^{34/} Timon Ákos ezekkel a meghatott szavakkal Ferenc József koronázásának 40. évfordulóját ünnepelte.

A szent korona -eszme XIX. századi történetét végigtekintve, megállapíthatjuk, hogy ebben nagy vonalakban tükröződtek a korszak társadalmi, politikai változásai. A feudális, a rendi gondolat a reformok, a társadalmi haladás olvasztó tűzében a polgári gondolatrendszer részévé vált. A nemzeti függetlenséget is jelentő alkotmány sáncaiba, a szent korona tagjai sorába befogadták azokat is, akiket Werbőczy — a feudális rendi gondolat megfogalmazója — kirekesztett onnan. A későbbiek során tantétellé váló ideológia azonban hamarosan elvesztette haladó vonásait, mindinább a dualista államrendszert elfogadó, a nemzetiségek feletti birodalmi törekvéseket igazoló, az alkotmányosság látszatát, a politikai jogegyenlőség illúzióját, az organikus társadalmi egység délibábját nyújtó eszmévé vált.

J e g y z e t e k

- 1/ Werbőczy István: Hármaskönyv, I. rész 3. c.
- 2/ Im. I. rész. 4. c.
- 3/ Im. I. rész 3. c.
- 4/ Kölcsey Ferenc: Követek visszaérkezésekor, koronázás után. Nagykaroly 1830. Összes művei: Bp., 1960. II. köt. 40.
- 5/ Kölcsey Ferenc: Im. III. köt. 372.
- 6/ Kölcsey Ferenc: Im. II. köt. 81.
- 7/ Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló, 1833, márc. 11.
- 8/ Széchenyi István: Stádium, Bp., 1905. 74.
- 9/ Széchenyi István: Világ, Pest, 1831. 524.
- 10/ OL Kossuth Gyűjtemény I. 59/b. Idézi Barta István. A fiatal Kossuth. Bp., 1966.
- 11/ Barta: Im. 214.
- 12/ Barta: Im. 220-221.
- 13/ Barta: Im. 225.
- 14/ Barta: Im. 226-227.
- 15/ Szabó Béla: A Magyar Korona országainak statusjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint. Pest, 1848.
- 16/ Szabó Béla: Im. 73.
- 17/ Szabó Béla: Im. 73.
- 18/ Szabó Béla: Im. 74.
- 19/ Szabó Béla: Im. 110.
- 20/ Szabó Béla Im. 111.
- 21/ Szabó Béla: Im. 117.
- 22/ Szabó Béla: Im. 118.
- 23/ Arató Endre: A nemzet, a haza fogalmának alakulása Magyarországon a felvilágosodástól a kiegyezésig. A nemzeti ideológia múltja és jelene. ELTE Évkönyv, 1966. 20.
- 24/ Hajnik Imre: Egyetemes európai jogtörténet. Bp., 1875. 208.
- 25/ Hajnik Imre: Im. 209.
- 26/ Concha Győző: A magyar faj hegemoniája, Kolozsvár, 1850.
- 27/ „A magyar nép a középkorban a köz- és magánjogok összefüggéseinek tudatára emelkedve a szentkorona fogalmában magánjogokat és közkötelességeket összefoglalva olyan jog- és államrendszert alkotott, amelyben az államfenség, az államegység párosulva

az államtagok alkotmányos közreműködésével, sokkal tisztábban és határozotabban emelkednek érvényre, mint Európa többi, hűbéri intézményei következtében széthagyott országaiban." Concha Győző: Im. 22.

28/ Concha Győző: Im. 25.

29/ Timon Ákos: Magyar Alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1903. 479.

30/ Timon Ákos: Im. 484.

31/ Timon Ákos: Im. 486.

32/ Timon Ákos: A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége, Bp., 1907.

33/ Timon Ákos: Im. 14.

34/ Timon Ákos: Im. 14.

Kállay István:

KELEMEN IMRE AZ IMPENSIÓRÓL ÉS A PROCESSUS

SUMMARIUSRÓL

Kelemen Imre (1746-1819) kiváló jogtudós, előbb székesfehérvári gimnáziumi és győri akadémiai tanár, majd a pesti egyetemen a római jog és a magyar törvényelmélet rendes tanára számos művet alkotott. Közülük a legismertebb az 1814-ben Pesten publikált *Institutiones juris hungarici privati*. Munkáját magyarra és németre is lefordították.^{1/} Ez utóbbi Jung János munkája, aki az *Institutiones*-t nemcsak németre fordította, hanem Georch, Kövi, Fleischhaker és mások megállapításait figyelembe véve, kiegészítette. A német fordítás így Szegedi Tyrociniumjával hasonlítható össze.^{2/}

Az ötkötetes munka a személyekről, a dolgokról, a kötelmekről és a keresetekről szóló négy részre tagolódik. Az első részben a személyekről általában, a nemesi előjogokról, az egyháziakról, a főurakról, a nemesség megszerzéséről, a praedialistákról, a városi polgárokról, a kerületekről, a zsidókról és a cigányokról olvashattunk. Itt tárgyalja a szerző a házasságot, az atyai és az úri hatalmat, valamint a királyi fiscust. A dolgokról szóló részben az elévülés, a természetes és törvényes birtokszerzés (királyi adomány, nota infidelitatis, statutio, contradictio, restatutio), a királyi regálé jogok, a családtagok – asszonyok, lányok – jogai, a végrendelet, a törvényes öröklés, valamint a közös javakban elszenvedett kár és haszon szerepel. A harmadik részt a szerző a kötelmeknek szenteli. Ezen belül beszél általában a szerződésekről, majd a cseréről, az adás-vételről, a zálogról, az inscriptióról, a bérletről, a kölcsönről, az adósságokról, a kezességről és a kiegyezésről. Ebben a részben kaptak helyet a polgári vétségek (bürgerliche Vergehungen): a nagyobb és kisebb hatalmaskodás, a csalás, a károkozás, a dehonestatio és a politikai vétségek.

A negyedik rész a keresettel foglalkozik. Ismerteti a bíróságokat és a bíraskodó személyeket, a bírósági eljárást és a jogorvoslatot. A szerző különös figyelmet fordít az alsóbíróságokra, köztük az úriszékre.

Kelemen ebben tulajdonképpen Szegedi nyomdokain halad, aki már 1734-ben leírta, hogy a világi, egyházi, örökös vagy zálogbirtokos földesúr egyaránt tarthatott úriszéket. Ezt Kelemen sem vitatja, sőt hangsúlyozza, hogy minden földesúr (tulajdonos, zálogbirtokos vagy bérlő) elsőfolyamodású bírója alattvalóinak és nemtelen szolgálóinak.^{3/}

Az úriszék — amit sedes dominalis-nak, magistratus domini-nak, forum dominalis-nak, potestas dominica-nak, Herrenstuhl-nak, Herrengewalt-nak neveznek — Kelemen számára a földesúri hatóságnak, a földesúr hatalmának a megjelölése, amely magában foglalta az alattvalói feletti összes jogát. Pfahler szerint a *jurisdictio dominalis* (vagy *jurisdictio patrimonialis*) a földesúrnak az a hatalma, hogy az illetékességébe tartozók közti, vagy mások azok elleni pereiben, a törvények szerint ítélkezzen, vagy a bűnös alattvalókat megbüntethesse.^{4/} Szegedi szerint *requisitio* vagy *instantia* esetében ítélkezett.^{5/} Huszty az úriszéket a *forum saeculare*-k között a királyi és a mezővárosok után, a megyék előtt említi.^{6/}

Az úriszék mindig a földesúr nevében, annak érdekeit képviselve ítélkezett. Ezt jelképezi az „*ex indultu et voluntate domini*” (vagy *comitis*), vagy az „*ex parte incliti domini*” kifejezés is. A *dominium* alatt Kelemen mindig több jószágból (Güter) álló uradalmat (Herrschaft) értett.^{7/} Az uradalom érdekeinek a védelmét a különböző utasítások írásban is rögzítették.^{8/}

Az úriszéktartás a földesúrnak nemcsak joga, hanem kötelessége is volt. Ezt már az isteni és emberi jogokra hivatkozva a Hármaskönyv is kimondta: . . . „Minden földesúr, bármiféle jobbágysai, parasztjai és nemtelen cselédjei részéről, minden megsértett vagy károsított panaszos embernek pusztán kérésére és panaszára, azonnal tartozik törvényt és igazságot tenni és szolgáltatni.”^{9/} És itt jutottunk el az *impensio*-hoz.

Kelemen Imre még tudta, hogy az *alsófokú bíráskodás lényege az impensio* és ennek megfelelően munkájában nagy teret szentel a kérdésnek.^{10/} Az *impensio* jelentőségének felismerésében segítette Szegedi Tyrocinium-ja, aki a földesúri ítélkezés ismertetését az *impensio*val kezdi.^{11/} Az *impensio* tágabb értelemben az egész földesúri jogszolgáltatást jelenti, amit a földesúr a maga területén szolgáltatott az alattvalói ügyekben.^{12/} Kelemen szerint az *impensio* — szűkebb értelmében — a jobbágysai által elkövetett, kisebb és nagyobb hatalmaskodás esetében szolgáltatott elégtétel (*Genugtuung*), amit uruk adott a sértettnek.^{13/} Kelemen az *impensio* ismertetésénél számos törvényre hivatkozik, így a Hármaskönyv III:25, 26. és 31, 1609:23, 1729:28. és 41. törvénycikkekre.^{14/}

*Impensio*t csak nemes kérhetett. Ezt megtehetette még akkor is, ha maga szolgálta vagy jobbágytelken ült. *Impensio*t mindig a jobbágy birtokosa (személy vagy *corporatio*) adott, tehát a zálogbirtokos, nem nemes bérlő, vagy anyai javakban ülő nem nemes birtokos is. *Impensio*t csak uradalmi alattvaló ellen lehetett kérni, nemes, uradalmi alkalmazott vagy bérlő ellen — *homagium* büntetése mellett — nem. Bebizonyult cselekmény esetén a földesúr köteles volt *impensio*t adni a felperesnek, illetve a büntetést az uradalmi alattvalón végrehajtani.^{15/}

A sértett *admonitio*t adott be a földesúrnál, amelyben előadta a cselekményt és emlékeztette az úriszéket a határidőre. A földesúr erre terminust adott, amit csak egy alkalommal lehetett elhalasztani. Az *impensio*s per szóbeli volt abban az esetben, ha a jobbágy a földesúrra vagy másik jobbágy ellen követett el hatalmaskodást. Kelemen éppen ezért *impensio*s perekről és „más sommás perekről” beszél.^{16/}

Az *impensio* szolgáltatásának határideje 12-45 nap között mozgott. 15 nap szerepel Nyitra, Bars, Győr és Trencsén vármegye statutumában és ezt a határidőt tette

magáévá Szegedi is. Egy hónapos határidőt írt viszont elő Trencsén, illetve háromszor 15 napot Liptó és Komárom vármegye.^{17/}

Aki az impensiót megtagadta vagy nem adta meg, az Kelemen szerint impensiósbüntetésbe (Impensional Strafe, poena non impensionis) esett, ami a hatalmaskodásnál szokásos vérdíjat, kártérítést és a bírósági költségeket jelentette. Az impensio elmulasztása miatt a sértett az alispánhoz fordulhatott, aki a mulasztót a fentiekben marasztalta el. Ezen felül a mulasztó földesúr abba a gyanúba is eshetett, hogy a cselekményt (pl. hatalmaskodást) az ő parancsára követték el.^{18/}

Kelemen szerint a poena non impensionis-ba esésnek nyolc lehetősége volt:^{19/}

– ha a földesúr vonakodott az impensiót megadni,

– ha az admonitio-tól számított 15 (-45) napon belül nem hívták össze az úriszéket,

– ha a felperesnek nem hozták tudomására a törvényes bírósági határidőt,

– ha a határidőt több mint kétszer elhalasztották,

– ha azonnal (a halasztáskor) nem adtak újabb határidőt,

– ha egy, a formáságok miatt elhibázott pert közbeeső itőlettel lezállt-nak nyilvánítottak, de nem adtak át azonnal a szolgabírónak,

– ha a felperes kijátszása céljából két (egy rövid és egy hosszú) határidőt szabtak meg,

– ha egy fellebbezett és a sedriától visszaadott pert nem folytattak.

Ha a paraszt nem jelent meg az impensió perben vagy elszökött, elrejtőzött, akkor a távollétében büntették meg, a végrehajtást pedig – hátrahagyott javaiban – azonnal megkezdték.^{20/} Liptó vármegye 1635. évi statútuma még a földesurat tette felelősé az impensio elől elszökött jobbágyért.^{21/} Szegedi 1734-ben ezt már kizárta.^{22/}

Mivel a poena non impensionis sem tudta a földesurakat rászorítani a gyakoribb bíraskodásra, egyes megyék már a XVII. században statútumot hoztak ellenük. Kimondták, hogy az ilyen földesurat a megye (vagy a sedria) elé kell idézni. 1647-ből van példa arra, hogy Bereg vármegye utasítására hívták össze a munkácsi úriszéket egy impensió ügyben.^{23/}

Elmulasztott impensió esetén Kelemen a vármegye (alispán) szerepét hangsúlyozza,^{24/} ami azonban nem jelenthette a földesúri bíraskodás akadályozását.^{25/} Torda vármegye statútuma a XVIII. század elején ugyanezt ismételte meg, hozzátéve, hogy a hatalmaskodási ügyek nem az úriszék, hanem a vármegye alá tartoznak. A vármegyék a gonosztevőket uradalmi területen is üldözhatték és elfogathatták, nem prédálhatták azonban a javaikat. Csongrád vármegye azt is kimondta, hogy ha uradalmi emberek vármegyei jurisdictio alatti területen üldöztek és fogtak el gonosztevőket, azokat a vármegyének adják át, amely 15 napon belül törvény elé állította őket.^{26/}

Van példa arra is, hogy az uradalom földjén a vármegye által elfogott tettet a vármegye a szembesítésre az uradalomba vitte. Ezt tette pl. Komárom vármegye a móri uradalommal, amelynek területén (a dobosi csárdában) a vármegyei pandúr a helybeli kanászbojtárt, rablás gyanújával elfogta. A vármegyei tömlöcbe került, onnan kísérték szembesítésre az uradalomba, ahol viszont a bűntársait őrizték.^{27/}

Ilyen esetben egyébként az volt a gyakorlat, hogy a tettestársakat ugyanazon bíróság elé állították, tehát vagy az úriszék adta át a vármegyének az elfogottat, esetleg elfogottakat, vagy fordítva. A Festetics-úriszék előtt állt 13 rendbeli állatlopással vádolva négy tolvaj, rabló és csavargó. Az úriszék megállapította, hogy „a raboskodók társai Zala vármegye fogságában vannak és egyébiránt is odavalók, ott nagyobb eseménetségre volnának: büntetésük elvétele végett a nemes vármegyének átküldetni rendeltetnek...^{28/}

A vármegyének adta át az úriszék azokat, akik vármegyei szolgálatban álltak és javaik nem voltak az uraság jurisdictiója alatt. Természetes, hogy minden beadványt, amely a vármegyén fogva tartott rabokra vonatkozott, az úriszék a vármegyéhez továbbított. Ezt tette pl. a nagykárolyi úriszék Görbe Orsolya kérvényével, mivel a benne érintett férfi „a vármegye tömlöcében raboskodik. Ezért a kérelmező forduljon a vármegyei fiscálshoz, aki igazságához képest a dolgot orvosolni fogja...^{29/}

Ugyancsak a vármegyéhez fordult az úriszék, ha valamelyik jobbágyának más uradalmi alattvaló ellen volt keresete. Egy féltoronyi jobbágy pl. a magyaróvári úriszékhez fordult a süttöri kocsmáros elleni panaszával, aki tőle bort vett, előleget is adott, de a bort nem vitte el. Az úriszék az uradalmi ügyészt bízta meg: forduljon Sopron vármegyéhez a kereset ügyében.^{30/}

A vármegyével azonos volt a szolgabíró, de mivel ő törvényes bizonyágként ott ült az úriszéken, a kapcsolat is közvetlenebb volt. Gyakran adtak át ezért neki (továbbítás végett) a vármegyére tartozó, vagy a felek által fellebbezett ügyeket. A semptei úriszéktől pl. 1730-ban így került a sószállító ügye a szolgabíró kezébe.^{31/}

A Károlyi úriszék 1793. júniusi ülésén megállapították, hogy „vannak olyan beadványok, amelyek nem az úriszék, hanem a sedria elé valók. Ezért ezeket átadják a jelenlevő főszolgabírónak”. A főszolgabírót bízta meg az úriszék két évvel később a Szakaszon történt gyűjtogatás kivizsgálásával.^{32/}

1814-ben a divényi uradalom jobbágya az úriszék előtt tett panaszt: báró Orczy egyik jobbágya az ő földjét elfoglalta, sőt el is zálogosította és az uradalom közbenjárására sem akarta visszaadni. Az úriszék a jelenlevő szolgabírót kérte meg „a panasz sikeres orvoslására”. A panaszos levelét neki adták át.^{33/}

Nem járt el az úriszék, ha a tettest a szolgabíró már megbüntette. A horti úriszék előtt tett panaszt Széchenyi József három lakos ellen, akik őt kegyetlenül megverték. Az úriszék végzése: a szolgabíró már 12 pálccával megbüntette őket, így „a panaszt megszüntetik...^{34/}

Az együttélés azonban nem volt mindig ilyen békés. Van példa arra is, amikor az úriszék tiltakozott a szolgabíró incompetenciája miatt. 1743-ban pl. a nagykárolyi úriszék „pert totum megreformálta” a szolgabírónak egy öröklési ügyben hozott határozatát, „mert ő az alispán utasítására járt el, míg az érintett örökség uradalmi jurisdictio alatt áll. Ezért a szolgabírói határozat a haza törvényeivel nem egyezik...^{35/}

Hasonlóan vélekedett 1831-ben a Jeszenák család úriszéke egy, a jobbágyi vagyont érintő szolgabírói határozatról: „Az irományt a szolgabíró úrnak politikai úton hozott oly végzésének tartani nem lehet, melynek a jobbágytság engedelmeskedni

tartozna, s nem lehet a jelenvaló tárgyat a szolgabíró politicus rendelkezései alá való tárgyakkal összezavarni, mert különböző az egészen, amidőn példának okáért a szolgabíró a közönséges utak csinálásában, újonc katonák állításában, elfogások adásában, s más hasonlóban parancsolatot ad a jobbágyságnak, és ismét különböző az, amidőn az Enyérről és a Tiédrről két fél között kell a szolgabírónak végzést hozni, mely utóbbi habár sommás is, s rövid úton történik, az említett politicus tárgyak közé nem tartozik, és minden esetre a felek tudtával és meghallgatásával kell neki történni, különben bírói tetteknek nem tekintetik.»^{36/}

A vármegye az uradalom területén üldözött és elfogott gonosztevőket a maga tömlőcébe zárta, de – Csongrád és Békés megye statutuma szerint – a földesúr 1 napon belül kikérhette onnan.^{37/} Erre a kikérésre csak ritkán volt szükség, mert a vármegye a nagyobb uradalmak alattvalóit e nélkül is kiadta az úriszéknek. Ezt ette pl. Vas vármegye Török Józseffel és társaival, akik csoportosan csavarogtak, egy juhászt fegyveresen kiraboltak, „embertársaikat a legerőszakosabb módon károsították.” A vármegyei ügyész az 1723:11. tc. alapján akasztófát kért rájuk. A sedria azonban nem foglalkozott az ügygel, hanem a rabokat, a benevolum examennel és egyéb irodmányokkal együtt a körmendi úriszéknek adta át, mivel a rabok annak a törvényhatósága alá tartoztak.^{38/}

Ha a kiadás nem történt meg, hanem a vármegye a saját hatáskörében járt el, az úriszék – az uradalmi érdekek sérelmére hivatkozva – tiltakozott. 1815-ben pl. a nyírbátori ügyészi hivatal Szabolcs vármegyéhez fordult panasszal, mert a guti határban lévő Lugospuszta uradalmi kocsmárosát és feleségét elfogatta és megcsapatta. „Ez sérelem az uradalomra nézve. Legalább az uradalmi tisztnek adott volna hírt a vármegye, hogy a kocsmát és a javakat biztonságba helyezhesse.»^{39/}

Az úriszék nem nézte jó szemmel, ha az alattvalók közvetlenül a vármegyénél tettek panaszt. Voltak olyan uradalmak, amelyek ezt büntetés terhe mellett meg is tiltották. 1795-ben pl. Esze Mária tarpai lakos a vármegyéhez fordult Tarpa mezőváros elleni panaszával, amely nem akarta kiadni neki a rá vonatkozó ítéletet. A vármegye a kérelmet, minden határozat nélkül, a Károlyi úriszékhez tette át. Ez megintette Esze Máriát, hogy ne békétlenkedjék a tarpai bírák ellen és ne a vármegyéhez menjen a panaszával, „mert különben nem tűrik meg az uraság jószágában.»^{40/}

Megdorgálta a Nádasdy úriszék a gyoroki lakosokat, akik a helyi bírák ellen a vármegyénél adtak be panaszt, amely onnan az uradalomhoz került.^{41/} – A gyakorlat különben ez volt, vagyis a vármegye – gyakran a szolgabíró – minden további nélkül (rövid úton) küldte meg a panaszkodó jobbágyság leveleit az uradalomnak.^{42/}

Más volt a helyzet, ha a két fél közül az egyik nemes volt. Ilyen esetben a földesúri bíróság – mint impensiót – akceptálta a vármegyei határozatot. 1790-ben Kiss Sándorné nagykárolyi lakos tett panaszt egy másik asszony ellen, aki „öt kurvának titulálta és hírében megbecstelenítette”. Az úriszék megállapította, hogy a felperes panaszát Szatmár vármegyéhez is beadta, „mivel a dehonestáló fél nemesi praerogativával él.” Ezért arra kötelezték, hogy produkálja az ügyben hozott vármegyei végzést.^{43/}

Nem tekintették impenzióknak és minden esetben az illetékes úriszékhez tették át a magánjogi kereseteket. 1765-ben pl. a vármegyétől kért új osztályt egy szentmiklósi lakos (az első osztályt a tisztartó tette meg). Az ügy a Zichy úriszék elé került, ahol a felek baráti egyezsége jutottak.^{44/}

1813-ban „magasabb helyhez folyamodtak” Preda György kereskedő örökösei. Keresetük (1226 Ft hagyatékra volt szó) a vármegyén keresztül (via comitatus) a Nádasdy úriszék elé került.^{45/} – Sopron vármegyétől kérte két kismartoni asszony egy egynyolcadház megítélését. A vármegye az ügyet a herceg Esterházy úriszékhez tette át. Ez megállapította, hogy sommás úton az ügyet nem lehet elintézni, mire a felek a keresettől elálltak.^{46/}

Hasonlóképpen az úriszékhez tette át a vármegye a delicta privata ügyeket. 1785-ben pl. Manicza István a vármegyénél tett panaszt egy lakos ellen, aki őt becsmérelte és megverte. A vármegye felvette ugyan a deutrális jegyzőkönyvet, de az ügyet a tiszolci úriszéknek adta át. Ez az alperest 10 rajnai forintban marasztalta el, amelyből négyet a seborvos, hármat a sértett (az elmaradt munkáért), illetve másik hármat fájdalomdíjként kapott.^{47/}

Már a fentebb elmondottak során többször is felmerültek eljárási kérdések, így indokolt, hogy egy pillantást vessünk az alsófokú *peres eljárásra*. Az úriszéki peres eljárás jórészt szokáson és gyakorlaton alapuló szabályainak a rögzítése sohasem történt meg. A kortársak nem igényelték vagy nem állott érdekükben ezt megtenni. Az utókor sem vállalkozott a hihetetlenül nagy és szerteágazó forrásanyag áttekintésére, kivéve Degré Alajosnak a Déldunántúlról szóló kiváló munkáját. Ő viszont igen sötét képet fest az úriszéki eljárásról, amelyet – szerinte – a teljes jogtudatlanság jellemez.^{48/}

A XVIII. század első feléig összefolyt a büntető és polgári eljárás. Nem véletlen, hogy Varga Endre a XVII. századi eljárást együttesen tárgyalja. Különösen megmutatkozott ez a lopás esetében, amelynek gyakoriságát és szétágazását az eljárás is követte. Összefolyt a bűnvádi eljárás és a polgári per: a károsult volt a vádló és civiljogi külsőségek (keresti követelés, alperes válasza, viszontválaszt stb.) érvényesültek.^{49/} Hasonló volt a városi gyakorlat is.^{50/}

Az úriszéki eljárás vízvázlasztója tulajdonképpen nem a büntető és a polgári ügyek, hanem a perek két (sommás és formális) alaptípusa között húzódott. A *sommás eljárás* (processus summarius, causa summaria) nem volt ismeretlen a magyar perjogban. Kelemen Imre úgy jellemzi, hogy „ahol nem veszik figyelembe a törvényes formáságokat” és hozzáteszi: „Lásd úriszék”. Vagyis a sommás eljárást csaknem teljesen a földesúri bíráskodással azonosítja. Ez nem véletlen, hiszen az úriszéki peres eljárást (elsősorban az impenziós pereket) a sommás procedúra jellemezte. Ez nem jelentette, hogy az úriszék „lomposabban” járt el, mint a sedria, vagy hogy egyesítette volna magában a sommás és az írásbeli per összes hibáit.^{51/} Sokkal inkább a formalizmustól való szabadulás útja volt az, amely már a XVII. században megjelent a néphez a sedriánál lényegesen közelebb álló úriszék gyakorlatában. Ugyanezt mondhatjuk el a szabad királyi városok joggyakorlatáról.^{52/}

A gyakorlatban a szóbeli per tárgyalása az írásbeli per lefolyását tükrözi, annak sommás változata. Itt azonban minden röviden, tömörítve zajlott le, sokkal kevesebb

alakissággal, aminek következtében az ügy rendesen egy-két ülésen befejeződött. Ahhoz az eljáráshoz állt a legközelebb, amelyet az 1836:20. tc. „a szóbeli perek bírósága” címmel emelt jogszabályi szintre, majd az 1840:11. tc. a 200 Ft-os értékhatárig terjesztett ki és amelynek Zsoldos Ignác külön fejezetet szentelt művében.^{53/}

Általában a sommás perben nem volt képviselő, illetve az ügyvédvállás már önmagában is formális perré való átalakulást vonta maga után. Az úriszék általában sommás eljárásra törekedett és csak a felek, vagy az egyik fél kérésére tért át a formális perre.^{54/}

Kétségtelen, hogy a sommás procedura a magyar alsóbírósági gyakorlatban jelentős volt. Tévedés azonban azt hinni, hogy a sommás eljárás csak a parasztok egymás-közi vagy a földesúr elleni ügyeiben érvényesült. A büntetőperek nagyobb részét – kivéve, ha nemesekről volt szó – mindig sommás eljárásban tárgyalta az úriszék. Mint fentebb láttuk, ez vezette Kelemen Imrét, amikor „impensiós vagy más sommás perek-ről” szólva azonosította a kettőt egymással.^{55/}

Az alperest a sommás tárgyalásra az uradalmi hajdú idézte, ahol kihallgatták. Az ügyész ugyanakkor élőszóban terjesztette elő a vádat, illetve az alperes a védekezését és kifogásait. Ezután azonnal kihallgatták a tanúkat, sőt authenticálták is vallomásaikat. Majd a bíróság ítéletet hozott, ami azonnal életbe is lépett: fellebbezésre nem volt mód. Az ügy rendesen az úriszék egy ülésén befejeződött. A tárgyalás elnapolására, az ítélethozás elhalasztására csak olyankor került sor, ha a bizonyítás kiegészítésre szorult.^{56/}

A sommás eljárás polgári ügyekben sem szorult háttérbe. Nagyszámú forrás áttekintése a sommás procedúrának a polgári ügyekben való elterjedését mutatja. Ezt Kelemen Imre is tudta és hangsúlyozta.^{57/}

A sommás polgári per úgy kezdődött, hogy a felek a földesúr vagy az úriszék előtt szóban adták elő (oraliter exponit) pro és contra a követelésüket, argumentumaikat. De beadhatták ugyanezt kérvényben (ope instantiae) is. Ebben az esetben ezt közölték az alperessel, válaszadás céljából. Ha megvolt a válasz, mindkét felet az úriszék elő idézték (ez rendszerint az uradalmi ügyészség dolga volt), ahol kikérdezték őket a körülmények felől. Az alperes válaszára a felperes csak egyszer válaszolhatott. Ezt követte az ítélethozatal és -hirdetés, amit a kérvény hátoldalára írtak és a feleknek visszaadtak.

Az úriszék az ügyet jegyzőkönyvezte, amelyet a jegyző, az elnök, a törvényes bizonyosság és esetleg a meghívott bírák írtak alá. Feltüntették a dátumot, a per tárgyát, a felperes és az alperes nevét, a petitio (actio)-t, az alperes (esetleg a felperes) válaszát. A levata után rögtön a sententia következett. A jegyzőkönyvet kettőbe hajtották, jobb oldalra kerültek az aláírások, a balra a kereset érdemi összefoglalása.^{58/}

Polgári sommás eljárással zömmel a XIX. század elejétől találkozunk. 1803-ban pl. a magyaróvári úriszék sommásan intézett egy 1091 Ft értékű allatúra-követelést. Gutmann Mária perelte az allatúra kiadásáért a szentszék által elválasztott férjét. Az úriszék meghallgatta Magyaróvár mezőváros tanácsát, amely az allatúrát – levonva a nő háromévi tartását – 864 Ft-ban határozta meg. Ezt az összeget a bíróság sommás úton az asszonynak ítélte meg.^{59/}

Ugyanezen úriszék előtt perelte Vadkerty Johanna allatúra kiadásért az elvált férjét. Az ügyben első fokon a magyaróvári magistratus döntött, amivel az asszony meg nem elégedve, az úriszékhez fordult. A bíróság sommás úton hagyta helyben az elsőfokú ítéletet. Erre az asszony ismét fellebbezett, ezúttal már a sedriához.^{60/}

Sommás eljárás alá került Dániel Antal 3100 Ft-os keresete (actio summaria) egy gyoroki kereskedő ellen. A Nádasy úriszék a keresetet azzal adta ki az alperesnek, hogy az uradalmi tisztségen keresztül válaszoljon rá.^{61/}

Gyakori volt a polgári perek sommás intézése az Esterházy hercegi úriszék előtt. 1816-ból való pl. egy soproni polgár keresete Leb Dániel nagymartoni lakos ellen, aki váltólevélre 2700 Ft-jával tartozott. A felperes kérte a tőkét, a hátralévő 6%-os kamatos és a költségeket. Az úriszék az ügyet sommásan akarta intézni, de az alperes ügyvédje ennek nyilvánosan ellent mondott. Ezért az ügyet a bíróság „törvényes útra” terelte.^{62/}

1818-ban a soproni városi kamarás keresett egy 900 Ft-os adósságot egy nagymartoni lakoson. A kismartoni úriszék sommás eljárást kezdett, de a fél „ellenvetést formált” és az ügy törvényes útra került.^{63/}

Sommás útra jutottak 1840. után a világos örökösödési ügyek. Ezeket az uradalmak külön-külön szabályozták. A Balassa uradalom pl. az uradalmi jogigazgatóból (elnök), két uradalmi ügyészből és a kerületi tisztekből bizottságot hozott létre. A tisztek az uradalmi kerületekben kihirdették, hogy az alattvalók világos öröklés és osztály esetén közvetlenül ehhez a bizottsághoz forduljanak. Az ingó és ingatlan javakat a folyamodás beadása után a helység előljárói 15 napon belül, a felek jelenlétében írták össze (conscriptio substantiae.) Amikor ez beérkezett (relatum inventarium), a bizottság összeült és a felek, valamint az előljárók jelenlétében megkísérelte a barátságos megegyezést. Ha ez sikerült, a felek és a tanúk azonnal aláírták az egyezséget. Ezt két helyi előljáró jelenlétében a kerületi tiszttel hajtotta végre. Ha nem jött létre barátságosan megegyezés, a kerületi tiszttel a folyamodást, összeírást, becslést „és minden egyéb iroványokat”, törvényes eljárás végett, a jogigazgatói hivatalnak küldött meg.^{64/}

Az úriszék (Apponyi, Festetics, Károlyi), a sommás ügyekről külön jegyzőkönyvet (protocollum verbalis iudicii) vezetett. Ebbe vagy csak a deliberatum est-et, vagy a keresetet (querimonia verbalia) írták bele. — Az 1836:20. tc. (3) a fellebbezést szóbeli perekben csak extra dominium engedte meg. Ezért az ügyészek a sommás ítéletekről minden úriszéken jegyzőkönyvet vezettek. Ebbe írták a folyamodást, annak hívónapját, a percímet, az eljárást, az ítéletet és a kiküldött tiszttel jelentését a végrehajtásról. A „peres iroványokat” szám vagy betű szerint rendben tartották és az ítéletekben ezekre hívatkoztak, „nehogy fellebbvitel esetén a rendetlen iroványokat visszaküldjék.”^{65/}

Nagy figyelmet szentel Kelemen Imre a sommás eljárás egyik válfajának, az *úrbéri peres eljárásnak* (különösen az 1791:35. és az 1792:12. tc. után). E szerint a jobbágy úrbéri panaszát a földesúrnál vagy tiszttjénél szóban jelenthette, ezt nem kerülhette meg. Ha nem kapott igazságot, a vármegyéhez fordulhatott, amely vizsgálatot rendelt el. Ha vizsgálat és az ügy elintézése nem járt sikerrel, a vármegye kezde-

ményezhette úriszék tartását. De bármelyik helyzet állt is elő, mindkét sommás (prompt, summarischer Prozedur) eljárás alá került. A végrehajtás előtti fellebbezés útja a megyén keresztül a helytartótanácsához, illetve a koncellárián keresztül az uralkodóhoz vezetett.^{66/}

Az úriszék nem a cselekmény súlyosságát, a kereset nagyságát, vagy a felperes személyét mérlegelte a sommás vagy formális eljárás kiválasztásakor, hanem – ha arra lehetőség volt – mindig a sommás megoldásra törekedett. Valamelyik fél ellentmondása azonban formális perhez vezetett.^{67/}

Mindig formális perben ítéleztek, súlyosabb cselekmények esetén, a visszaesők felett. 1812-ben pl. Herczeg Ferenc uradalmi ügyész referálta Luputuj János nyíradonyi lakos ügyét a Károlyi úriszéknek. A vádlott a nyíregyházi vásárra menet megtámadott és megkínzott egy lakost. Az ügyész előadta, hogy Luputuj káromkodás, vérengzés és számtalan tolvajlás miatt már többször volt büntetve. Kérdezte, hogy formális vagy sommás perre vegye-e fel. Az úriszék válasza: „mivel nem mutat javulást, az ügyész szerezze be az előző pereket és csatolja a formális perhez.”^{68/}

Mindig formális perre kerültek a jobbágyi ősiséget érintő ügyek. 1777-ben pl. sommás perként indult a surányi úriszék előtt Kovács Istvánné ügye. Miután az úriszék megállapította, hogy materna substantiáról van szó, az ügyet formális útra terelte.^{69/}

Ugyanez történt egy másik ügyben a nagykárolyi úriszék előtt, amikor a tanúk kihallgatása során kiderült, hogy atyai ősiségről van szó.^{70/} – Sommás perként indult a kismartoni úriszék előtt Dinagl Borbála és Trési feketevárosi jobbágnék ügye mostohaanyjuk ellen. Atyjuk második feleséget vett, aki rábírt a férfit, hogy adja el a szőlőt. Az úriszék megállapította, hogy anyai hozományról, vagyis a gyermekekre nézve ősiségről van szó. A pert ezzel „törvényes útra” utasította.^{71/}

1803-ban Stenczel Pál késmárki polgár a Károlyi úriszéknel adott be keresetet egy helyi lakos ellen. Az úriszék – annak ellenére, hogy kívülállóról volt szó – az ügyet sommásan vette fel. Csak amikor a késmárki polgár ezt megtudva tiltakozott, tette át formális útra.^{72/}

Írásbeli lett a szóbeli perből, ha az idézésre megjelent alperes „magát pro comparante deklarálta és procuratort vallott”. A bíróság határozat: „A comparatio acceptatit, folytassa a dolgát a formális perben.”^{73/}

A formális perekről az úriszékek már jóval Pfahler jegyzőkönyv-mintáinak megjelenése előtt jegyzőkönyvet vezettek. A zólyomi Esterházy úriszék már a XVIII. század elején series causarum ad sedem dominalen deservientium címmel jegyzéket vezetett az ítéletekről és a vizsgálatokról.^{74/} – A kismartoni úriszék a XVIII. század közepén a jegyzőkönyvben sorszámozta a tolvajlásokat és feltüntette, hogy mit és milyen értékben loptak.^{75/}

A jegyzőkönyvhöz mellékeltek a benevolum exameneket, a deutralis jegyzőkönyveket és a felek által bizonyítás céljából bemutatott iratokat.^{76/}

Összefoglalva az elmondottakat:

Kelemen Imre az impensiót az alsóbírószági gyakorlat középpontjába állította és ennek megfelelően munkáiban nagy teret szentelt neki. Helyesen értelmezte (és

azonosította a sommás eljárással) a földesúr által adott elégtételt. Mivel azonban kortársaihoz hasonlóan neki sem volt lehetősége úriszéki iratokba betekinteni, állításait jögesetekkel nem támaszthatta alá. Ezt szándékozott pótolni a jelen tanulmány.

Jegyzetek

- 1/ Darstellung des Ungarischen Privat-Rechtes. Wien. 1818.
- 2/ Szegei János: Tripartitum juris Ungarici Tyrocinium. Nagyszombat, 1734.
- 3/ Kelemen, III. 1470, Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp., 1946. 224.
- 4/ Kelemen, I. 314., Carolus Pfahler: Jus Georgicum. Keszthely. 1820. 269.
- 5/ Szegei, III. 251.
- 6/ Huszty Stephanus: Jurisprudentia practica. Eger, 1757.
- 7/ Kelemen, V. 73.
- 8/ Országos Levéltár (OL). P 707. Zichy család. Fasc. 210. et. NBNB. No. 1 Zsámbék. 1715. okt. 30. – P. 1531. Károlyi család. N 1579. Nagykároly. 1805. jún. 1. – P 376. Apponyi család. C. VII. No 24. Nagyappony. 1829. nov. 30.
- 9/ Hármaskönyv, III. 26. Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Bp., 1854. 6 Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Bp., 1980. 232.
- 10/ Kelemen, III. 1300-1319.
- 11/ Szegei, III. 250.
- 12/ Varga Endre: Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Bp., 1958. 1013.
- 13/ Kelemen, III. 1318., V. 310.
- 14/ Kelemen, V. 104-105.
- 15/ Kelemen, III. 1300, 1307, 1317.
- 16/ Szegei, III. 262., Kelemen, V. 99, 105.
- 17/ Szegei, III. 252., Corpus statutorum. IV/1. 161, 273, 293, 327, 670, 784., V. 355. 440.
- 18/ Szegei, III. 257., Kelemen. III. 1313., V. 104., Eckhart, 1946. 174., Varga, 1013.
- 19/ Kelemen, III. 1312.
- 20/ Kelemen, III. 1305.
- 21/ Corpus statutorum. IV/1. 175.
- 22/ Szegei, III. 259.
- 23/ Corpus statutorum. IV/1. 445., Varga. 1958. 951.
- 24/ Kelemen, V. 105.
- 25/ 1618:33. tc.
- 26/ Corpus statutorum. I. 353., III. 75, 329., Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII-XIX. században. Levéltári Közlemények. 1961. 105.
- 27/ OL. P 210. Esterházy család. IV. Tata. 1805. aug. 3. No 4.
- 28/ OL. P 274. Festetics család. Rubr. XXIII. Fasc. A. Kaposvár. 1922. nov. 18.
- 29/ OL. P 1531. Károlyi család. Nagykároly. 1786. 1786. ápr. 6.
- 30/ OL. P 306. Habsburg család. Magyaróvár. 1807. nov. 23. No 577.
- 31/ OL. P 199. Esterházy család. Capsa XXII. Sempte. 1730. No 3.
- 32/ OL. P 1431. Károlyi család: No 1866. Surány. 1793. jún. 24. No 15., Erdőd. 1795. máj. 18. No.
- 33/ OL. P 1769. Balassa család. Divény. 1814. márc. 1. No 5.

- 34/ OL. P 1322. Batthyány család. Hort. 1832. dec. 10. No 10.
- 35/ OL. P 1531. Károlyi család. Nagykároly. 1743. aug. 3.
- 36/ OL. P 1391. Jeszenák család. 31. Majosháza. 1831. nov. 28. No 1.
- 37/ Corpus statutorum. III. 383, 391.
- 38/ OL. P 1322. Batthyány család. Szombathely. 1837. febr. 1.
- 39/ OL. P 1534. Károlyi család. Nyírbátor. 1815. ápr. 7.
- 40/ OL. P 1531. Károlyi család. Fehérgyarmat. 1795. jan. 8. No 13.
- 41/ OL. P 507. Nádasdy család. IV. 702. Gyorok. 1813. júl. 19. No 16.
- 42/ OL. P 1535. Károlyi család. No 44/1833.
- 43/ OL. P 1531. Károlyi család. Nagykároly. 1790. jan. 15.
- 44/ OL. P 707. Zichy család. Fasc. 264. et C. Mecsér. 1765. nov. 15.
- 45/ OL. P 507. Nádasdy család. IV. 702. Gyorok. 1813. júl. 19. No 1.
- 46/ OL. P 169. Esterházy. Kismarton. 1816. dec. 9. No 34.
- 47/ OL. P 1202. Tiszolci közbirtokosság. Tiszolc. 1785. dec. 1.
- 48/ Degré, 118, 123.
- 49/ Varga, 43-45.
- 50/ Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. Budapest, 1962. 155.
- 51/ Degré, 118, 123.
- 52/ Szeged, III. 264., Kelemen. V. 248., Varga. 43.
- 53/ Zsoldos Igánác: A szolgabírói hivatal. Törvénykezési rész. Pápa. 1844. 35-48.
- 54/ Bónis György-Degré Alajos-Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp., 1961. 125., Kállay, 239.
- 55/ Georch Elias: Jus patrium. Pozsony, 1817. X., 278., Kelemen, V. 99., Bónis-Degré-Varga, 102, 125.
- 56/ Bónis-Degré-Varga, 125-126.
- 57/ Kelemen, III. 1316.
- 58/ A jegyzőkönyvi záradék szövege:
 Super proprio modo celebrato iudicio, ac per nos facta juris et iustitiae administratione, praesentes littereas nostras extradeditimus. (OL. P 1769. Balassa család. Kékkő. 1727. dec. 5.), Pfahler. 299-301.
- 59/ OL. P 306. Habsburg család. Magyaróvár, 1803. szept. 5. No 113.
- 60/ Uo. 1806. febr. 24. No.366.
- 61/ OL. P 507. Nádasdy család. Gyorok. 1913. júl. 19. No 7.
- 62/ OL. P 169. Esterházy család. Kismarton. 1816. dec. 9. No 37.
- 63/ Uo. 1818. febr. 10. No 78.
- 64/ OL. P 1769. Balassa család. Kékkő, 1840. okt. 9. No 1.
- 65/ OL. P 1531. Károlyi család. Nagykároly. 1762. ápr. 19. P. 1769. Balassa család. Kékkő. 1840. okt. 9. No 3. P 274. Festetics család. Rubr. X. Fasc. A. No 39. Keszthely. 1801. okt. 25. P. 376. Apponyi család. C. VII. No 33. Nagyappony. 1838. jan. 8.
- 66/ Kelemen, V. 97, 281-282., Pfahler, 310-312.
- 67/ Georch, 178, Pfahler. 299-300., Bónis-Degré-Varga. 125.
- 68/ OL. P 1531. Károlyi család. No 1863. Nyírbátor, 1812. jún. 1. No 2.
- 69/ Uo. No 1866. Surány, 1777. júl. 28.
- 70/ Uo. No 1868. Nagykároly, 1797. jan. 2. No 981., 1811. jún. 4. No 19.
- 71/ OL. P 175. Esterházy család. Kismarton, 1808. okt. 11. No 17.
- 72/ OL. P 1531. Károlyi család. Erdőd. 1803. júl. 18. No 1.
- 73/ Uo. No 981. Nagykároly. 1806. ápr. 15. No 67.
- 74/ OL. P 1291. Esterházy család. 14. Zólyom. 1742.
- 75/ OL. P 157. Esterházy család. Kismarton. 1755. ápr. 18.
- 76/ OL. P 343. Kállay család. Nagykálló. 1779. ápr. 14.

szorosított a szomszédok közötti...
közvetlenül használták...
jogszabályokkal nem támasztják...

- 1/ Darnellong des Ungarischen...
2/ Szegedi Ánori Tripartitum...
3/ Kelenfalva, III. 1470, Kékfalvi...
4/ Kelenfalva, I. 314., Cserési...
5/ Szegedi, III. 151.
6/ Magyar...
7/ Kelenfalva, V. 73.
8/ Szegedi...
9/ Magyar...
10/ Kelenfalva, III. 1700-1719.
11/ Szegedi, III. 150.
12/ Szegedi...
13/ Szegedi...
14/ Szegedi...
15/ Szegedi...
16/ Szegedi...
17/ Szegedi...
18/ Szegedi...
19/ Kelenfalva, III. 1312.
20/ Kelenfalva, III. 1305.
21/ Magyar...
22/ Magyar...
23/ Magyar...
24/ Magyar...
25/ Magyar...
26/ Magyar...
27/ Magyar...
28/ Magyar...
29/ Magyar...
30/ Magyar...
31/ Magyar...
32/ Magyar...
33/ Magyar...
34/ Magyar...
35/ Magyar...
36/ Magyar...
37/ Magyar...
38/ Magyar...
39/ Magyar...
40/ Magyar...
41/ Magyar...
42/ Magyar...
43/ Magyar...
44/ Magyar...
45/ Magyar...
46/ Magyar...
47/ Magyar...
48/ Magyar...
49/ Magyar...
50/ Magyar...
51/ Magyar...
52/ Magyar...
53/ Magyar...
54/ Magyar...
55/ Magyar...
56/ Magyar...
57/ Magyar...
58/ Magyar...
59/ Magyar...
60/ Magyar...
61/ Magyar...
62/ Magyar...
63/ Magyar...
64/ Magyar...
65/ Magyar...
66/ Magyar...
67/ Magyar...
68/ Magyar...
69/ Magyar...
70/ Magyar...
71/ Magyar...
72/ Magyar...
73/ Magyar...
74/ Magyar...
75/ Magyar...
76/ Magyar...
77/ Magyar...
78/ Magyar...
79/ Magyar...
80/ Magyar...
81/ Magyar...
82/ Magyar...
83/ Magyar...
84/ Magyar...
85/ Magyar...
86/ Magyar...
87/ Magyar...
88/ Magyar...
89/ Magyar...
90/ Magyar...
91/ Magyar...
92/ Magyar...
93/ Magyar...
94/ Magyar...
95/ Magyar...
96/ Magyar...
97/ Magyar...
98/ Magyar...
99/ Magyar...
100/ Magyar...

Máthé Gábor:

BIRÁSKODÁS A KÖZIGAZGATÁSBAN

A jogállam a 19. század szülötte. „A jogban, mint minden másban, a múlt század a történelem százada is” —hangsúlyozza Pound, a közel másfél évtizede megjelent munkájában, a Jogtörténeti magyarázatokban.^{1/} Nézete szerint, ahogy minden 18. századi értekezés, döntés, szabályozás jogfilozófiát tételez fel, úgy a 19. században mind-ezek jogtörténeti megalapozást nyernek. Ezért emeli ki azt, hogy a történelem magyarázatának eszméje mellett a jogi irodalom, a törvényhozás, s a joggyakorlat egészét is szükséges vizsgálat tárgyává tenni. A Polizeistaat — Rechtsstaat fejlődésének elemzésénél az előbbi megállapítás különösen módszertani szempontból veendő figyelembe.

A közigazgatás szerveinek összhangja kezdetben még biztosított, a közjót (bonum publicum, allgemeine Wohlfahrt) megvalósítani kívánó 18. században. A közigazgatás feladatainak differenciálódása, az ezzel együttjáró hivatásos közzolgálat kialakulása pedig az általános igazgatás részekre bomlásához vezetett. Ismert tény, hogy a természetjogi államtanból fakadó jóléti célkitűzés megvalósítása a kameralisztika terméke. A kameralisztika a gazdálkodás-, az igazgatás- és a pénzügyi tudományt (Ökonomie-Polizei-Finanzwissenschaft) egyesítette. A Polizeiwissenschaft nem csupán és nem elsősorban rendészettudomány, hanem valójában igazgatási, végrehajtási tevékenység jelölése, amely az anyagi javak előállításának, az állampolgárok nevelésének, a közrend megeremtésének a feladataira összpontosított. Az állami tevékenység sokrétűvé válása ugyan életrehívta és a jogi szabályozással egyben el is különítette az egyes ágazatokat (pl. külügyi-, pénzügyi-, igazságügyi igazgatás), mégis az igazgatás egészét a Polizei fogalom fogta egybe. Innen ered a rendőrállam kategóriája — állapítja meg Szaniszló József a közigazgatástudomány fejlődését tárgyaló monográfiájában. A szerző konklúzióját elfogadva megállapítható, hogy a hatalmi ágak elválasztása folytán az államot és az állampolgárokat védelemző funkció a 19. században már a végrehajtó-hatalom önállósult ágazataként, mint rendészeti igazgatás (Polizei) szerepel.^{2/}

Montesquieu trias politica-ja, a jogállam rendező elve. A legislatíva és az executíva viszonyát az adócenzusos választójogon alapuló képviselőlet, a törvények primatusa, illetve a parlamentnek felelős kormányzati rendszer jellemzi a polgári fejlődés első szakaszában. Az igazgatás a törvények adta keretek között és kivételesen e felhatalmazáson nyugvó szervező-végrehajtó tevékenység.

Az általános igazgatás (belügyi) mellett fokozatosan alakul ki a szakigazgatás. A feladatok sokrétűsége a szervezeti formák átalakulását vonja maga után. A szakigazgatást részben az általános igazgatás vitelére hivatott szervek, részben pedig új hivatalok (dekoncentrált szervek) létesítésével látják el. A közigazgatás „szakosodási” trendjét a preindusztriális állam szükségletei befolyásolják.

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás ismételt rendezését ugyancsak a jogállam veszi programba. A magyar fejlődésben az 1869. évi 4. tc. rögzíti a közigazgatási és bíráskodási hatáskört, alapelvként mondja ki a teljes elválasztást. E törvény mintegy zárófejezete az 1791. évi 12. tc-ben foglaltaknak, a kormányzattól elkülönítendő bíráskodás kívánalmának.^{3/}

1/ A közigazgatás és az igazságszolgáltatás „egysége” a kisebb értékű polgári ügyekben, a bagatell bűncselekmények elbírálásában

A két „hatalmi ág” következetes elválasztása a gyakorlati megvalósítás során akadályokba ütközött. Az alkotmányjogi fejlődést tárgyaló múlt századi tankönyvek szerzői a merev különállásban mind a közigazgatás, mind az igazságszolgáltatás korlátozását vélték felfedezni. A közigazgatásba történő beavatkozás tilalmának következményét – a többi között – abban látták, hogy a „közigazgatási igazságszolgáltatás” kezdetben a közigazgatási hatóságokra maradt, s csupán csak később szerveződhetek a közigazgatási bíróságok. Találó az a megjegyzés, amely szerint például a porosz igazságszolgáltatásban szubjektív akaratelhatározás függvénye volt az, hogy a bírói hatáskör igénylő ügyeket melyik közigazgatási szervhez telepítették.

A szétválasztás – a hazai szabályozást mintegy nyolc évtizeddel megelőzve – a francia törvényhozás érdeme (1790. augusztus 24.), s ezt a megoldást, mint „alaptörvényt” – vették át a különböző alkotmányok.^{4/}

A jogállam tehát, mint a törvényesség őre konstrukció egyfelől a polgári viszonyok, a polgárok jogainak védelmét volt hivatott biztosítani, másrészt a jogrendszernek szánt döntő szerepet a hatalmi ágak kialakításában.

A közigazgatás bíráskodás fennmaradásának igénye az elvi deklaráció mellett

A múlt századi alkotmányok, alaptörvények a franci megoldástól indítva vették át az igazságszolgáltatás elkülönítendő szervezetének tételét. A kiindulás közös sajátosságai a következetlen végrehajtásban is azonosak voltak.

Egyetértés abban mutatkozott, hogy az ügyek meghatározott csoportját továbbra is közigazgatási hatáskörben indokolt tartani. Az eltérés az európai jogfejlődésben kétirányú volt:

– a közigazgatás mely szervei láthatják el e feladatokat, illetve – kapcsolódjanak-e a bírói fórumokhoz, s ha igen, akkor milyen áttétel rendszerben. A kérdések megoldási módzatait az angol, a francia, a német és az osztrák út szemléletesen példázzák. Mi ez utóbbival kívánunk foglalkozni és a magyar fejlődéssel összevetve a közös érintkezési pontokat mutatjuk be.^{5/}

A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet létrehozásában is első állomás az alapelvnek alaptörvényben történő megfogalmazása (1869. évi 4. tc.). A kisebb súlyú

és jelentőséű ügyek igazgatási szervekhez telepítésében a nyugat-európai megoldások is példaként szolgáltak. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló alaptörvény vitájában élesen ütköztek a nézetek, így felvetődött az angol békebírói intézmény meghonosításának a kívánalma. A közigazgatási szervezet hatásköri kérdéseinek rendezésével összefüggésben pedig ugyanez fogalmazódott meg kormányzati szinten is.^{6/}

Az igazságügyi reformkoncepció már ab ovo számolt – mégpedig az elsőfokú bíráskodásban – az ügyek meghatározott csoportját figyelembe véve, a közigazgatási bíráskodás fenntartásával. Ezt egyértelműen bizonyítják a törvényhatóságokra, a községekre, a bírói szervezetre vonatkozó javaslatok.

2. A békebíroság – törvényszék modell

Az elsőfokú bírósági szervezet kiépítésére vonatkozó kormányzati elképzelést az 1869. májusában tartott minisztertanácsi ülés határozata erősítette meg. Az elsőfokú bíróságokról és az ügyészségekről szóló javaslat a békebírói intézmény felállításával került elfogadásra.^{7/} A rendezés egyidejűségét, azaz az alaptörvény 1869. évi 4. tc. végrehajtásának előkészítését további két – egymást követő – kormányhatározat igazolja. Az október 17-i a közigazgatás átalakítását, az október 20-i az első bírósági szervezet alapvonásainak kijelölését rögzítette.^{8/} Mindkét javaslat 1870. első hónapjától készen állt a parlamenti vitákra. Mégis a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló, 1870. évi 42. tc. jóval megelőzte a bírósági szervezet változásának törvényi szentesítését. Ennek magyarázataként a társas-egyes bírósági rendszer arányát, a hatásköri rendezés mikéntjét kell megnevezni. A kormányzat magának vindikálta a jogot a szervezeti forma véglegesítésében is.

Az elsőbírósági szervezetet a békebírák, a törvényszékek, valamint a főváros kerületeire külön váltó- és kereskedelmi törvényszékek alkották volna.

Az igazságügyminisztérium a békebírói intézmény bevezetésével új fórumrendszert kívánt megteremteni:

– az igazságszolgáltatás alsó fokán álló békebírókat, akik a főispán jelölése alapján a királytól nyernek kinevezést, s az erről szóló okmányt az igazságügyminisztertől kapják,

– a békebírák kollégiumát, – mely az egyes bírák fellebbezési fóruma, ez tulajdonképpen a törvényszéktől delegált bíróság,

– a királyi törvényszéket, hozzárendelve minden ügyet, ami nincs az alsó szintű fórum hatáskörébe utalva.

A *békebírákra* vonatkozóan az előterjesztés az alábbi szempontokat tartotta irányadónak,

– a javaslatban az érintettekre megszabott kvalifikáció között a „jogtudományi szakavatottság” nem szerepelhet feltételként,

– a hivatalukban addig maradnak, míg feladataiknak megfelelnek,

– alapos ok nélkül nem mondhatnak le, de felmentésükkel az újonnan kinevezendő utódjuk belépéséig „szolgálatukat” folytatják,

– az államtól nem kapnak fizetést, de a törvényben megállapított mértékben, mérsékelt díjakat elfogadhatnak a felektől,

– a hozzájuk érkezett beadványok, a kiállítandó okíratok illetékmentesek.

A békebírák tervezett hatásköre

a) Polgári peres ügyekben

a törvényben taxatív felsorolandó bagatell ügyek, kiegészítve az önkéntes alávetés eseteivel. E kategória jellemzője, hogy a substratum csekélységénél fogva értelmetlen a rendes bírói útra, s az ügyek elintézéséhez csupán a tények helyes és józan megítélése szükséges, melyek „jogtudományi szakavatottságot” igénylő jogi kérdésekkel nincsenek kapcsolatban.

b) Büntető ügyekben

azok a rendőri, s egyéb *kihágások*, amelyekre a törvény, vagy a törvényhatósági statutum *pénzbírság* kiszabását rendelte. Ebbe a körbe a mezei rendőri ügyeket, a tartóztatást, az elfogatást, az in flagranti esetét, továbbá a bűnjelek, bűnyomok megőrzését sorolták.

c) Nem peres ügyekben

a megegyezést, a birtokháborítási esetekben az ideiglenes status quo fenntartását, továbbá a „lakbérleti” szerződések felmondását kívánták hatáskörükbe vonni.

A békebíráktól az *egyfoki fellebbezés* a *békebírói kollégiumhoz* történt volna. A kollégium a megye székhelyén havonta, vagy kéthavonként ötös tanácsban ülésezik. Elnöke a királyi törvényszék kiküldött tagja, aki a törvényhatóság területén működő békebírák közül két rendes és két póttagot hívhat meg, az érdekelt ügyben első fokon eljáró bírák kivételével. A kollégium tagjait az ülések tartamára napidíj illeti meg.

A királyi törvényszékek a vázolt hatáskörben az érvényesíteni kívánt szóbeliség, nyilvánosság rendszerének megfelelő számban szerveződtek volna.

A fenti elvek alapján készítendő javaslat a törvényszékek székhelyeiről is rendelkezik úgy, hogy területi beosztásukról a törvényhatóságok, községek meghallgatásával az igazságügyminiszter dönt.

Az első fokú bírósági szervezet „alapvonásait” meghatározó minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének különös vonása, hogy eredetileg nem tartalmazta az új rendszer életbeléptetéséhez szükséges, kért garanciák felsorolását. Ezt utólag a tárca vezetője rögzítette a dokumentum záradékaként.

Lényegesnek tartjuk a kondíciók ismeretét, mivel az új szervezet későbbi eltéréseire egyedül ezek világítanak rá. Az igazságügyminiszter az alábbi feltételeket fűzte a rendszer megvalósításához:

a) A községek rendezésénél tendenciaként érvényesüljön, hogy a *községi bírák* csak azokból választhatók, akik a *békebírák* törvényszabta kvalifikációjának megfelelnek.

b) A községi törvény létrejöttéig a szolgabírák felruházhatók legyenek a békebírák jogaival és kötelességeivel.

Ez *kettős cél* szolgálna:

– megoldja az átmeneti periodus problémáit, azaz, ha a *békebírákat* a jövőben a *községi adminisztráció élére* állítanák, akkor a rendszeres fizetésük a községek terhére biztosítható,

– a *szolgabíró*, a *békebíró*, a megyei közigazgatás teendőinek végrehajtásában aktív szerepet vállal, s így a törvényhatósági tisztviselők többsége feleslegessé válik, de legalábbis létszámuk jelentékenyen csökkenthető.

c) A békebírák hatáskörébe szükséges utalni – a polgári házasság behozatalával – az anyakönyvek vezetését. További eljárásukra nézve pedig lényeges kritérium a beadványok és az okiratok illetékmentessége.

Az igazságügyminiszter jegyzőkönyvi kézírata a feltételek elfogadásáról, s a törvényjavaslat ilyen irányú kidolgozásának ösztönzéséről tanúskodik. Mint ismeretes, e törvényalkotói elképzelés nem ebben a formában valósult meg. Az 1871. évi bírósági szervezeti törvények első fokú bíróságként a járásbíróiságot jelölték meg.

Az 1871. évi 31. tc. egyben hatályon kívül helyezte a polgári törvénykezési rendtartás (1868. évi 54.tc.) 2. §-át. Ez a törvényhely ugyanis a rendezett tanáccsal nem bíró mezővárosoknak, községeknek lehetővé tette, hogy igazságügyminiszteri engedéllyel, „kellő jogi jártasságú bírót és jegyzőkönyvvezetőt választva, a sommás eljárás alá sorolt ügyeket (93.§) áttekintve pedig világosan felismerhető a tervezett békebírói kompetenciával való összefüggés. A törvénykezési rendtartás községi, vásári bíráskodást tartalmazó fejezetei ugyanakkor, mint speciális eljárást említik, a békebírói egyeztetést.^{11/} A fentieket tekintve egyáltalán nem véletlen, hogy e szakaszok érvényét – a bírói szervezeti törvényt követően, azzal összhangban, – törölte, a kisebb polgári peres ügyekben való eljárásról szóló 1877. évi 22. tc., amely egyébként a békebírói intézményt törvényi úton is szentesítette.

3) Az osztrák jogfejlődés intermezzoja: a vegyes járási hivatalok intézménye

Ausztriában az 1849. évi március 4-i alkotmány rögzítette a közigazgatás és a bíráskodás szétválasztását. Az ennek alapján született reformintézkedések egyfelől a bírósági szervezet kiépítéséről gondoskodtak (1849. június 14-i császári elhatározás), másrészt az igazgatási struktúráját határozták meg (1849. június 26-i császári elhatározás). Első fokon járásbíróiságokat, illetve a járási főnök vezetésével járásokat kívántak kialakítani. A szabályozással a következetes elkülönítés lehetősége teremődött meg.

Az államjogi kapcsolatot rendező 1867. évi alaptörvények megalkotásáig azonban, közbenső állomásként alsófokon ismét egyesítették a közigazgatást és a bíráskodást. A járásbíróiságok és járási főnökségek hatáskörét a járási hivatali intézményben vonták össze. Az 1851. évi pátens, valamint a hozzá kapcsolódó melléklet a „Szervezeti intézmények irányelvei az Osztrák Császárság koronatartományaiban” – kimondta, hogy az egyes bíróságoknál – első fokon – az egyesítést el kell fogadni. A végrehajtási rendelet (a belügy- igazságügy- és pénzügyminiszter 1853. évi január 19-i rendelete) a járási hatóságot általános alsófokú közigazgatási és bírói szervezatként minősítette.

A bíráskodást tekintve *hatáskörébe* tartozott:

- a büntetőbíráskodás – első fokon, mint járásbíróiság – a vizsgálat, a tárgyalás és a döntés azoknál a kihágásoknál, amelyeket nem utaltak más hatóságokhoz,
- a büntetőperrendtartás által a járási hivatalokra telepített hivatali cselekmények,
- a törvényszéktől érkezett megkeresések, kiegészítő cselekmények elvégzésére,

– a polgári peres és peren kívüli ügyekben első fokon, mint járásbíróság jár el,
– hivatali cselekményekben és kisegítő hatóságként történő közreműködés.
A két ágazatot a járási főnök fogta össze. Az egyesítést olyan szigorúan értelmezték, hogy pl. a bírói képesítéssel rendelkező főnökhelyettest csak igazgatástechnikai szempontból tekintették különállónak.

Az 1855. március 17-én, a járási és szolgabírói hivatalok számára kiadott hivatali utasítás mintegy értelmező szabályozást is tartalmazott. A bírói ügyek intézésére kirendelt helyettes nem a két hivatal különállását jelentette, csupán átmeneti megoldásként szolgált, „ami megszűnik, amint a képzettséggel nem rendelkező főnök helyére olyan kerül, aki bírói képesítéssel rendelkezik.”^{12/}

Az első fokon összevont igazgatás és a bagatell ügyeket érintő bírászkodás az abszolútizmus korának rövidéletű kísérleteként értékelhető. Felszámolásukkal (1868-ban) átmenetileg felfüggesztették az igazgatási bírászkodást. Igaz, hogy működésük a jogkereső lakosság körében elismerő visszhangot váltott ki, de tény az is, hogy számuk aránytalanul nagy volt, (884, a járási főnökség visszaállításával ezek száma: 324), ami a területrendezési problémákat, a többletköltség kérdéseit, s nem utolsósorban a szakszerűség gondjait ismét előtérbe állította.

A dualista állam alkotmányos, szervezeti formáit rendező alaptörvények ismét a jogállam konstrukció következetes megvalósítását írták elő.

Az államjogi kapcsolatot két törvény külön-külön és nem közös jogi alpra építve szabályozta. Az osztrák parlament azonban nemcsak a dualizmust deklarálta, hanem az 1867. évi december 21-i törvényt, az ugyanezen a napon kelt alaptörvények életbelépéséről szólókkal együtt fogadta el. Ez utóbbiak között a magyar szuverén által alkotott, 1867. évi 12. tc-nek megfelelő: *Behandlung der allen Ländern der Österreichische Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten* – törvényt. Az ausztriai – 1867. december 21-i – alaptörvény egyben a jogállam elveit megtestesítő hatalmi struktúra kiépítését is szabályozta. Így a többi között a bírói hatalomról rendelkező 14. §. kimondta az igazságszolgáltatás és közigazgatás minden fokon történő szétválasztását.^{13/}

A magyar jogalkotás szintén külön törvényekkel élt, csupán időrendi eltolódásban bocsátotta ki azokat. A kapitalizálódás igényeit szolgáló, s egyben az új szabályozás irányát is kejező 1868. évi perrendtartás a reform előjátékként értékelhető. Hazánkban tulajdonképpen az 1869. évi 4. tc. – a bírói hatalom gyakorlásáról – az az alaptörvény, amely a kiegészítő törvényt egészíti ki. Ez a posztulátum az osztrák alaptörvényben már 1867-ben megfogalmazást nyert.

Ausztriában 1868. júniusában állították fel a járásbíróságokat, s ezzel a közigazgatás hatásköréből elvonták a bírászkodási jogkört. A magyar szervezeti modell is ezt követi az 1871. évi bírósági szervezeti törvényekben. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy az alsófokú szervezet kialakításában a vegyes szolgabírói hivatali struktúrából is merítettek ötletet, amit az 1868. évi törvénykezési rendtartás hatáskörre vonatkozó szakaszai is igazolnak. Az összevonást nem sikerült az alapelveket tartalmazó törvény első végrehajtási menetében eszközölni. Ezt nem tették lehetővé a centralizációs törekvések és a köztörvényhatóságokra vonatkozó elképzelések. Ebbe a

késleltetési irányba hatottak továbbá a kodifikáció eredményei is. A közigazgatási struktúra és a területrendezés – a közjogi politikai konszolidációt követően – biztosította végül a hatáskörök rendezésének újbóli felülvizsgálatát. Ennek eredménye lett az 1877. évi 22. tc.

Az elmondottakból következik, hogy a közigazgatási bíráskodás a magyar fejlődésben két etapban valósult meg. Az első szakaszt a cseléd és gazda közötti viszonyról szóló 1876. évi 13. tc., továbbá a kisebb polgári ügyekre vonatkozó 1877-es szabályozás testesíti meg. Míg a második állomást a Btk. megalakítását követően, a kihágási törvénykönyv képviseli. Mindkét ügycsoportra fennmaradt azonban a járásbírói hatáskör is, azaz a közigazgatási bíráskodás kompetenciája a bírósági hatáskörrel, továbbá a bírói felülvizsgálattal korlátozódott.

4. A kisebb polgári ügyekben történő eljárás

A javaslatok szerepe

A múlt század hetvenes éveinek közepén a kormányzat három irányból vizsgálta az igazságszolgáltatás reformjának végrehajtását.

Elsőként a bírósági szervezetet gazdaságossági szempontok alapján elemezte. A módosítást sürgető javaslatok mozgatója a takarékoság volt. Az átszervezési szándék azonban mellőzte az összefüggések vizsgálatát. A szervezetet a hatásköröktől, a feladatoktól és az eljárási szabályoktól függetlenül kívánták alakítani. A képviselőházi bizottságok: a pénzügyi, a jogi, illetve a kilences bizottság munkájának közös jellemzőjeként a redukció következetes érvényesítése állapítható meg. A pénzügyi csoport a kilences bizottság nyomdokain haladt, a törvényszékek számának csökkentését a bírák elmozdíthatatlansága elvének félretételével kívánta tetézni. A jogügyi bizottság pedig a polgári törvénykezési rendtartás novelláris módosításában a szóbeliséget és a közvetlenség posztulátumainak feladását hangoztatta. Példát adott beszűkült szemléletéről, különösen abban az írásbeli előterjesztésben, amely a szóbeliséget a gyakorlatban calamitásnak minősítette, s bizonyítani kívánta, „hogy sehol a világon nincs szóbeliség, mindenütt az írásbeli expozék játszanak szerepet.” A bizottságok dilettáns szerepe egyértelműen megmutatta, hogy a kisszerű, átgondolatlan intézkedések nem szolgálják a bírói szervezet európai megoldásokhoz viszonyított fejlődését.^{14/}

A pénzügyi szemlélet mellett az eljárási szabályok egészének reformja, s harmadikként, a közigazgatásra telepítendő kisebb peres ügyek köre került középpontba.

Az ideiglenesnek tekintett törvénykezési rendtartás felülvizsgálata ugyancsak 1874-ben, a takarékosági revízióval párhuzamosan került előtérbe. A képviselőház igazságügyi bizottságában Teleszky István összegezte a végleges rendezésre irányuló javaslatokat. Áttekintette és értékelte az addigi gyakorlatot. A javaslat lényegében helyesen ismerte fel a rendtartás ellentmondásos szabályozását: a sommás eljárás és a jogorvoslati rendszer anomáliáit. A bírói gyakorlatban az alapvető problémát az jelentette, hogy míg első fokon az eljárás szóbeli, közvetlen, addig a felső bírói fórumok a „közvetett szóbeliségre”, az alsósínten született írásbeli peranyagra utaltak. Az volt a jellemző, hogy az első bíró a belátása szerint vette fel a jegyzőkönyvet, a felső

bíróságok pedig a tényállás töredéke alapján szolgáltathattak csupán igazságot. A probléma tehát abban volt, hogy a szóbeliség elve nem érvényesült, s nem abban, hogy a sommás eljárás írásbelivé fajult. A jogorvoslati rendszer, mivel az anyagi és az alaki jogsérelem elbírálásának merev elkülönítésén alapult, lehetetlen helyzetet teremtett. A törvénykezési rendtartás csupán alaki jogsértésekre korlátozott semmisségi panasszal, rendhagyó intézményt hívott életre a judikatúrában. Az eljárást csak a perjog szabályainak megsértése folytán semmisítették meg, anyagi jogi sérelem esetén pedig nem megsemmisítő, hanem megváltoztató határozatok születtek. Ezt az állapotot nem befolyásolhatta jelentősen a módosító javaslat azon rendelkezése sem, amely a semmisségi panasz redukált taxációját tartalmazta.

Teleszky vitaösszefoglalója a javaslat továbbfejlesztésére is utalt. E szerint a sommás bíróságok hatáskörének további kiterjesztését jelölte meg. A másodfokú hatáskört a törvényszékekre kívánta telepíteni. Így a rendes perekben eljáró bíróságok:

- első fokon: törvényszék,
- másodfokon: királyi tábla,
- harmadfokon: legfőbb bíróság.

Az értékhatárhoz kötött összegű (50 Ft), avagy az ilyen értékű ingóságok iránti pereket a becsületsértési, a mezi rendőri ügyekkel együtt a közigazgatási hatóságok kompetenciájába utalta, meghagyva azonban ezekre is a bírói út lehetőségét. A két, ill. a három fokozatu fellebbezési rendszer így egyben áttekinthetőbbé és egyértelműbbé alakult. A sommás eljárásban az első fokú bírói határozatok ellen fellebbezésre új bizonyítékok meglétében és az ellenfél csatlakozási igényével egyidejűleg lett volna mód. Másodbírósági ítélet ellen az alaki és az anyagi jog felülbírlatára szorított felülvizsgálat szolgált. A rendes perekben pedig a másod- és harmadokon történő fellebbezés az alaki szabálysértés esetében a megsemmisítési hatáskört is magában foglalta. Végül a per folyamán hozott végzések ellen (fellebbezéssel nem kapcsolhatók össze), a végrehajtásban felmerülő sérelmek orvoslására bevezetni tervezte a megengedő panasz (Beschwerde) intézményét, amelyben a másodfokú bíróság végérvényesen döntött.

A törvénykezési rendtartás módosításának az igazságügyi bizottság előtt lefolyt vitája végeredményben a javaslattól eltérő két változtatást szorgalmazott:

- a sommás eljárás új részletszabályozását, különös tekintettel az alsófokú eljárásban követendő írásbeliségre (jegyzőkönyvek),
- az anyagi és az alaki jogsérelem perorvoslatainak elkülönítését mellőzve, a legfelsőbb bíróság átalakítását.

A javaslattal egyező képviselőházi bizottság vélemény tovább erősítette a kisebb jelentőségű követelések iránti ügyekben a közigazgatási hatóságok bíraskodási joggal történő felruházását.^{15/}

A rendtartás novelláris átdolgozási kísérlete továbbra is nyitva hagyta az ún. bagatell ügyek szabályozását. Az igazságügyi bizottság ugyanis elvetette azt a javaslatot (Hodossy Imre), amely a szóbeliség és a közvetlenség elvét ezekre az ügyekre alkalmazva dolgozta ki.^{16/}

A közigazgatási szervezet területi, ágazati, funkcionális átszervezése, mint arra az előzőekben utaltunk, volt az egyik meghatározója a vonatkozó jogi rendezés ismételt

elővetelének. Másfelől a fentiekkel szoros összefüggésben a gazdaságossági szempontok figyelembevételével megtörtént az igazságügyi szervezet racionalizálása, a hatáskörök részbeni átcsoportosítása, a bírói kar epurálása. E törvények keretében a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény hatályát átmenetileg felfüggesztették. Egyedül a törvénykezési rendtartás generális megújítása váratott magára. A most vázolt reformintézkedések még nem tették lehetővé a Teleszky-bizottság javaslatának teljes érvényesülését. A bagatell ügyek rendezését viszont nem lehetett tovább halogatni. A rendtartás reformálási igényét követően 1876-ban készült el Horánszky Nándor törvényjavaslata a kisebb polgári ügyekbeni bírásokról, melyet a kormány ugyan elejtett, de bizonyos elemeit érvényesítette, s a békebíráskodásról szóló javaslattal lépett az országgyűlés elé.¹⁷⁾

A korabeli szakirodalmi állásfoglalások nem voltak egyértelműek az intézmény felállítását illetően. A tervezetet tulajdonképpen két vonatkozásban opponálták. Az ellenvetés az ausztriai bagatell-törvénnyel történt összehasonlításból fakadt. Az ellenérzést a békebírói kvalifikáció meghatározása váltotta ki. Az osztrák törvény a bírászkodást a járásbíró vezetésére bízta, míg az aljárásbíró csak kivételes esetben járhatott el. A Horánszky-féle javaslat a kinevezés feltételeként a betöltött 24. életéven felül a feladatok ellátásához szükséges műveltséget, továbbá adófizetési cenzust (50 Ft) illetve állandó egyhelyben lakást írt elő. A kormány által betervezett javaslat békebírói hatósággal egyrészt olyan egyéneket ruházott fel, akik hivataluknál fogva már kötelezettek voltak (szolgabíró), ugyanakkor azonban mellettük szigorúbb minősítési feltételekkel külön e célra rendelték, békebírák kinevezését is lehetővé tette.

A másik vitakérdés a részítélet bevezetésével volt összefüggésben. A javaslat több követelés egybefoglalását biztosította, megengedve, hogy az egyes követelések külön tárgyalhatók legyenek, illetve ezekre elkülönítetten végzést hozhassanak. Ismét a vonatkozó osztrák törvénnyel (1873. április 27.) került párhuzamba e megoldás. Az osztrák bagatell szabályozás szerint ugyanis a részítéletnek (Theil-Urtheil) a bíró be látása szerint, s csak akkor volt helye, ha a peresített követelés egy része liquid, tehát éppen nem akkor, amikor több követelés egy keresetbe volt vonva.

5) Az 1877. évi 22. tc.

A törvénykezési rendtartás átfogó reformja helyett csupán a bagatell ügyekben eljáró szervek hatáskörét és eljárását meghatározó törvény született. E jogi rendezés alapvető sajátossága az, hogy kompromisszumon alapult. A kisebb súlyú cselekmények elbírálását megosztva a közigazgatási szervekre, illetve az alsó bírói fórumokra bízta. Ebből következik tehát, hogy nem elsősorban a községi bírászkodás rendezését vállalta magára, hanem a bírói utat igénylő ügyek meghatározott csoportját telepítette közigazgatási és igazgatásslátszólatási hatáskörbe. Így a sommás eljárást is megkettőzte, külön szabályozást állapított meg a községi bírászkodásban, majd az ide nem tartozó bagatell eljárásban. Megjegyzendő, hogy a községi bírászkodást a törvény hatályba lépéséig a törvénykezési rendtartás (1868. évi 54. tc. 475-480. §§ -i), illetve ezt megelőzően az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (I. 24.-25. II.) az 1836. évi 20. tc. alapján rendezte.

A békebírói intézmény meghonosításával kapcsolatban ismét emlékeztetni kívánunk a bírósági szervezet kialakítását meghatározó igazságügyi reformkonceptióra. Az Igazságügyminisztérium felfogása az volt, hogy az első fokú bíróságokat a békebírák, illetve a törvényszékek alkotnák. A békebírák kollégiuma, mint fellebbviteli fórum, a törvényszék elnökének irányításával működik.^{18/} Ugyanakkor megfogalmazódott az is, hogy a községi bírák csak olyan személyek lehetnek, akik a törvényszabta kvalifikációnak megfelelnek. Vagyis a tervezet nem zárta ki a békebíró, községi bíró azonsítását, azaz vegyes hatáskörrel történő felruházását, s ennek analógiájára még a szolgabíró igazságszolgáltatási funkciójával is számolt.^{19/}

Az 1877. évi törvény végeredményben e felemás megoldás mellett döntött, a tervezet elemeit egyesítette. Tulajdonképpen a békebírói intézményt becsempészte az alsófokú bíráskodást is végző igazgatási szervek mellé. A késleltetett reformkonceptiót úgy hajtott végre, hogy az alsó bíráskodást községi bíráskodásra és „bírói útra„ terelte. A községi bíráskodás hatáskörét meghaladó ügyekben a járásbíró és a békebíró kompetenciáját jelölte ki. Egyben lehetővé tette a szolgabíró bírói joghatóságát. Biztosította azonban azt is, hogy a békebírák községi bíráskodással is felruházhatók legyenek.

E vegyes rendszer a kisebb súlyú ügyek megosztásán alapult. A bagatell cselekmények hatásköri differenciálódása – a felemás jelleg ellenére – inkább a bírói út igénybevételének erősödését mutatja. Ezt szolgálja továbbá a képesítési követelmények egységesítése is. Mind a szolgabírák, mind a békebírák kinevezésének feltételeként: a jogi végzettséget, avagy az elméleti bírói, illetve jogtudományi államvizsga letételét, végül a bírói hivatalviselést szabta meg a törvény. Ezzel magyarázható többek között a békebírák községi bíráskodásban való közreműködésének előmozdítása is. A koncepció elvben – a racionális megosztás helyes arányainak megtartása mellett – a közigazgatási bíráskodás visszaszorítását sugallja. Összevetve a nyugateurópai fejlődéssel, nem túlzás azt állítani, hogy azok megoldásait próbálta követni. Köztudott, hogy az angol példa következetességét a szétválasztásban csak a francia békebírói intézmény közelítette meg. Noha a francia jog kezdetben kifejezetten elismerte a közigazgatási büntetőbíráskodást is, ezt azonban a XIX. század második felében teljesen felszámolták. Ha nem is ilyen konzekvensen, de lényegében ebbe az irányba mutatott az osztrák 1873. évi törvény, amely a bíróságok javára nagymértékben leszűkítette a közigazgatási büntetőbíráskodást. További kérdés azonban, hogy a későbbi jogalkotás már elméleti alapon igazolja a közigazgatási büntetőjog intézményét, ezáltal napirendre tűzve a bírói fórumrendszer revízióját is.

Az 1877. évi törvény a községi bíráskodásban az alábbi fórumrendszert építette ki:

- a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban a közgyűlés által megbízott tisztviselő,
- a nagyközségekben a bíró, a tanács egy tagja és a jegyző,
- kisközségekben a bíró és az előljáróság két tagja,
- Budapesten a kerületi előljáróság tagjai, megbízás alapján.

A kisebb peres ügyekben a fentiekén túl a már említett járásbíró, szolgabíró, valamint a törvényhatósági jogú város és a községi fokozatok (kis-, nagyközség, rende-

zett tanácsú város) képviselőtestülete és előljárósága útján kezdeményezett, s a közigazgatási bizottság által felterjesztett igényre az igazságügyminiszter által kinevezett békebíró járt el. A járásokat, ahol azt a földrajzi, és a közlekedési viszonyok indokolták, két vagy több szakaszra osztották, s ott meghatározott törvénynapokon a járásbíróság egyes tagjai szolgáltattak igazságot. A szolgabírák mindaddig viselheték a bírói tisztet, amíg a közigazgatási feladataikat ellátták, ha ez a tevékenységük nem hátráltatta őket eredeti funkciójuk ellátásában. Ez esetben a bírói teendőik alól, belügyminiszteri jóváhagyással, az igazságügyminiszter felmentést adott. Békebírói kinevezést nem nyerhettek az állami hivatalnokok, községi-közjegyzők, ügyvédek, közjegyzők, a véderő hivatásos tagjai, az egyházi alkalmazottak, illetve a néptanítók.

A kisebb polgári peres ügyek köre

A bagatell cselekmények körére általánosan jellemző, hogy a törvény nem tesz éles különbséget a polgári, illetőleg a büntetőügyek között. Zömmel az előbbiek dominálnak, de például a mezei rendőri eseteket, a becsületsértéseket is ide sorolja a törvény. Ez jobbra érhető, mivel először a fórumrendszert kellett megteremteni, másrészt a büntetőjogi kodifikáció még nem készült el. A kihágások természete sem volt tisztázott. Ezek a Btk. és a kihágási törvénykönyv életbeléptével a büntetőbírói utat is megnyitották. A községi, avagy az azt meghaladó hatáskörbe sorolásnak egyetlen feltétele az értékhatárhoz kötés volt. A pénzkövetelés, a munkateljesítés, a kamat, az életjáradék, a tartási-élelmezési kötelezettségek iránti kereseteknél az általános hatáskör 50 Ft-ban, a községi hatáskörben pedig 20 Ft összegben nyert megállapítást. Az értékhatár cezurát szigorúan kikötötte a törvény. Azokban az ügyekben, melyeknél a peresített követelés a jelzett összeget meghaladta, de annak csak egy – az értékhatáron belüli – részét kívánták érvényesíteni, már nem volt mód az eljárásra. A mezei rendőri kihágások, becsületsértési, vásári bírósági ügyek, melyek inkább büntetőjogi természetűek, de e szabályozás folytán ebbe a csoportba kerültek, az általánostól eltérő illetékességet élveztek. Az alperes lakhelye, tartózkodási helye, a jogi személyek székhelye általános illetékességi szabályát, például a mezei rendőri kihágásoknál áttörte az elkövetés helye szerinti illetékesség elve. A felsorolt ügyekben pedig a felperes választásától tették függővé, hogy az illetékes járásbíró-szolgabíró vagy békebíró kívánta-e megindítani az eljárást. A magyar jogi megoldás eltérően az 1873. évi francia szabályozástól, *expressis verbis* nem mondta ki, hogy a kihágások eldöntése a békebíróságok feladata, csupán a felek tetszésére bízta mint lehetőséget. A rokonvonások, a további közelítés igénye, fellelhetők az eljárási kérdések rendezésében is. A törvény külön fejezetben tartalmazza a községi és az ezen túlterjeszkedő bírósági eljárást. Az előbbiből például száműzi az eskü általi bizonyítást, de meghagyja azt a békebírák előtti processzusban. Ugyanis a községi bíraskodással felruházott békebírák ilyen ügyekben is az eltérő magasabb összegű ügyeket érintő eljárási szabályokat alkalmazhatták. Mindkét eljárásban viszont azonos elbírálást ír elő az ún. részitélet kérdésében. Azaz az egybefoglalt követelésekben a tárgyalás elkülöníthető volt és külön végzést is hozhattak.

A törvénykezési rendtartás módosítására tett javaslat vitájának elemzése során vázoltuk azokat a feladatokat, amelyek a peres eljárás mielőbbi átalakítását süggették.

A Teleszky-féle bizottsági javaslatból az 1877. évi 22. tc. egyes ajánlásokat megvalósított, így a sommás eljárás részletszabályait, különös tekintettel az írásbeliségre. Igaz, ezt megkettőzte, sőt a bizonyítási eszközök között is különbséget tett. A jogorvoslatokat nézve pedig sajátos módon oldotta fel a semmisségi panaszra tett észrevételek ellentmondásosságát. Semmisségi panasz benyújtására csak a községi bíráskodást meghaladó ügyekben, illetve az esetben, ha azt békebíró tárgyalta, — fellebbezés kizárásával — volt mód. Az alaki jogsérelem miatti (hatásköri, illetékességi, érdekeltségi stb.) panaszt a törvényszék véglegesen bírálta felül.^{20/} A törvény átvette továbbá a végrehajtási eljárás sérelmeinek orvoslására a megengedő panasz intézményét, melynek elbírálása újfent a törvényszékhez tartozott. Az itt született határozat ellen más jogorvoslatra nem volt lehetőség. A kisebb súlyú ügyekben a perorvoslati rendszer is speciálisan elkülönült. Az ok kézenfekvő. Az eddig ismertettek közül is világosan kitűnik a közigazgatási bíráskodás mederbe terelésének igénye. A községi bíráskodás hatáskörébe csak a kisebb súlyú, az értékhatárt tekintve jelentéktelen ügyeket telepítették. A közigazgatási tisztségviselőknek ezzel csupán formális bírói jogkört engedélyeztek. Az eljárást e fórumok előtt külön szabályozták. Ha azonban e bíráskodást a békebíró végezte, úgy más eljárást és más jogorvoslatokat alkalmazott. A közigazgatási tisztségviselők által hozott határozattal szemben egyetlen jogorvoslat, a panasz szolgált. A panasz elbírálására a járásbíró hívatott, akinek a „felebbviteli eljárására” értelemszerűen az említett, külön fejezetben rögzített processzuális szabályok vonatkoztak.

A községi bíráskodást meghaladó, szintén kisebb súlyú, de nagyobb értékhatáru, valamint a kihágások fogalmi körébe vonható ügyek, egy kivétellel valóban az elkülönült bírósági szervezethez tartoztak. A járásbíró, békebíró, mint jogvégzett személy még ezen ügyekre nézve is nagyobb garanciát jelentett, s ezt a külön eljárás is kifejezte. A szolgabírák e bírói jogköre csak kivételes lehetőségként és a közigazgatási bizottság kezdeményezésére jöhetett létre. Itt említjük, hogy a szolgabírának az 1877. évi 22. tc-ben biztosított bíráskodását az 1893. évi 18 tc. szüntette meg. Tehát a sommás eljárásban a szolgabírói kompetencia megszűnt.

A községi bíráskodáson túl, mondhatni a sommás eljárásban (járásbírói, szolgabírói, békebíró) az alábbi jogorvoslati rendszer érvényesült: az igazolási kérelem, a semmisségi panasz és az egyszeri perújítás. Ez utóbbi a jogerős ítéletet követő 30 napon belül, ugyanazon bíróság előtt folyó (a fő perben eljáró bíró) és a korábbi eljárási szabályok alapján történő ismételt tárgyalás.

Összegezve, az 1877. évi 22. tc. értékeléseként megállapítható, hogy az kompromisszumos megoldásai ellenére progresszív szabályozás. Tény, hogy nem olyan következetes, mint a vonatkozó nyugateurópai jogalkotás. Célszerűségi szempontokat érvényesítve, igyekezett a hatásköröket megosztani a közigazgatás és az igazságszolgáltatás alsó szintjén. A kisebb súlyú ügyekben a polgári természetűek túlsúlya mellett a kihágások egy része is megtalálható. Tendenciájában a bírói útra terelés a jellemző. A közigazgatási bírói határozatok „igazságügyi” felülvizsgálatát széles körben biztosította. A békebírói intézményt a tartózkodó ellenállás ellenére meghonosította. Vég-

eredményben a reformkoncepciót, s a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényt az alsóbírói szinten is az optimális megoldáshoz közelítve hajtotta végre. A kettéválasztásra utal továbbá az a rendelkezés is, miszerint – bírói minőségükben – a szolgabírák és a békebírák a bírói felelősségi és fegyelmi törvény, illetve a közigazgatási tisztviselők a községi és a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvények fegyelmi szabályainak voltak alávetve. A törvénykezési rendtartás novellájaként a kisebb jelentőségű ügyekben történő eljárást szabályozta. Ebben, a rendtartás módosítására születtett javaslatokat részben átvezette. Az ügyek súlyszerinti megosztásának következtében kikönlévesztotta a községi bíraskodási és a sommás eljárást. Az előző a további rendezés során is hatályban maradt, míg a külön fejezetében rögzített processzuális szabályok az 1881. évi 59. tc. (az 1868. évi perrendtartás módosításáról) közvetítésével, a sommás eljárásról szóló 1893. évi 18. tc.-t alapozták meg.^{21/}

Mindezekre tekintettel nem tarthatjuk megalapozottnak azt a korabeli negatív értéktételeket, amelyet a törvényről és gyakorlati szerepéről a hetedik jogászgyűlés elmarasztalóan megfogalmazott.^{22/}

J e g y z e t e k

- 1/ *Roscoe Pound*: Interpretations of Legal History Gloucester, Mass. Peter Smith, 1967. 171.
- 2/ *Szaniszló József*: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története, az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777-1977. között. I. Bp., 1977. 41-55.
- 3/ *Máthé Gábor*: A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. Gazdaság- és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei III. 1-2. 1969. 133-159.
- 4/ *Nagy Ernő*: Magyarország közzjoga (Államjog). Bp., 1907. 400-410.
- 5/ A nyugat-európai jogfejlődésre lásd *Rácz Attila*: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp., 1972.
- 6/ Országos Levéltár (OL) Filmtár, 3747. Mtj. 1869-1870. 29. sz. MT. vö.: *Erekly István*: Jogtörténeti és közigazgatási tanulmányok, Eperjes, 1914. 141.
- 7/ Uo.
- 8/ OL. K 27. 52. sz. MT 1869. X. 17., OL K 27. 53. sz. MT 1869. X.20.
- 9/ Ez a modell az angol békebírói intézménynek felel meg. A békebírák (Justice of the Peace) bírói minőségükből következően az alsóbb közigazgatási hatóságok bírói ellenőrei voltak, mint közigazgatási tisztviselők pedig a rendes bíróságok ellenőrzése alatt álltak. Vö.: *Concha Győző*: Újkori alkotmányok II. Bp., 1888. 433.
- 10/ Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896.
- 11/ Uo. Kilencedik cím: az eljárás némely eltérő módjáról. I. fejezet: Községi bíraskodás, II. fejezet: Vásári bíraskodás.
- 12/ Vö.: RGBI 52/1855. – A vegyes járási hivatal intézménytörténeti elemzésére 1. *Werner Ogris*: Die gemischten Bezirksämter (1852, 55-1868) In: Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel – und Osteuropa III. 1979. 229-243.

- 13/ Vö. *Werner Ogris*: im., lásd még: *Konstantin Grzybowski*: A dualizmus történeti fejlődése, politikai elmélete és funkciói. Jogtörténeti tanulmányok II. Bp., 1968. 24-28.
- 14/ *Löw Tóbiás*: Igazságügyünk 1874-ben, Magyar Igazságügy 1875. III. 2-5.
- 15/ Vö.: A képviselőház igazságügyi bizottsága 1874. december 2., 4., és 7.-én tartott ülésein a törvénykezési rendtartás módosítása tárgyában betervezett javaslatokat tárgyalta. Magyar Igazságügy, 1875. III. 43-57. I. még: A perrendtartás módosításának kérdése a képviselőház jogügyi bizottságában. Jogtudományi Közlöny, 50. sz. 1874.
- 16/ Uo.
- 17/ Törvényjavaslat a békebíróságokról. Magyar Igazságügy 1876. V. 483.
- 18/ Az angol békebírói intézmény fejlődése az igazgatási jogkör korlátozásának irányába mutatott. Ez a folyamat 1888-ban fejeződött be. Ezt követően a békebírák és a békebírákból álló alsófokú büntetőbíróóság az egységes bírói szervezet részévé vált, s így a közigazgatási szervek büntetőítélkezést nem folytathattak. Vö. *Rácz Attila*: Az igazgatási büntetőbíráskodás fejlődésének irányai. Állam- és Jogtudomány 3. sz. 1969. 498-519.
- 19/ Ez a felfogás az osztrák vegyes-járási hivatali rendszerrel mutat rokonságot.
- 20/ A Semmitőszék ügyforgalmának alakulására jelentős hatással volt e törvény rendelkezése a perorvoslatokat tekintve. Nem véletlen, hogy az igazságügyi kormányzat a békebírói intézmény felállítását sürgette, mivel így tetemes létszámcsökkentést remélt a Kúria két osztályában. Vö.: *Máthé Gábor*: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867-1875. Kandidátusi Értekezés. Bp., 1977.
- 21/ Magyar Törvénytár 1881., 1892-1893. évi törvénycikkek. Bp., 1896-1897.
- 22/ Vö.: A hetedik jogászyűlés tárgyalásai. Az állandó bizottság jelentése a jogreform terén felmerült jelenségekről: . . . „Még messzebb ment a törvénykezés a fentemlített elv (mármint az 1869. évi 4. tc-ben rögzített elválasztás) feladásában az 1877. évi 22. tc. megalkotásánál, melyben a kisebb polgári peres ügyekben való eljárás szabályoztatott, ezen szabályozás által az egyes bíróságokra nehezedett terheken könnyíteni, s a felekre nézve, az eljárás egyszerűsített szándékoltatott, azonban a törvény életbeléptetése óta lefolyt rövid időköz is igazolta már, hogy e törvény, ahelyett, hogy létesítené egyenesen kizárja a gyors és olcsó igazságszolgáltatást, büntetést mér a hitelezőre, midőn azt készíti a követelésének behajtásával járó költséget viselni, kizárja az 1874. évi 34. tc. ellenére az ügyvédi képviselést, s tág teret nyit a zugírászatnak, elriasztja különösen a kereskedői osztályt igényeinek érvényesítésétől, s így önmaga hiúsítja meg azon célt, amelyért alkotottat.” Magyar Igazságügy, 1879. 358.

Mezey Barna:

II. RÁKÓCZI FERENC ÁLLAMPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEI

„... számára a politika nem nagyúri passzió volt – mint osztálya tagjai általában tartották, hanem isteni megbízatás, erkölcsi kötelesség, amit élete végéig viselnie kell, amiért minden tudását latba vetve küzdenie kell.” – tartja Bánkúti Imre, a szatmári békéről szóló, nemrégiben megjelent monográfia szerzője II. Rákóczi Ferencről.^{1/} A politikus Rákóczi arcképét különféle megközelítésekben számos alkalommal fölvezették már történetkutatóink. Részletezték osztályösszefogást célzó jobbágypolitikáját, külpolitikáját, vallási türelmét, a kisebbségben élő magyarországi népek irányában tanúsított magatartását.^{2/} A historikus jóvoltából ismerjük már az abszolutizmusról Rodostóban elmélkedő fejedelem nézeteit. Véleményünk szerint azonban a paletta egy vonatkozásban hiányos, nem található rajta a függetlenségi háború időszakában új magyar független államot építő uralkodó állampolitikai elveinek összegzése. A szabadságharc irodalmában jártas olvasó – vagy inkább kutató – apró mozaikkockákból illeszthet össze valamiféle teljességet meg nem közelítő rajzolatot az államszervező Rákóczi tevékenységéről, cselekedetein átütő elgondolásairól. Alábbiakban arra vállalkoztunk, hogy megpróbáljuk ezt a fejedelmi képet kissé teljesebbé tenni Rákóczi alapvető elképzeléseinek rövid összefoglalásával.^{3/}

1. A fejedelem politikai tevékenységének „környezete”

A teljesség kedvéért röviden vázolnunk kell a XVIII. század elejei Magyarország gazdasági-társadalmi-politikai jellemzőit. Ezek a vonások jelentették ugyanis a fejedelem tevékenységének kereteit, kijelölték politikájának egyetlen esélyes útját is: az országos egység létrehozásának kényszerét. A századforduló Magyarországnak sajátosságai: céhes keretek között tengődő, adótól fojtogatott kezdetleges ipar, kereskedelem és fejletlen polgárság: megcsontosodott feudalizmus, második jobbágyosság.^{4/} Hiányzott tehát az esetleges központosított állam hatalmas apparátusának a nyugat-európai abszolutizmuséhoz hasonló gazdasági bázisa. A döntően robotrendszerre épülő mezőgazdaság, a beszűkült munkamegosztás, a kereskedelmi élet ebből eredő pangása lehetetlenné tette a modern irányú adórendszer bevezetését.^{5/} A Habsburg-hatalom különféle törvénytelen eszközökkel kísérletezett: koholt perekkel, felségárulás, hűtlenség címén hozott vagyonekhozási ítéletekkel, kényszerkölcsönökkel, büntetési össze-

gekkel és váltságdíjakkal, állami monopóliumok számának növelésével igyekezett megtörni a rendek erejét és erősíteni saját hatalmának alapjait. Ennek ellenére végeredményben századokon át nem sikerült az abszolutizmust Magyarországon megvalósítani.^{6/} A polgárság fejtelensége és jelentéktelensége nem tette lehetővé báziskénti felhasználását az uralkodók számára abszolutisztikus törekvések megvalósításában. A köznemesség a centralizációs törekvéseket addig támogatta, amíg azok nem korlátozták ősi előjogait, a rendi „alkotmányt”. A központi és helyi érdek szembefordításával az ország jellemző állapota az anarchia lett, rendszeressé vált a törvények kijátszása és a nép sarcolása a katonaság által, erősödött az osztályharc, fokozódtak a vallási küzdelmek, a politika partikulárisra s a magyar központi hatalom kérdésében a rendi erők számára eredménytelenné vált.^{7/} Ilyen körülmények között indította meg függetlenségi háborúját II. Rákóczi Ferenc a Habsburgok abszolutizmusa ellen és küzdelmét a fent vázolt társadalmi és gazdasági körülmények megváltoztatásáért.

2. A fejedelem politikai „előképzettsége”.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy Rákóczit kisgyermek korában Sárospatakon és Munkácson fejedelmi származásának megfelelően uralkodásra nevelték.^{8/} Viszont Vallomásaiban már úgy emlékszik vissza, hogy iskolájában a jezsuiták távoltartották a politikai irodalomtól. „Olvasmányok gyanánt csak imádságokat tartalmazó könyvek jutottak nekem . . . értettem a betűt, de nem érttem a szellemet, nem elmélkedésre, haenm olvasás céljából helyezték elénk.^{9/} Nagykorúsága elérése^{10/} után kezdett ismerkedni az igazgatással, kormányzással, amikor is személyes ismerettsége és kapcsolatai révén kapcsolatba került a Habsburg-udvar politikájával, ugyanakkor magyar főurakkal is. Nyugat-európai utazása során főként inkább hadművészeti, kulturális téren találkozott néhány kisebb állam kormányzati kérdéseivel.^{11/} Feltehetően ezek az álmények keltették föl érdeklődését a politikai irodalom iránt. 1701. évi olvasmányai között már számos, Európában közkezdvelt és nagyra tartott értekezés szerepelt.^{12/}

A fejedelem állambölcseleti tanulmányai tulajdonképpen több irányt vettek. Olvasmányai között szerepeltek az ókori – ezidőtájt Nyugat-Európában is divatos – szerzők: Seneca és Tacitus. Ezek a könyvek kétségtelenül nagy hatással lehettek Rákóczira, bár közvetlen iránytűt a napi politikában nem igen jelenthettek. Széles körű volt történeti-földrajzi tájékozottsága: számos ország – így az ókori Róma, a Német-Római Birodalom, Anglia, Velence, Svédország, Törökország, a bajor fejedelemség és különösen Franciaország történelmével foglalkozó művek mellett nagy uralkodók és államférfiak életrajzai sorakoztak könyvespolcain. (V.Károly, Richelieu, Mazarin, Lipót, Hesseni Ernő, Sobieski, Nagy Sándor, Thököly) Az ilyen jellegű munkák is segítségére voltak a politikában történő eligazodásra, ám politikai nézeteinek kialakításában legnagyobb jelentősége a kimondottan államelméleti és politikai műveknek lehetett. Néhány kifejezetten állambölcseleti munkán túl (Machiavelli, Lipsius, Temple, kissé burkoltan Fénelon) ez főként politikai pamfletek formájában állott rendelkezésére. Könyvből szerzett ismereteit – közigazgatási, kormányzati gyakorlat híján – csupán a szabadságharc alatt próbálhatta alkalmazni, s nyilván ekkor világosodott

meg előtte azok realitása vagy az ő céljaira való alkalmatlansága is. A szabadságküzdelmet meghirdető, könyveken nevelkedet ifjú és a rodostói magányba húzódott, keserű tapasztalatokon érlelt bölcselő államférfi között szakadáknyi a távolság. Tacitus, Seneca, Opalinski, de Wancquier, Brandolinus erkölcsi elveit tanulmányozó és értelmező, az ideális fejedelemtípust kereső fiatal politikus előtt még korának kormányzati formái és közigazgatási megfontolásai is egymást keresztezve vonultak föl. A legfejlettebbnek tűnő francia abszolutizmus berendezkedését egyszerre ismerte meg annak dícsőítőitől és ellenfeleitől. Így Leclerc Richelieut méltató vagy Aubéry Mazarint magasztaló műveivel egyidőben került kezébe Fenelon kemény kritikája vagy Gotier Courtliz gúnyos hangú pamfletje. Nehezen hihető, hogy a politikai gyakorlattal nem rendelkező fiatal Rákóczira biztos ítélettel igazodott el a művek között. Meggyőződésünk szerint az államépítésre vonatkozó – Seneca és Tacitus nyomán zömében erkölcsi jellegű – legfőbb elképzelésein túl nézetei és céljai a szabadságharc viszontagságai közepette csiszolódtak a valóságos viszonyokra alkalmazhatóvá. „Rákóczi nem teóriákat, hanem gyakorlati politikát akart megvalósítani.”^{13/}

3. Az államépítés gyakorlata.

A szabadságharc megindulásától a fejedelem legégetőbb teendői közé került a függetlenségi küzdelem államapparátusának megteremtése. A kuruc hadak által ellenőrzött területeken a Habsburg hatóságok ténykedése megszűnt. A vármegyékre települt helyi közigazgatás általában zavartalanul működött, de az új központi irányítás megszervezése elkerülhetetlen volt. A cél – a háború győzelmes lezárása – eléréséhez a fő eszköz a keleti országrészek és Erdély erőforrásainak összefogása lett volna, egy (viszonylag) erős, szervezett államhatalom segítségével. Az erőkoncentráció szükségessége hamar fölvetette a központosítás problémáját.

A szervező munka során e kérdés a fejedelmi hatalom terjedelmének megvonása, a törvényhozó szerv létrehozása és hatáskörének kijelölése, a közigazgatás átszervezése, a rendi erőknek a centralizáció javára történő visszaszorítása körül feszülő ellentétekben öltött testet.

Justus Lipsius tanításainak Magyarországon legkedveltebb eleme a mérsékelt központosítás elmélete volt. A németalföldi teoretikus a kormányzást élesen elhatárolta a zsarnokságtól, az uralkodás lényegét az alattvalók javának és boldogulásának előmozdításában látta.^{14/} Azon a Magyarországon, ahol a magyar rendiség az idegen abszolutizmussal szemben védte állásait, fölöttébb népszerű volt a (rendi) törvények által korlátozott fejedelmi hatalom eszméje.^{15/} Feltehetően az ilyen értelmezésnek köszönhető, hogy a Politicának éppen a bürokráciáról szóló azon fejezetének tanai nem vettek gyökeret Magyarországon, amelyeket az abszolút monarchiákban kézikönyvként kezeltek. A fenti mű felemás ideológiája tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a sajátos Magyarországi szituációt, s azt az ellentmondásos helyzetet szolgálja, amely Rákóczi politikai célkitűzéseinek határát is megvonta. Harca győzelmes véghezviteléhez a jobbagység támogatása mellett a fejedelemnek meg kellett nyernie a magyarországi nemeséget, s ez a rendi érdekek védelmére készítette a Habsburgok abszolutizmusával

szemben. A szabadságharc jogosságát és igazát hirdető kiáltványok sora ismertette a keresztény világgal a küzdelem fő okát, a rendi „alkotmány” megsértését, az előjogokat sokszorosan támadó osztrák abszolutisztikus törekvéseket.^{16/} E dokumentumok még az Aranybullát is fölédzve jelölték meg célként a nemesi szabadság helyreállítását. Ugyanakkor államot kellett szerveznie a harcok feltételeinek biztosítására, centralizációra kényszerült az erőforrások összpontosítása érdekében. Így került szembe a szabadságharcban rendiség és abszolutista tendencia, melynek eredőjén mozogva kísérelte meg elképzeléseinek megvalósítását a fejedelem. Tény, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikusai nem kívánták feledni a magyar nemesi hagyományt, viszont a rendi államot sem lehetett minden változtatás nélkül fenntartani. Így a kurucok államelmélete – ahogyan Köpeczi Béla megállapította – rendi és abszolutista tendenciák bonyolult szövevénye volt.^{17/} A fejedelem politikai elképzelései (Lipsius nyomán?) a *paternalis királyság* ideológiájának alkalmazásával idomultak a helyzethez. Igaz, ennek tudatos elméleti beilleszkedése állampolitikai elképzeléseibe a rodostói elmélkedés terméke^{28/}, mégis nyomaiban már a szabadságharc időszakában megjelent a gondolat Rákóczi államépítő terveiben. „A szabad királyságokban nem az erő tartja fenn a hatalmat, hanem a népek szeretete . . . azok a maximák, amelyekkel eddig éltem, nem a zsarnok nevét érdemelték ki számomra, hanem ellenkezőleg, a „haza atyja” édes címet szereztek meg közkonstitutionkban.”^{19/} A paternalizmus a centralizációt nem zárta ki eszmerendszeréből. Megítélésünk szerint azonban ezt a központosítást még nem az abszolút monarchia eszköztárából idézte meg a fejedelem. Az erős kormányhatalom kiépítésére való törekvés Rákóczi elképzeléseiben megfelelt a centralizációnak, az abszolutizmus előkorszakának, amelyet nemrégiben Trócsányi Zsolt érzékletesen és egyértelműen fejtett ki. „Az uralkodó a rendek hatalmának megtűrésével kialakítja saját túlsúlyát, de lényegében érintetlenül hagyja azokat a rendi jogköröket, amelyek a központi hatalom stabilizálásában nem tűnnek primer érdekekkel bírónak.”^{20/} Rákóczi Ferenc egyik „tanítója”, Lipsius is hasonlóan biztatta követőit: szerinte a centralizáció megvalósulásának formája a konföderáció, az pedig nem egyéb, mint a közösség tagjainak önkéntes alávetettsége.^{21/} Így történhetett, hogy a fejedelem központosító elgondolásai tökéletesen megfértek a választó királyság eszméjével.^{22/}

Az abszolutizmus – igaz, csiszolásra váró – általános definíciója Molnár Erik fogalmazásában: „a politikai hatalomnak olyan rendszere, amelynél az államhatalmat az egész ország területén lényegileg és ténylegesen az uralkodó gyakorolja a tőle függő katonai-hívatálnoki szervezet útján.”^{23/}

A fejedelem nem volt híján – olvasmányai tanúsága szerint nem is lehetett – *abszolutista elgondolásoknak*. A probléma a „hogyan”-ban rejlett. Az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi feltételei, mint láttuk, Közép-Európában fejletlenek voltak vagy jobbra hiányoztak. Az abszolutizmus kutatása bizonyította, hogy bár eltérő alakban jelenik is meg hatalmi rendszere, gazdasági-társadalmi alapja azonban bizonyos hasonlóságot, sok közös vonást mutat. Ugyanakkor Gerhard Heitz azt is kimutatta, hogy Közép-Európában a kései feudalizmus korszakában a nemesi állam nem szükségszerűen öltötte föl az abszolút monarchia formáját.^{24/} Rákóczinak tehát egyfelől

elő kellett segítenie (megteremtenie?) az abszolút monarchia gazdasági (és társadalmi) feltételeit,^{25/} másfelől meg kellett választania a formát az államszervezéshez. Ebben pedig lényeges nehézségei akadtak. Rákóczi szerette volna a megismert francia abszolútizmus eszközeit fölhasználni – ezt azonban a feltételek hiánya akadályozta. Az osztrák abszolútizmus adottságokban legközelebb álló mintája a történelmi körülmények folytán alkalmazhatatlan volt. A Kelet, az orosz cári birodalom példáját pedig politikai és erkölcsi megfontolásokból kénytelenül elutasította.^{26/} A hazai helyzet nemcsak sajátos közép-európai, de sajátosan magyarországi útra kényszerítette Rákóczit. Tevékenységéhez nem volt recept, a példák csak távoli modellként voltak felhasználhatók. „A Rákóczi-szabadságharc államát nyilvánvalóan nem lehet abszolútizmusnak tekinteni. . . . tulajdonképp a rendi-képviseleti államnak sajátos formája”, amely „sok tekintetben túlmutat a nemesi-rendi kereteken.”^{27/} A kérdés itt az, hogy hogyan képzelte el a speciális államalakulat vonásait, építő elveit a fejedelem?

Köpeczi Béla a számkivetésben íródott *Tractatus de potestate*^{28/} elemzésekor megállapította, hogy Rákóczi államelméleti munkájában „mérsékeli” az abszolútizmust, s koncepciójában valahol az abszolút és a rendi-képviseleti monarchia között mozgott.^{29/} Nos, ha igaz ez a száműzött rodostói elmélkedőre, még inkább áll a függetlenségi háború vezetőjére, akinek a nemesség vezéréként is kellett harcolnia a győzelemért, a franciaországinál jóval elmaradottabb körülmények között. Bár a fejedelem álláspontját határozottan el kell határolni a szabadságharc rendi-nemesi ideológiájától^{30/}, bizonyos kérdésekben Rákóczi is magáévá tette a rendek állásfoglalását.

Felfogásában sajátosan ütközött össze a fejedelmi centralizáció s az ideális választó monarchia képe. Államfelfogásának alapja az *egyetértés a rendekkel* . . . magunk privatumát az köz jónak elejbe tészük . . . sőt a köz ügynek akar melly részre való fordulása ugyan köz-akarrattal menvén véghez kinek kinek elméjét megnyugtathassa.”^{31/} Elgondolásaiban a törvényhozás a rendek s az uralkodó közös feladata, azok egymásnak egyenrangú partnerei. A marosvásárhelyi országgyűlés alkalmával ő maga hívta föl az egybegyűlt előkelők figyelmét arra, milyen fontos a hitlevél, „mert a rendek fejedelmeiket csak akkor ismerik el uruknak, ha megesküdött, hogy megtartja azokat a törvényeket és feltételeket, amiket elébe terjesztenek.”^{32/} Igaz, tudatában van annak is, hogy „csak okoskodás, ha azt hiszik, hogy esküvel és törvényekkel megköthetik őket (ti. az uralkodókat), ha lelkiismeretük nem szabályozza magaviseletüket.”^{33/} Nem hiába tanulmányozta éveken át a nagy monarchiák és nevezetesen monarchiák történeteit . . . Persze az ő esetében, akit a valóság csak lassanként tanított meg az illúziók keserű irrealitására a rendek „jóindulatával”, esküjével való visszaélés gondolata föl sem vetődhetett. Büszkén írta le utóbb: „Több hasonló alkalmam volt, hogy fölnyissam szemüket,”^{34/} mind Erdélyben, mind pedig a magyarországi conventusok alkalmával.^{35/} Megpróbálta elgondolásaihoz mérten meghatározni az országgyűlések funkcióját, tevékenységi körét, s az elképzeléseket a valóságba átültetni. Mint mondotta, egyszerű polgárként kívánt csak részt venni a gyűlésekben.^{36/} A rendek befolyásolásmentes döntéshozataláról alkotott nézeteihez híven közölte velük, „nem akarok sem tervezni, sem eléjük szabni semmiféle rendet, amely szerint

a gyűlések tartandók lennének.^{37/} Vissza kívánta idézni a hajdani rákosi országgyűlések tradícióját. Ezért rendelte Rákosra, majd miután a hadihelyzet ezt nem tette lehetővé, kényszermegoldásként Szécsénybe a rendeket „nemcsak követtyeik által, hanem személy szerint...^{38/} Ily módon akarta elérni hogy az országos politikai döntésekben minél szélesebb nemesi rétegek vegyenek részt. Később a gyakorlati tapasztalatok változtattak eredeti szándékain, s megtörtént, hogy katonákat rendelt a gyűlésbe, amikor végveszélyben érezte az általa fontosnak tartott kérdések eldöntésének ügyét.^{39/} A különféle érdekcsoportok harcában a fejedelem többnyire tartotta magát a pártatlanság látszatához, s – főként a szécsényi conventuson – ritkán szól bele a tanácskozások menetébe, ezzel önálló döntésre készítve a gyűlést.^{40/}

A *fejedelemválasztást* is igyekezett valóságos választássá alakítani, szemben a Habsburg-hagyományokkal. Nem jelöltette magát, elutasította királlyá választásának gondolatát is. A befolyásolás látszatának elkerülése végett távol tartotta magát az ülésektől, ahol a választásokról szó került. A magyarországi conventusokon az elnöki-vitavezetői tisztet passzívan átengedte Bercsényinek.^{41/} Az akaratával szembenálló erők érvényesülését eleinte komolyabb ellenakciók nélkül hagyta, így Szécsényben például a katonai törvénykönyvön, a trónfosztáson túl többek között nem sikerült törvényt alkotatnia a kereskedők ügyéről sem.^{42/}

Márpedig annak elvi elismerése és gyakorlata, hogy a legmagasabb szintű jogalkotás, a legfontosabb kérdésekben történő döntéshozatal az uralkodó és az országgyűlés együttes jogát képezi, nem más, mint a rendi-képviselési monarchia „alkotmánya” évszázados alaptételének elismerése.^{43/}

A fentiekkel összefügg Rákóczinak *törvénytisztelete* is. Mind a szabadságharc alatt írott tudományos munkájában^{44/}, mind pedig a szabadságharc legjelentősebb kódexének praeambulumában^{45/} a törvények betartásának, betartatásának, azok országkormányzó erejének fontosságáról szolt. „... az eszeveszett s tébolygó egyetlen rendetlenség közzé nem járul Istennek segéllő lelke, hanem Isten szabván mindenekben rendet, a jó rendtartás légyen lelke minden világi dolgok folyásainak...^{46/} Számos adalékkal szolgálhat ehhez a jogalkotásra, jogalkalmazásra vonatkozó nézeteinek elemzése, aminek elvégzésére, azonban ehelyütt nincsen terünk.^{47/} Abszolút uralkodók módszereit feledve ismerte el a fejedelmek törvényeknek való alárendeltségét. „Az Szabad Országok és azokban lévő minden Rendek elevenítő lelkéről, a Törvényekről” elmélkedve szögezte le, hogy „ezeknek igazgatása alá az Szabad Országokat kormányzó királyok és fejedelmek is vannak vettette”^{48/} Mivel közjogi álláspontja a *rendi törvényhozás folyamatosságát* fejezte ki, természetesen nemcsak a szabadságharc alatti determinatiokról, hanem a Magyar Királyság articulusairól is szó van, ide értvén az általa és a conventusok törvényeiben is sokszor idézett Aranybullát, – sőt a törvénné nem, de országos szokásjoggá vált Tripartitumot is!

A rendekkel történő együttműködés másik területe a vármegyékkel fenntartott kapcsolat jellege. „Ezen országba se a *vármegyék*, se a vitézlő rend *nélkül nem lehetünk*, és akárki mikint considerálja az elmúlt Thököly uram hadakozását de, valamint szerencsétlenségeit nagy részrül a vármegyék elpártolásának és ezeknek disgustussát

a keméntelenségnek tulajdoníthatni.^{49/} A tényeknek ilyen, Machiavelli által tanácsolt józan felmérése^{50/} után próbálkozott meg a fejedelem a vázolt körülmények között egyfajta *centralizációval*. Nyilvánvaló, hogy az államszervezést központi szinten kellett megkezdenie. Megteremtette az adminisztrációs ügyekkel foglalkozó Fejedelmi Kanceláriát^{51/}, s a terveit végrehajtó Consilium Aulicumot.^{52/} A Fejedelmi Tanács köznemes tagjai hű megvalósítói, sőt táplálói voltak gondolatainak. A harc 1705-ig terjedő első szakaszában, amikor „authoritásom csupán a fölkelés természetére s rangomra támaszkodott, melyet születésemnek köszönhetek a házambéliek között,”^{53/} hatalma gyakorlatilag szuverén. A pártjára állók önként követték, tekintélyét és hatáskörét senki nem csorbította, „belső” ellenfelei alig akadtak. Eredményeit nagyrészt az ekkor csatlakozottakkal, a köznemesi származású „miniszterekkel” érte el: ők voltak a jobbágypolitika elveinek kidolgozói, ők közvetítették a központi akaratot a vármegyékhez, szervezték a külkapcsolatokat.^{54/} 1705-re kiszélesedett a szabadságharc társadalmi bázisa, napi politikává vált az „érdekegyesítés”, s már nem volt elegendő a fejedelem esküvel biztosított felsőbbbsége. A kuruc államapparátus működtetéséhez már kevésnek bizonyult a kezdeti segítőtársak köre, a helyi szervek alkalmanként már semmibe vették Rákóczi parancsait, rendeleteit. A helyzet konszolidálására egybehívott országgyűlés után még úgy vélte, „szuverén hatalom” került a kezébe,^{55/} amitől centralizációs koncepciójának megvalósulását, kiteljesedését remélte. Azonban már az esztendő végén konstatálnia kellett, hogy az országgyűlés deklaratív kinyilatkoztatása ellenére „nehézségekkel küszködöm.”^{56/} A konföderáció és a Szenátus létrehozása, ha nem is az ő kezdeményezésére, de jóváhagyó tudomásulvétele mellett történt. Passzív magatartással egyezett bele a fejedelmi hatalmat korlátozó (talán kezdetben általa nem így értékelt) döntések meghozatalába. Nézete szerint a szabadságharc állama az önálló magyar állam egyenes utódja, így az sem véletlen, hogy a Szenátus szervezete a Jagelló-kori articulusok rendelkezéseihez igazítva alakult ki.^{57/} Ezzel összefüggésben magáról azt tartotta, hogy erdélyi fejedelem-elődeihez hasonlóan „a király személyét képviselem ebben az országban.”^{58/}

Politikai elveinek szolgálatában a fejedelem élete egyet jelentett a körülményekkel való heorikus küzdelemmel. Hihetetlen szívóssággal igyekezett megszervezni elképzelései valóráváltását, lépésről-lépésre közelítve meg céljait. A szabadságharc államszervezete kialakításának története azonos a fejedelem meg-megújuló központosító törekvéseivel. A szabadságharc feltételeinek megteremtése – mint arra már utaltunk – az államszervezet egyfajta, adottságoktól engedett centralizációját követelte meg. Még hozzá mindenek előtt a gazdasági élet, a hadsereg és a közigazgatás központi akarat alá vonását.

Az államszervezéshez, a harc folytatásához a gazdaság intenzív fejlesztésére, a oeconomicumok megerősítéséhez pedig a gazdasági irányítás központosítására volt szükség. Közismertek a fejedelemnek sok esetben korához képest haladó elképzelései az iparfejlesztés, a kereskedelemügy kibontakoztatása, a pénzügyek új alapra helyezése érdekében.^{59/} A szilárd központi hatalom mindenkori bázisa a rendektől függetlenül előteremthető központi jövedelem volt. Jól tudta ezt Rákóczi is, amikor röviden

összefoglalta a győzelem gazdasági előfeltételeit: „Az hadakozást kints és tárház nélkül folytatni akár hol is lehetetlenség: úgy a Békességnek állandó voltához is akkor vagyon minden országoknak reménségek, a midőn jövedelmeknek és kintseknek szaporításával mind magokat tündököltetik, mind azoknak jó folytatásával a Szegénységet vigasztalják és a bőségeknek megszerzésére s meg-marasztalására elfogyhatatlan kutatásnak”^{60/} Mindezt szorongatott helyzetben, hiszen hosszú időn át elutasította az adózás gondolatát,^{61/} amely ekkor Európaszerte az abszolútizmus legismertebb pénzforrása volt. Egyéb kísérletei, mint pl. a kereskedelem szabályozása^{62/} monopóliumok feállítása^{63/} lázongást, ellenállást váltottak ki országszerte. Központi kezdeményezései, így a fegyvergyártás támogatás-fejlesztése (mint a korabeli ipar egyik fő területe)^{64/} ilyen rövid időn belül nem hozhatott figyelemreméltó eredményt, különösen ha azt vesszük figyelembe, hogy a polgárok „ők maguk is csak a boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, csak szolgálattal tudták magukat fenntartani,“ akikre „az iparban való járatlanság és a kézművesség hiánya“ volt jellemző.^{65/} A kudarcok sorozata vezette el a közteherviselés gondolatához, majd a megvalósítás nagy kísérletéhez. Azonban addig is meg kellett oldania a gazdasági feladatokat: a katonai kiadások a bevételeket szinte teljesen felemésztették^{66/}, s az egyre fokozódó szükségleteket, hadi igényeket pedig csak a vármegyék segítségével és közreműködésével lehetett előteremteni. Maradt tehát a „külső“ megoldás: mivel nem sikerült gazdasági forrásokat kellő mértékben feltárni, ezért a gazdasági irányítást kellett centralizálni, s ennek segítségével koncentrálni az adottságoknak megfelelő oeconomicális erőket.^{67/}

A felkelés első periódusában az ellenőrzése alá tartozó gazdasági ügyek irányítása végső soron a fejedelem kezében futott össze, így a prefektúrák, a bányavárosok és bányakamarák, a sóbányászat igazgatása stb. Országos hatáskörű gazdasági szervet azonban csak a szécsényi országgyűlés hívott életre. A minta adott volt: mint egyéb szervek esetében is, korábbi magyar hagyományokhoz nyúltak vissza: a Magyar Kamarára „folytatásaként“ hozták létre a rendek a Consilium Oeconomicumot, a szabadságharc központi gazdasági-igazgatási szervét.^{68/} A conventus idején és az azt követő időkben a szabadságharc táborában erősödő-szerveződő rendi erők többek között a Gazdasági Tanácsot is – legalább is részben – a saját érdekeik képviseelőjévé tudták tenni.^{69/} Így természetes, a fejedelem több fontos gazdasági funkcióba döntő szempontként politikailag megbízható, hozzá és politikájához lojális vezetőt állított, ami meggátolta az egységes gazdasági irányítás kibontakozását. Viszont akadályozta a rendi erők betörését is a gazdasági élet irányításába. A Consilium Oeconomicum áldozata lett a belső küzdelemnek: a rendi szervekhez egyre inkább hasonlva folyamatosan elvesztette működésének intenzitását – s így jelentőségét is.^{70/} A gazdaság centralizálása nem sikerült, mert – s itt Bánkúti Imre tanulmányának következtetéseit összegezzük – a gazdasági apparátus alapvetően rendi volt, s mert a Consilium Oeconomicum felállításakor, annak tartalmában is tükröződött az egész Rákóczi-szabadságharc fő sajátossága: a fejedelmi hatalom és a rendi erők kettősségének, sűrűsödő szembefordulásának tünete.^{71/} Ez persze semmit sem von le a fejedelem korszerű törekvéseinek jelentőségéből, a reális értékeléshez azonban hozzátartozik a fejedelem elgondolásai

részleges kudarcának konstatálása, hiszen ez öt jelentős mértékben nézeteinek módosítására szorította.

„Végső következtetésem tehát az, hogy önálló hadsereg nélkül egy fejedelemség sem lehet biztonságban . . . az első ok, amely miatt a fejedelem országát elveszítheti, a hadviselés művészetének elhanyagolása.”^{72/} —tanulta II. Rákóczi Ferenc egyik mestertől az erős államhatalom fő feltételét. Mindvégig hatalma egyik alapvető támaszának tartotta a jól szervezett hadsereget,^{73/} s ennek érdekében kísérte meg *reguláris hadsereg szervezését*.^{74/} Ezzel kapcsolatos célkitűzéseit mi sem bizonyítja jobban, mint egymást követően kibocsátott hadi szabályzatainak sorozata, a katonai viszonyok terén érvényesülő koncepciózus jogalkotás.^{75/} a hadsereg élelmezési és ellátási szervezeteinek (commisariatusságok) megszervezése, az egészségügyi szolgálat felállítása.^{76/} Önálló nemzeti, s főként reguláris hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás óta nem létezett, s az is hamarosan kiderült, hogy a csatlakozó nemesek, hadakozó tömegek a reguláris hadviselés legalapvetőbb elemeivel sem voltak tisztában.^{77/} Kénytelen volt a fejedelem a kiképzéshez francia segítséget kérni.^{78/} Tervezte katonai akadémia felállítását is,^{79/} melynek előképe volt a Nemesi Compánia.^{80/}

Rákóczi Ferenc szinte mérhetetlen szervező munkával alakította ki a kuruc hadsereg magvát. Számtalan idézetből ismerősek Emlékiratainak azon mondatai, melyekben a felkelőkkel való első találkozását jegyezte föl: „Déltájban érkeztek, botokkal és kaszákkal felfegyverezve . . . Vezérük Észe Tamás volt, egy paraszt, tarpai jobbágyom, és Kis Albert, bűneiért körözött tolvaj és gonosztevő . . .”

Ebből — az általa „rablónak”, „bandákra oszlott népségnek” titulált — „fegyelmezetlen parasztnépségből”, potenciális haderőből^{81/} faragta viszonylag ütőképes, mindenestre nyolc évig harcra és esetenként győzelemre is alkalmas hadseregét II. Rákóczi Ferenc. Sikerült létrehozni a kuruc had reguláris magvát is, az egész sereg regulárizálása azonban már csak terv maradt.^{82/} A hadszervező fejedelem munkájának eredményét *több, egyszerre ható tényező befolyásolta*. Így a központosítás feltételét biztosítandó, szükségszerűségeként szorongatta egy valóban független, ugyanakkor nemzeti-népi, csak neki alárendelt reguláris hadsereg életre hívása. Emellett az osztrákok modern, jól felfegyverzett sorkatonaságával szemben ütőképes kuruc csapatokat követelt meg a harc. Másfelől keresztezve törekvését az idő szoros volta: sem kiképzésre, sem gyakorlásra nem volt mód, sőt még a tisztek hadművészeti kiművelésére sem. Ellentétes tényezőként bomlasztották a szabadságharc hadseregét a háború jellegéből fakadóan a háttérben, különféle társadalmi dimenziók mentén szerveződő erőcsoportosulások, réteg- és osztályérdekek. Csak a legjellemzőbb problémáról: a népi katonaság igényeit, követeléseit Rákóczi kénytelen volt messzemenően figyelembe venni a reguláris hadsereg híján, hiszen a jobbágykatonák voltak hatalmának fő támaszai. A „vitélő rend” törekvései viszont akadályozták a hadszervezést, a modern fegyveres erő kialakítását. El kellett például tűrnie, szemben mindenféle hadvezetési elvvel, hogy „a táborba sereglett nép maga választotta vezéreit. Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók parancsnoksága alatt álltak . . .”^{83/} A szabadságharc győzelme érdekében követelt rendi-nemzeti „érdekegyesítő” politikája megkövetelte, hogy a fegyveres

erőkhöz nagy számban nevezzen ki nemeseket, ily módon a jobbágyok hagyományos úrgyűlöletét a hadseregbe is transzferálva.

A hadszervezést befolyásoló tényezők mellett Rákóczinak számolnia kellett számos feltétel hiányával, ha úgy tetszik, a magyar adottságokkal. Néhány lényeges ezek közül,

– A kuruc hadsereg legjellemzőbb vonása volt a folyamatos fluktuáció,^{84/} egyfelől a szüntelen – taktikai, harcmodorból eredő – mozgás, másfelől a „szökések” állandó volta.^{85/} Szinte naponként módosult az egységek látszáma, összetétele. Mindennapos volt a kuruc katonák hazaszállingózása, sőt egyes csapatok teljesen leszakadtak egységeiktől, vagy a saját zsebre történő prédálások.^{86/}

– „A régóta fennálló és rendezett hadseregben az újonc tisztek bajtársaik s feljebbvalóik példáját követve formálódnak, s két-három hadjárat után egészen jól beletanulnak. De ez nem sikerült az én hadaim esetében, ahol az ilyesféle példák inkább elrontották, mintsem oktatták őket.”^{87/} Hiányoztak a kiképzőtisztek, Eszterházy Antal és Forgách Simonon kívül reguláris hadseregben egyetlen főtiszt sem szolgált.

– A tisztikar mellett nélkülözötte a kuruc sereg a had „gerincét” is „amit a had törzsének neveznek: az altisztek testületét,”^{88/} ezt pedig ugyancsak megérezte a katonák fegyelme.

– Harcászati kérdésekben gyakoriak voltak a viták, az ellentmondások a hadvezetésben. Magyarországon nemhogy gyökere nem volt a régi reguláris hadviselésnek, de hatalmas ellentábor, különösen a régi kuruc tisztek, Thököly hívei között.

Többek között ezek a vázaltszerűen fölrajzolt tények akadályozták meg a fejedelmet a regularitás meghonosításában. Részeredményeit a gazdasági, társadalmi, katonai nehézségek ellenére érte el, s ez mindenképpen helyet biztosít számára neves hadszervezőink között. A modern hadsereg érdekében folytatott tevékenység első szakasza kiteljesedettnek mondható: a fejedelem fáradhatatlan jogalkotóként teremtette meg a reguláris hadak működésének, fegyelmezett életének feltételét, a katonai szabályzatok összefüggő rendszerét. A második feladat megvalósítása, a szabályoknak és elvárásoknak a valóságba átültetése során szenvedte el kudarcait – személyes önfeláldozása, betegségig menő hadszervezői munkája, egyes csoportoknak az általa személyesen vezetett gyakorlatoztatás ellenére.

Mindezekből érthető, hogy a fejedelemnek a hadvezetést és irányítást nem sikerült központosítania. Igaz, a hadellátás szervezetének országos hatáskörű irányítója, a Fő Hadi Commissariátus^{89/} közvetlenül Rákóczinak volt alárendelve, ám számos gazdasági vonatkozásban e szerv is ki volt szolgáltatva a Consilium Oeconomicumnak, amennyiben oeconomicalis kérdésekben (p. zsold vagy egyéb ellátmány) nagymértékben függött tőle. A reguláris (vagy esetünkben inkább udvari) hadak a fejedelem parancsnoksága alatt állottak, s ő volt természetesen a seregek legfőbb ura is, ugyanakkor a hadak zömét képező mezei csapatok már közvetlen tisztjeiknek engedelmességek. A tábornokok pedig – bár a nyílt ellenszegülés határait állandóan elkerülve – saját elgondolásaik szerint cselekedtek. Leveleiben Rákóczi hányszor panaszkolt tisztjeinek engedetlenségét, szerencsétlenség-hozó szembeszegülését! Mindent egybevetve: a kuruc hadsereg ütőképessé szervezése, regularizálása, amely a centralizáció egyéb alapvető feltétele volt – nem sikerült.

Mint fentebb láttuk, Rákóczi sajátosan értelmezett, paternális tartalmú rendiségre alapozta terveit,^{90/} az ehhez az elgondoláshoz illeszkedő rendi-képviseleti monarchia kiépítését tartotta céljának. Részben a körülmények kényszerítő hatása alatt, részben koncepciójának megfelelően kettéválasztotta elgondolásaiban a *közigazgatást* illető terveit.^{91/} A közigazgatás központi szerveit újonnan állította föl^{92/}, bár nem teljesen új tartalommal, szemben a végrehajtás alapegységeivel, a vármegyékkel, amelyeket úgyszólván érintetlenül hagyott. Ha a már korábban említett Consilium Aulicum rövid működését nem tekintjük, le kell vonnunk azt a következtetést, hogy a közigazgatás központosítása kétes eredményeket hozott. Röviden összegezve a tényeket: 1705-től kezdődően a fejedelem mellett a rendi érdekeket képviselő több központi közigazgatási szerv működött, így a Szenátus, a Gazdasági Tanács, amelyek – bármennyire is igyekezett a fejedelem azokat kiszorítani a valóságos ügyintézésből – számos területen akadályozták a központi akarat megvalósulását. A központi szervekben a megosztottság – s ennek megfelelően – a pozícióharc állandósult. A helyi közigazgatási egységek teljesen változatlan szervezettel működtek tovább. Ahol arra szükség volt, a fejedelem személycserék útján igyekezett alkalmassá tenni ezeket az együttműködésre.^{93/} Tudomásul kellett azonban vennie, hogy a vármegyékben akaratának nem voltak alkalmas végrehajtói, hiszen a számára értékes köznemeseiket központi apparátusának vagy a hadsereg tisztikarának erősítésére használta föl.

Nyílt szembenállásra csak kevés megye vállalkozott. Közismert Turóc vármegye esete, melynek alispánját és jegyzőjét az ónodi országgyűlésen megölték. Tudunk egyes vármegyék szervezkedéséről, melynek élén Forgách Simon tábornok állott, adatunk van konföderáció-ellenes conventiculum tartásáról is.^{94/} Gyakoribb volt a passzív elzárkózás, a Máramaros vármegyére jellemző panaszáradat, a kirótt terhek teljesítése helyett.^{95/} Az igazsághoz tartozik az is, hogy több megye önként vállalt magára kötelező fölötti terheket, s a szabadságharc alatt igyekeztek a konföderáció conventusa által kirótt termény-, pénz-, és katonakvótákat teljesíteni.

Jelentős mértékben nehezítette a közigazgatásnak nemhogy központosítását, de megszervezését, hogy egyes terülteken egyidőben működtek kuruc és labanc közigazgatási hatóságok.^{96/} Emellett a harcok hullámmása következtében a vármegyék jelentős részében egymást váltogatták a kuruc illetve labanc tisztikarok, természetesen elődeik intézkedéseinek végrehajtását megtorolva. Kevés olyan terület volt az országban, mely a szabadságharc egész tartama alatt egyvégtében a szabadságharc hadseregének ellenőrzése alá tartozott volna.

Szenátusi határozat osztotta föl az ország területét 1706 januárjában generalatusságokra. Az öt főkapitányság élén katonai vezetők: vezérlő generálisok állottak, akik főkapitányságuk teljhatalmú urai voltak, hiszen a fegyveres erő, a karhatalom az ő kezükben volt.^{97/} A generálisok rendelkezései gyakran keresztezték a fejedelem pátenseit, utasításait, mindennaposok voltak a hatásköri összeütközések: a generalatusság igényt tartott polgári közigazgatási kérdések rendezésére.^{98/} hadellátási feladatok ellátására, gazdasági ügyek intézésére is. Így a vertikálisan kiépülő központi apparátust horizontálisan megtörték, megszakítva annak folytonosságát, s ezzel hatékonyságát is.

Egyben lehetőséget adott a „kuruc territóriumok” kialakulására, amit már a fejedelem is konstatált a harc évei alatt.

A gondokon nagy energiával próbált úrrá lenni a fejedelem. Igyekezett maga végezni az ellenőrzést, az ország ügyei mind az ő kezében futottak össze. Tevékenységének határt csak teherbíróképessége szabott: ellenőrzött, beszámoltatott, tárgyalt és vitázott naphosszat. A helyi közigazgatás működését Bercsényi, esetenként szenátusi deputatiok útján ellenőrizte. Előfordult az is, hogy a megyék fontos beosztású tisztviselőit és a megyei követeket összehívta s beszámoltatta tevékenységükről. (consulatiok.,⁹⁹) Néhány alkalommal a fejedelem maga is részt vett vármegyei tisztújító közgyűléseken, hogy jelenlétében történjék a beszámoltatás, az új tisztikar megválasztása.

Összefoglalva mondandónkat, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy II. Rákóczi Ferenc állampolitikai elgondolásai-kormányzati gyakorlat hiányában-politikai előtanulmányai és a szabadságharc konkrét körülményei által befolyásolt lehetőségeinek egybeolvadásával alakultak. Államépítő koncepciójának sarkköve volt egy sajátosan felfogott paternális monarchia kiépítése, centralizációs törekvéseit a konföderáció által módosított rendi-képviselési monarchia keretében akarta megvalósítani. Korának nagy államférfiaihoz méltó, céltudatos, szívós államszervező tevékenységével egy speciális, közép-európai állami-társadalmi alakzat kimunkálásán fáradozott. Korszerű abszolutisztikus eszközök felhasználására való törekvése is jellemzi kormányzását, erőteljes lépéseket tett a centralizáció, a hadsereg regularizálása irányában. Radikálisan támogatta a feudális képviselési kereteket: helyt adott a konföderáció országgyűlésein belül a vitélő rend és a mezővárosok képviselési törekvéseinek is. Ugyanakkor elfogadta a rendi képviselési modelljét, még elgondolásaiban sem változtatott lényegesen a központosítás elleni harc védőbástyáin, a vármegyéken. Nem a fejedelem egyéniségén, képességein, műveltségén vagy töretlen akaratán, hanem a körülmények kegyetlen összjátékán múltott, hogy a hadsereg regularizálását, a gazdasági élet központosított megszervezését, a közigazgatás centralizációját célzó lépései felemás eredményt szültek.

J e g y z e t e k

1) *Bánkúti Imre*: A Szatmári béke. Budapest., 1981. 134.

2) Ezen kérdéseknek legutóbbi összefoglaló tanulmánykötetei: Európa és a Rákóczi-szabadságharc (szerk.: *Benda Kálmán*) Bp., 1980. és Rákóczi tanulmányok (szerk.: *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes*). Bp., 1980. Korábban: Magyar Történelem kongresszus. Bp., 1954.

3) Rákóczi politikai elméletének elemzését mindezekig — főként Köpeczi Bélának, Márki Sándornak és Wellmann Imrének köszönhetően — a száműzött fejedelem államtudományi munkáira figyelemmel végezték el. A szabadságharc alatti tevékenységét — melyet összefoglaló — elemző módon R. Várkonyi Ágnes taglalt — elsősorban a politikai gyakorlat oldaláról dolgozták föl. Ehelyütt tehát az lesz a célunk, hogy a szabadságharc ideje alatt érvényesült, kikristályosodó állampolitikai-elméleti kérdéseket vizsgáljunk.

- 4) A nagyobb, átfogó munkákon túl lásd erre *Köpeczi Béla*: *Európa és a Rákóczi szabadságharc*, Bp., 1970., bev. tanulmány, *Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc, Bp., 1976., *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk.: *Benda Kálmán*, Bp., 1980. valamint *R. Várkonyi Ágnes*: *Magyarország keresztútján* c. tanulmánykötetének több értekezése, Bp., 1978.
- 5) *R. Várkonyi Ágnes*: *Társadalmi fejlődés és állami önállóság*. *Európa és a Rákóczi szabadságharc* c. köt. 106.
- 6) *Kovács Kálmán*: *A Rákóczi-szabadságharc államának néhány jellemző vonása*. *Jogtörténeti tanulmányok* IV. köt. Bp., 1980. 188.
- 7) *R. Várkonyi Ágnes*: *Társadalmi fejlődés és állami önállóság*, 110.
- 8) *Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc, 11. és *R. Várkonyi Ágnes*: im. 109.
- 9) *Vallomások*, Bp. 1979., 36.
- 10) *Vallomások*, 983., 1694. március 9.
- 11) *Vallomások*, 51-62.
- 12) A fejedelem olvasmányaira: *Zolnai Béla*: *Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955., 288. *Heckenast Gusztáv*: II. Rákóczi Ferenc könyvtára 1701. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1958., 25., *Köpeczi Béla*: *A magyar politikai irodalom kezdeteihez*. *Függetlenség és haladás*. Bp., 1977. 13., *Köpeczi Béla*: *A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi szabadságharc ideológiájának kialakulásában*. Uo. 97. *Rákóczi* zinak a tanulmányban figyelembe nem vett, rodostói könyvtáráról: *Zolnai Béla*. II. Rákóczi Ferenc könyvtára, Bp., 1926.
- 13) *R. Várkonyi Ágnes*: *Bethlen, Zrinyi, Rákóczi*. *Magyarország keresztútjain*, 303. o. *Századok* 1972/3., 637.
- 14) *Justus Lipsius*: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. Leyden, 1589. Magyarul kiadta *Laskai János*, Bártfa, 1641.
- 15) *Wittman Tibor*: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz*. *Filológiai Közlemények*, 1957. 53-66.
- 16) *Vö. Manifestum*, OSZK RMK I. 1697.
- 17) *Köpeczi Béla*: *A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi szabadságharc ideológiájának kialakulásában*. *Függetlenség és haladás*, Bp., 1977., 104.
- 18) *Köpeczi Béla*: *Rákóczi Bousset és Fénelon között* Uo. 103, 116.
- 19) *Rákóczi Bonnac* márkához, 1707 augusztus 20. OL. Rszh. lt.G.15.I.1.
- 20) *Trócsányi Zolt*: *Erdény központi kormányzata 1540-1690.*, Bp., 1980., 6. *Hasonló módon ír Benczédi László*: *Rendiség, abszolútizmus és centralizáció a XVII. század végén Magyarországon*. Bp., 1980.
- 21) *R. Várkonyi Ágnes*: *Rákóczi állama és Nógrád vármegye*, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 1976., 49.
- 22) *Kovács Kálmán*: *A közigazgatás a szabadságharc államában*. *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. *Benda Kálmán*, Bp., 1980. 181.
- 23) *Molnár Erik*: *Az abszolútizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában*. *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, XIV. kötet, 1965., 172.
- 24) Uo., 181-182.
- 25) OSZK RMK I. 1738.
- 26) „... szabad országban nem lehet olyan eszközzel élni, mint a cár teszi Oroszországban...” *Rákóczi Bonnac*hoz írt 1708. április 25-i levelére hivatkozva írja *Köpeczi Béla*: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi, az író, Bp., 1876. 32.
- 27) *Kovács Kálmán*: *A Rákóczi-szabadságharc néhány jellemző vonása*, *Jogtörténeti tanulmányok* IV., Bp., 1980. 187.
- 28) *Testament politique et moral du Prince Rakoczi*, Haga, 1751.
- 29) *Köpeczi Béla*: *Rákóczi Bousset és Fénelon között*, 120-121.
- 30) *Köpeczi Béla*: *A kor politikai eszméi és a Rákóczi-szabadságharc*. *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Bp., 1966., 451.

- 31) A rákosi országgyűlésre szóló convocatoria: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte *Géresi Kálmán*, 5. kötet, II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések 1704-1707., Bp., 1892., 239-241., valamint Ráday Pál iratai I. 1703-1706, sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László, Bp., 1955., 328.
- 32) II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai (továbbiakban: Emlékiratok). A kisérő tanulmányt és jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*, a szöveget gondozta *Kovács Ilona*, Archivum Rakocianum III. osztály: írók., II. Rákóczi Ferenc Művei, Bp., 1978., 389.
- 33) Emlékiratok, 391.
- 34) Emlékiratok, 389.
- 35) Vö. pl. a szécsényi országgyűlési meghívót: „köz megvizsgálással és edgyezéssel véglegesen determináltassanak.”
- 36) Emlékiratok, 362.
- 37) Emlékiratok, 363.
- 38) A meghívó később Ónodra is ugyanúgy rendelte a rendeket: P. Szathmáry Károly: II. Rákóczi Ferenc és nevezetesebb kortársainak egynemely kiadatlan eredeti leveleik, Pest, 1861.
- 39) Mind Ónodon, mind Sárospatakon előfordult ez. Vö. pl. Rákóczi Károlynak, 1708 december 1., Patak. Közreadta Thaly Kálmán az Archivum Rakocianum I. osztály Had- és Belügy 2. kötetében, Bp., 1873., 370. Továbbá Vö. *Asztalos Miklós*: Rákóczi Ferenc és kora, Bp., 1934., 341., *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc, I–III., Bp., 1907-1910., II. 640.
- 40) Vö. Acta Conventus Szécsényiáni, OSZK Kézirattár, Quart, Lat. 2524. Tom. III. Fol. 61. Nyomatásban megjelent: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi Tükör, Bp., 1973., 2., szeptember 18, 19.
- 41) Acta Conventus Szécsényiáni, 1705 szeptember 22.
- 42) A szécsényi propositiók: *Ráday Pál*: iratai I., 334.
- 43) Vö.: *Kovács Kálmán*: A közigazgatás a szabadságharc államában, 189. és *Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet, Bp., 1978., 106.
- 44) Hadakozó embernek tanító Scholája, közli W. Windisch Éva, Irodalomtörténeti Közlemények 1953. évf. 48-56.
- 45) Regulamentum Universale, OSZK RMK I. 1733.
- 46) Uo.
- 47) Bizonyos jogalkotás-jogalkalmazási elvekre utalt már a szerző egy korábbi tanulmányban: Jogalkalmazás a Rákóczi-szabadságharc államában – katonai bírászkodás. A Rákóczi emlékévké ELTE pályázatának díjnyertes tanulmányai, szerk.: *Kovács Kálmán*, Bp., 1977, 5-50.
- 48) Hadakozó embernek tanító Scholája, Második Rész. A Hadakozásnak Fejéről, az Országoló Fejedelemtől. ih.
- 49) Rákóczi Bercsényihez, 1708. szeptember 21., Eger, AR.I/2, 334.
- 50) Vö. *Niccolo Machiavelli*: A fejedelem, Bp., 1944. 46, 67., stb. A fejedelem erről így írt: „magunk erejét meg nem esmervén, és avval élni nem tudván, magunk magunkat nem segíthetjük, és segíteni nem tgyuk.” Hadakozó embernek tanító Scholája, ih.
- 51) A Fejedelmi Kancellária iratai: Ol.Rszh. It.G.19.II.2-3., A kancellária kialakulására és működésére többek között: *Maksay Ferenc*: A Rákóczi-szabadságharc levéltára. Levéltári közlemények, 1954., 103., *Trócsányi Zsolt*: Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. Levéltári Közlemények, 1955., 156-157., *Ráday Pál* iratai I., 14-15. *Ráday Pál* iratai II., 14-18.
- 52) A Consilium Aulicum iratai: Ol.Rszh.It.G.17., II.1.a-c. Kialakulásának körülményeiről: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc, Bp., 1976., 136-142.
- 53) Rákóczi XIV. Lajoshoz, 1705., dec. 30. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, kiadta Köpeczi Béla, Bp., 1958., (továbbiakban Vál.Lev.) 82.
- 54) Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő politikus, Világosság 1978., 3.sz. 158-162. *R. Várkonyi Ágnes*: Ismeretlen kuruc vers és politikai háttér, Irodalomtörténeti Közlemények,

- 1979., 1. sz. 71-86. *Benda Kálmán*: Ráday Pál, Rákóczi fejedelem kancellárja, *Confessio*, 1977. 2. sz. 186-197. *Köpeczi-Várkonyi*: II. Rákóczi Ferenc, ih., *Nagy József Zsigmond*: A köznemesség politikai állásfoglalásának indítékai, az Európa és a Rákóczi-szabadságharc c.kötetben, szerk. Benda Kálmán, Bp., 1980. 173-180., stb.
- 55) Emlékiratok, 365.
- 56) Rákóczi XIV. Lajoshoz, 1705. december 30., Vál.lev., 82.
- 57) 1500:10., és 1518:39.tc.Vö.még: *Kovács Kálmán*: A Rákóczi-szabadságharc államának néhány jellemző vonása, 189.
- 58) Rákóczi Bonnachoz 1708 április 25, Vál.lev. 167.
- 59) Vö. *Heckenast Gusztáv*: A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája, Európa és a Rákóczi-szabadságharc, 189. Uő: Rákóczi tevékenysége a gazdasági élet fejlesztése érdekében, Magyar Történeztudományi Kongresszus. 1953. június 6-13, Bp., 1954., 112. *Hildenstab György*: Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában, Székelyudvarhely, 1910., *Takács János*: A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában, Zalaegerszeg, 1941.
- 60) Az erdélyi nemes statusok előtt leendő propisió. (Marosvásárhelyi egy. OSZK. RMK. I.1738.
- 61) Vö. *Köpeczi Béla*: Hogyan látta Rákóczi 1705 elején a szabadságharc helyzetét, Századok 1956/1-2. sz. 211. De ez volt fő témája az 1706 január 30-án megnyitott miskolci szenátusülésnek is. (Emlékiratok 374-375.)
- 62) A kereskedésnek rendírlül való projectált punctumok, Eger, 1705. június 18., OSZK Kézirattára Fol.Hung. 1389. Fasc. 4.No.41. Másik rendelete: 1706 július 22. OL.Filmtár, 2063, Borsod vgye lt.Acta Politica II.483., Bercsényi rendelete: 1708 február 11., Selmechbánya, OSZK Kézirattár Fol.Hung.1389. Fasc.8. No.86. stb.
- 63) *R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi állama és Nógrád vármegye, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1976/22. 50.
- 64) *Heckenast Gusztáv*: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban, Bp., 1959., *Thaly Kálmán*: A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II.Rákóczi Ferenc udvarában és korában. Történelmi Tár, 1882-83, *Uő*: A kard, kézi lőfegyver és tőlténygyártás történetéhez hazánkban, Hadtörténelmi Közlemények, 1891., stb.
- 65) Emlékiratok, 329
- 66) *Takács János*: Közteherviselés II.Rákóczi Ferenc korában 93-131. oldalakon közli a hadsereg ellátási tervét (!) folyó áron 1708-ban: 8,312 millió, *N.Kiss Kálmán* pedig a bevételeket: 8.574 millió (A szabadságharc államának jövedelmei, Európa és a szabadságharc, 203.) Eszerint a különbözet 0,52 millió, s ennek az összegnek kellett volna fedeznie a kormányzat költségeit, a diplomáciai szervezet kiadásait, a hadi importot, köztük a fegyver és lőszerbehozatal is.
- 67) II. Rákóczi Ferenc utasítása a Gazdasági Tanács részére (1705) Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897., 115. Az 1707-i módosító szabály: *Takács János*: Az Oeconomicum Consilium szervezete 1707-ben. Levéltári Közlemények, 1936., 260-265.
- 68) Vö. *Bánkúti Imre*: Gazdaságirányítás és centralizáció a Rákóczi szabadságharcban, Folia Archaeologica 15.1963., 149.
- 69) *Bánkúti Imre*: A szabadságharc államának gazdasági szervezete, Európa és a Rákóczi-szabadságharc, 195.
- 70) Rákóczi és a Consilium Oeconomicum ellentéteire, alkalmankénti utasítás megtagadásra lásd a fejedelem levelezését, pl. 1706 április, Eger, Hadadi Györgynek, AR I/1., 514., 1708. március 22, Bercsényinek, Vál.lev. 155., 1708 április 4., Bercsényinek, Vál.lev. 159.
- 71) *Bánkúti Imre*: A szabadságharc államának gazdasági szervezete, ih.
- 72) *Machiavelli*: A fejedelem, 66. és 64.
- 73) Lásd a Regulamentum Universale bevezető megjegyzéseit.
- 74) Erre vonatkozó fejtegetéseit lásd Emlékiratok, 336-337.

- 75) A szabadságharc alatt tízen fölül van azoknak a magyar nyelvű szabályzatoknak száma, melyek az utókorra is fennmaradtak, Vö. *Thaly Kálmán*: A magyar katonai irodalom a XVIII. század elején, Ludovica Academia Közlönye, 1867., *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér, Bp. 1934., *Markó Árpád–Tóth Gyula*: A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai, Hadtörténelmi Közlemények, 1954., *Mezey Barna*: Jogalkalmazás a Rákóczi-szabadságharc államában – katonai bíraskodás. A Rákóczi-emlékévé pályázatán díjnyertes tanulmányok, Bp., 1977, 5-50.
- 76) *Takáts László*: Hadigondozás a Rákóczi-szabadságharc idején, Honvédtorvos, 1971, 4. sz. Uő.: Rákóczi hadseregének gyógyszerellátásáról, Honvédtorvos, 1970, 4. sz., Uő.: A kuruc állam egészségügyi szempontból. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1976/22., stb.
- 77) Emlékiratok, 329.
- 78) Számos francia tiszt szolgált a kuruc hadseregben, bár ezek jelentős része csavargó kalandorokból került ki, akik Bonnac márkitól szereztek ideiglenes útlevelüket. Vö. Bersonville, Bonafous, Chassant, Gautier, La Motte, Lemaire, stb.
- 79) *V. Windisch Éva*: Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája, Irodalomtudományi Közlemények, 1953. 32.
- 80) A nemesi társaság seregének rendi, OL.Rszh. It.G.15.I.1.Caps. D.Fasc. 76.
- 81) 1708 január 2. Rákóczi Montméjanhoz. Vál.lev.148. Ugyanarról Emlékiratok, 302.
- 82) *Bánkúti Imre*: Rákóczi hadserege 1703-1711., Bp., 1976., 149. és *Perjés Géza*: A regularitás és a kuruc hadsereg. Európa és a Rákóczi szabadságharc, 207.
- 83) Emlékiratok, 310.
- 84) *Bánkúti*: Rákóczi hadserege, 5.
- 85) Vö. AR.I/4. 464., 499., 517., 532., 533., 588., stb.
- 86) Lásd az erre vonatkozó levelezést. Pl. Rákóczi Károlyihoz 1706 december 16.. Továbbá 1705. június 10., július 7., július 17., Károlyi oklvt. 577., 219., 243., 249. o., Dobozi Imre debreceni főbíró Károlyihoz, 1705 augusztus 24. Uo. 271. stb.
- 87) Emlékiratok, 353.
- 88) Emlékiratok, 338.
- 89) Projectum az Hadi Commisariatust Felállításául. OL.Rszh.Lt.G.28.V.2.e.
- 90) *Köpeczi*: Rákóczi Bousset és Fénelon között, 122.
- 91) Vö. *Kovács*: A Rákóczi szabadságharc államának néhány jellemző vonása, 188.
- 92) Lásd a Szenátus feállításánál a rendek által hivatkozott 1500:l., és 1518:39.tc.-et.
- 93) Erre pl. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruc korban. Pest megye múltjából, Bp., 1965., 43. A vármegyék több alkalommal kérték a fejedelmet, hogy küldjön ki valakit tisztújításaikra a személycserék végrehajtására. OL.Rszh.It.G.19. II.2.c.c.86.
- 94) A vármegyei szervezkedésre: Formula Citationis, OL.Rszh.It.G.27.B.I.a.232.sz., tovább Rákóczi levele Bercsényinek, 1706 március 12. AR I/1., 484.o. tovább Bercsényi Rákóczinak 1706 november 30., AR I/5., 328. o., december 13. Uo. 434. *Köpeczi–Várkonyi*: II. Rákóczi Ferenc, 274-275.
- 95) Vö. Máramaros vármegye meg-megújuló panaszait. OL.Rszh.It.G.25. II.l.d.
- 96) *Kovács*: A Rákóczi szabadságharc államának néhány jellemző vonása, 194. *Kosáry*: im.42,49.
- 97) Generalatuságokra: *Szalay László*: Magyarország története, Pest., 1859., VI.387.
- 98) A felmerülő problémáknál igénybe veendő karhatalomról szóló rendelkezés a Consilium Oeconomicum utasításában, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897., 115., ennek módosítása: Levéltári Közlemények, 1936., 260.
- 99) A consultatiokról: Rákóczi Bercsényinek, 1708 október 16., AR I/2, 335.

Pölöskei Ferenc

TISZA ISTVÁN ÉS A KÉPVISELŐHÁZ AZ 1890-es ÉVEKBEN

Történettudományunk nagy adóssága Tisza István életútjának monografikus feldolgoása. Mert neve eleve elválaszthatatlan az 1890-es évektől kezdve fellobbanó belpolitikai küzdelmektől, az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájától, a parlamenti harcoktól, a kormányzati rendszer alakulásától, az első világháborútól s az 1918 október végi polgári demokratikus forradalom győzelmének körülményeitől. Képviselőházi szereplése villamossággal telítődött atmoszférában bontakozott ki. A felgyorsuló történelem ugyanis már az 1890-es években kiélezte Magyarországon a társadalmi ellentéteket és nemcsak baloldali irányzatokat szült, nem pusztán az újat akarás forrásvizet szökkenett fel, hanem a hatalom birtokosait is a korábbiaktól eltérő politikai, kormányzati kísérletezésekre ösztönözte. A dualista rendszer fenntartásának szándéka különféle variánsokat képzett. Közülük a legmarkánsabbnak, s végső soron a meghatározónak, a majoritást újra s újra megszerzőnek, – visszaszerzőnek – a Tisza által képviselt irányzat bizonyult. Sőt az 1918-19-es forradalmakat felváltó ellenforradalmi rendszerben a hatalomba visszaceppent hagyományos uralkodó osztályoknak még azok a csoportjai is, amelyek korábban tőle egyben-másban eltérő felfogást vallottak, most az ő igazának jegyében fogtak a kormánypolitika kialakításához. Olyannyira, hogy valóságos Tisza-kultusz vette kezdetét, ami csak részben magyarázható a forradalmak elvetésével, az 1918. október 31-én meggyilkolt Tisza iránti kegyelettel. Sokkal inkább a szocialista, demokratikus és liberális irányzatokkal szembeni erélyével s az általa az 1910-es években kiépített, merev, retrográd belpolitikai kormányzati rendszer átvételével. Bethlen István például nyíltan vallotta: az események Tisztát igazolták, s a konszolidáció csakis az ő hatalmi konstrukciójának átvételével kecsegtethet sikerrel.

A tervezett, nagyobb igényű életrajzával a polgári történetírás mégis adós maradt. Örökségének vállalása a hangzatos ünnepi kinyilatkoztatásokra, megemlékezésekre, beszédeinek, írásainak kiadására és életének inkább csak vázlatzerű és publicisztikai jelleggel megfogalmazott kiadására korlátozódott.^{1/} Örökségének vállalása tehát nem bizonyult elég erősnek a tudományos igényű biográfia megírásához. Mert megváltozott a kor. Az Osztrák-Magyar Monarchia, amelyhez Tisza oly szigorúan ragaszkodott, felbomlott. Romjain megszülettek az utódállamok, ilyen módon Magyarország merőben új külpolitikai, nemzetközi konstellációba került. De a belpolitikában bekö-

vetkezett változások is számottevőnek bizonyultak. Hiszen a 67-es, liberális elemeitől megtisztított – mindenek előtt Tisza nevéhez fűződő konzervatív – belpolitikai rendszer sem tudta útját állni az 1918. évi forradalom győzelmének. Hogyha tehát az ellenforradalom vezető politikusai belpolitikai törekvéseit elfogadták is, éppen a forradalmak újrakisztályozásának elhárítása érdekében már kevésnek tartották azt. A receptre új betegségmegelőző gyógyszerek is kerültek. A középrétegek különböző szélsőjobboldali csoportjaival kibővült az ellenforradalmi rendszer bázisa. Eközben olyan új, már fasiszta jellegű jogszabályok kiadására is sor került, amelyek 1918 előtt még ismeretlenek voltak. Lényegesen megváltozott, brutálisabbá vált a szocialista és demokratikus irányzatokkal szembeni adminisztratív eljárások sora. Ráadásul Tisza neve mégiscsak összeforrt az I. világháború kitörésével s a nemzetiségek megtartásának határozott törekvésével. Az ellenforradalom uralkodó körei pedig minden igyekezetükkel megpróbálták elhárítani maguktól a háború ódiumát, s – ha, más-más módon is – a megváltozott viszonyoknak megfelelően készültek a revízióra. Ilyen módon kialakulhatott ugyan a Tisza-kultusz, de az a megváltozott kül- és belpolitikai hatalmi struktúrában, az új politika sérelme nélkül nem vállalhatta a mélyebb tudományos-történeti elemzést.

A marxista történetírás ugyanakkor mind ezideig az alapvető gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok megrajzolását, továbbá a történeti igazságtevés elvéből kiindulva a progresszió nagy alakjai életútjának bemutatását helyezte kutatásaink homlokterébe. A feldolgozás köréből azonban nem rekeszthetők ki azok az államférfik sem, akik a haladás feltartóztatása, a születési és vagyoni előjogokon nyugvó világrend megőrzése érdekében fejtették ki a történelem menetét befolyásoló tevékenységüket. Ilyen formátumu személyisége Magyarország újkori történetének Tisza István. Ebben a tanulmányban természetesen csupán politikai pályájának első évtizedét, ezen belül is képviselőházi szereplését tekintem át.

Tisza István 1861. április 8-án született. Apja Tisza Kálmán, a Bihar megyei Geszt földbirtokosa. Fia születésekor ülésezett az országgyűlés, amelynek ő jelentős személyisége, hiszen a Határozati Párt egyik vezetője volt. 1861-ben az országgyűlés alelnökeként mondott bevezetőjében a politikai életfelfogására a későbbiekben még inkább jellemző kitételét gyakran idézték a róla szóló publicisztikai írások: „Bátraknak kell lennünk nemcsak személyesen, de politikánkban, és mégis óvakodnunk kell a vakmerőségtől.”²¹

Tisza István anyja a német származású Dégenfeld Ilona grófnő. Az uralkodó azonban csak 1897-ben ruházta rá és fiútestvéreire nagybátyja, Tisza Lajos grófi rangját. (Tisza Lajos ezt 1883-ban kapta az árvízszülytotta Szeged város újjáépítéséért szerzett érdemei címén.)

Alap- és középfokú tanulmányait, miként ez az arisztokrata családok körében divatos volt, magántanulóként és osztályösszevonásokkal végezte. Érettségi vizsgáját a debreceni református kollégiumban 1875-ben, 14 éves korában tette le. Erre az akkor még törvényileg nem szabályozott, meglehetősen anarchisztikus gimnáziumi oktatás lehetőséget adott. Ezután megkezdte jogi tanulmányait Budapesten, majd Berlinben és Heidelbergben folytatta. Németországban ekkortájt bontakozott ki az ipari forradalom,

a termelőerők gyors fejlődése. 1878-ban ült össze a Törökország státusát szabályozó berlini kongresszus s mindez rendkívüli, életreszóló hatást tett rá, csakúgy, mint a vaskancellár, Bismarck centralizációs politikája, „kit a rokonlelkű fiatal magyar diák, tarsolyában a marsall bottal, nemcsak bámult, hanem kinek példájából sokat tanult is.”^{3/} 1879-ben írták alá a német-osztrák-magyar szövetség oklevelét, s Tisza abban a hitben hagyta el Berlint, hogy a kettős szövetség az Osztrák-Magyar Monarchiát szilárd külpolitikai alapra helyezte. Ezután néhány hónapot Franciaországban, majd Angliában töltött, főként az angol szabadkereskedelmi irányzat hatott rá.

1879-ben, 18 évesen Magyarországon szerzett doktori címet: „Az adóáthárítás elmélete” c. dolgozatával, amelyek Kerkapoly Károly, a korábbi pápai tanár, majd képviselő, miniszter, egyetemi tanár bírált. Jogi tanulmányainak befejezése után önkéntes a huszároknál, ezután 1875-től miniszterelnökcapja távollétében átvészi a geszti birtok irányítását, de tovább folytatja jogi, gazdasági, hadászati, politikai ismereteinek gyarapítását. Pályája hihetetlen gyorsasággal ivelt felfelé. 20 éves korában, 1881-ben megyei tiszteletbeli főjegyző. 1885-ben nagybátyja, Tisza László lányát, Ilonát vette feleségül.

1886-ban a vizaknai kerület országgyűlési képviselőjévé választották. Szűzbeszédét azonban csak két évvel később, 1888. február 3-án mondta el a parlamentben, s feltűnő szakértelemmel kapcsolódott a régtől huzódó költségvetési vitába. A korabeli közgazdasági és pénzügyi kérdések jogi vonatkozásaiban járatos, határozott elképzelésekkel bíró politikusként lépett ezzel az országos politika színterére. Szavain átsütött félelme a dualista rendszer biztonságának megingásától, s nem az akkor divatos frázisok „üvegyöngyeinek” csillogtatásával, hanem érveinek szigorú rendbeszedésével kereste az immár folyton felgyülemelő feszültségek feloldásának lehetőségét.

Ekkortájt egyébként már jelentkeztek az ún. agrárius merkantilista ellentétek, jórészt magában a kormányzó Szabadelvű Pártban, de az agráriusok támaszra lelhetnek az Apponyi Albert vezette mérsékelt ellenzékiek, később nemzeti pártiak szűk csoportjában is. Tisza István ettől kezdve miniszteri tárca nélkül is jelentősen befolyásolta pártja vezető garniturájának magatartását, állásfoglalását a gazdasági, társadalmi, politikai kérdések megannyi vitatott szférájában. Határozottsága, aktivitása, munkabírása egyedülállónak számított. Több mint egy évtizedig bízott is érvei erejében, ezért hívatástudatának büvkörében újra és újra perbe szállt mindazzal a véleménnyel és javaslattal, amely felfogása szerint gyengíti a dualizmus tartóoszlopait. Parlamenti csatáit kezdetről küldetésnek fogta fel, de különösen az 1890-es években a kormánypárt egységének megőrzése, illetve megerősítése érdekében ellenfeleivel jobban hajlott a kompromisszumokra is, amint ezt a századforduló után tette. Magát a nemzeti haladás, a merkantilisták és agráriusok képviselőjének is tartva, igyekezett kiegyenlíteni ellentéteiket, nézetkülönbségeiket. „Aranyhídjain” gyakran sikerrel átvezette a szabadelvű párt törzsgárdáját, a funkcionális zavarok elhatalmasodásán azonban nem mindig tudott úrrá lenni.

Parlamenti bemutatkozó beszédében az állami gazdaságpolitika vezérlő elvének tekintette a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem összhangjának biztosítását, a

penzügyi egyensúly megőrzésének feltételét, valamint a kiadások növekedésének megakadályozását, amelyeket mindenekelőtt a hatékony takarékosági intézkedésektől remélt. Síkra szállt a mezőgazdaság belterjes fejlesztéséért, az állattenyésztés minőségi és részben strukturális átalakításáért. Ehhez azonban nélkülözhetetlen feltételnek tekintette a hitel és takarékpénztárak hálózatának kibővítését, ami egyben konkurrenciát is teremt, s szükségszerűen csökkenti a „privát uzorát.” „A valódi jólétnek, a valódi haladásnak egyedüli biztos feltétele – mondotta – a nemzetet alkotó egyénekből levő egyéni iniciativa, egyéni energia.”^{4/}

Második felszólalása 1889. január 14-én, már a több mint két évtizede a parlamenti viták napirendjén maradó vőderővita során hangzott el. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter ugyanis 1888. november 3-án benyújtotta az új véderőjavaslatot. A közös hadsereg léte egyébként 1867-től kezdve neuralgikus pontja volt a dualista rendszernek. Az 1867:XII. tc. kimondta fenntartásának legfontosabb elveit, 11 paragrafus szerint az egész hadsereg vezérlete, veénylete és belszerkezete az uralkodó által irányítandó.^{5/} A 12. és 23. paragrafusok azonban bizonyos határok közé szorították ezt az uralkodói jogkört.^{6/}

Az uralkodó az állandósuló balkáni feszültség miatt modernizálni, fejleszteni akarta a hadsereget. Az elkészült javaslat azonban csorbította a magyar országgyűlés említett jogkörét, mert a hadilétszám megállapítását nem kötötte a 10 éves határidőzöz, ezen túl pedig kiszélesítette volna a póttartalékosok körét. Az egyéves önkéntesek számára nem tette lehetővé, hogy szolgálati idejük alatt tanulmányaikat folytassák és a tisztvi vizsgát német nyelven kellett letenniük.^{7/}

Nemcsak a függetlenségi párt és az Apponyi-vezette mérsékelt ellenzék tiltakozott a jogsérelem ellen, hanem a Szabadelvű Párt olyan tekintélyes vezetői is, mint Szilágyi Dezső, Horvát Boldizsár, Andrássy Gyula és Jókai Mór. Kétségtelen, hogy a függetlenségi párt és Apponyi a javaslat elleni támadásukkal igyekeztek növelni népszerűségüket, tömegbázisukat, mindezt motiválta kormányra kerülésük szándéka. Ezért magára a kiegyezési törvényre, valamint a korábbi két – 1868, 1879. – véderőtörvényre hivatkozva szálltak szembe a javaslattal. Nem a függetlenségi és Apponyiék tértek el tehát a kiegyezést megalapozó jogszabályoktól, – amint ezt történeti irodalmunk sugallja –, hanem az udvar s a hadvezetőség nem kis nyomására a „szabadelvű” kormány. A véderőjavaslat ellenzéke ennek ellenére hozzájárult volna az új jogi rendezéshez, hogyha ennek fejében a tágon értelmezhető kiegyezési törvény keretei között bizonyos nemzeti engedményekhez jut. Ezek azután fokozatosan bővültek s a századfordulóra már valóságos rendszert alkottak.

Tisza István a kényszerhelyzetre és a magyar állam érdekeire hivatkozva a javaslat mellett tört lándzsát. A közös hadsereg nevelő intézeteiben ő is fontosnak tartotta ugyan a magyar nyelvi kultúra oktatását, de túlzásnak, sőt frázisnak nevezte Apponyi követelését: a nemzeti kultúra összhangba hozását a közös hadsereggel. Szerinte ugyanis a magyar nyelvet a „nemzet védképességének” kell alárendelni. Vitába szállt az „alkotmány sértés” vádjával is, mert szerinte a hadilétszám nagysága nem érinti a parlament jogkörébe eső évi ujoncmegajánlást, az időhöz kötött passzus pedig elavult,

új szabályozást igényel. Törvénymagyarázatával pártjának nagyhatású jogász szónoka, Szilágyi Dezső is vitába szállt. A haderő és a quóta ugyanis – Szilágyi szerint – a közös egyezkedési ügyek közé tartozik.

A főcél, a hadseregfejlesztés lebegett tehát Tisza István szeme előtt, ennek rendelte alá a jogszabályok értelmezését. 1890 táján a Monarchia véd- és harcképességének fejlesztését az ország egyik legfontosabb feladatának tartotta, akár a hadseregre vonatkozó jogszabályok módosítása által is. Ezt azonban az adott körülmények között, a közös hadsereggel szembeni széleskörű hangulat idején igyekezett elkerülni és a hadseregfejlesztés terén a 67-es jogszabálymagyarázatot helyezte előtérbe. Parlamenti felzólásaiban ezért az 1867:XII. tc. 12. paragrafusára hivatkozott, amely csak az ujoncmegajánlást írta elő, de a védelem s annak terhének egyéb összetevőit, például a szolgálati időt nem kötötte időhöz. Ebből aztán már sebezhetően általánosít: a védelmi rendszer ezért voltaképpen időhöz nem kötött törvény. (Hiszen a hadsereg létszámát tízévenként kellett meghatározni, az ujoncokat pedig évente megszavaznia a magyar országgyűlésnek is.^{8/} A jogászok ellenérvei azonban mit sem zavartak. „Nekünk készen kell lennünk – mondotta már 1889-ben – és pedig a békében kell készülnünk a háborúra.”^{9/} Elítélte a véderőjavaslattal szemben idnuló obstrukciót, a forradalmi szellem melegágyának minősítette azt, amely nihilizmust szül, és a Monarchiát Európa második beteg emberévé teszi. A gyengeség pedig erősíti a nemzetiségeket és fokozza a belső bajokat. Fojton hangoztatta: Magyarország csak egy nagyhatalom kereteiben maradhat fenn. Szónoklatai azonban hatás nélkül maradtak. Igaz, a szabadelvű mamelukhad először még elfogadta a javaslatot, de a kormányt a közvélemény gyűlölete vette körül. A miniszterelnököt, az „öreg generálist” pedig fia vaspottal kísérgette, joggal tartva utcai megtámadtatásától. A Rudolf trónörökös halála nyomás bekövetkezett átmeneti politikai bizonytalanságot aztán Tisza Kálmán a javaslat enyhítésére használta fel, ki- eszközölve Bécsben, hogy az egyéves önkéntesek a német mellett magyarul és horvátul is tehettek tiszti vizsgát. A belső feszültségek ezzel egyhültek, a miniszterelnök azonban Bécsben kegyvesztetté vált, bukását nem kerülhette el. Erre végül is a honossági törvény kapcsán került sor.

Az 1879:I. tc. értelmében ugyanis elveszti magyar állampolgárságát, aki 10 évnél hosszabb ideig külföldön tartózkodik és nem kér tartózkodási engedélyt a Monarchia valamelyik konzulátusától állampolgárságának meghosszabbítására. A törvény 1889. december 27-én lépett volna érvénybe. A függetlenségi párt azonban új javaslatot nyújtott be, amely szerint Kossuthra nem vonatkozik az említett törvény. Köztudomású volt ugyanis, hogy a „turini remete” nem ismeri el magát Ferenc József alattvalójának. „Nagyon közel van az az idő – írta azoknak a városoknak, amelyek díszpolgárrá választották –, midőn az én polgárjogvesztésem keresztfájára reá fog illeni a „consummatum est” felhívás.”^{10/} Az ügy nagy politikai viharokat kavart, s megtörtént, amire oly kevesen számítottak, Tisza Kálmán és fia közötti első, de egyben utolsó vita a parlamentben. Tisza Kálmán természetesen ellenezte a saját kormánya által kidolgozott és a parlamentben elfogadtatott törvénytörést, de hajlott olyanféle törvénymagyarázatra, amely szerint a díszpolgárságot viselők mentesülnének az említett kötelezettség alól.

Tisza István ugyanakkor – a Szabadelvű Párt többsége által is támogatva hangsúlyozta: a törvénynek a maga teljességében érvényt kell szerezni, határozottan elutasította a „rebellis” javaslatokat. Kossuthnak vannak múltbeli érdemei – mondotta –, de ha nem fogadja el az adott parlamentet, nem ismeri el a 67-es alapot, az uralkodót, elkerülhetlenné válik vele minden politikai kapcsolat megszakítása.^{11/} A korabeli viszonyokat tekintve ez bizonyult a következetes kormányparti álláspontnak. Tisza Kálmán sajátos törvénytárgyalási felfogását népszerűségének visszaszerzése motiválta. A legfelemásabb álláspontot azonban a függetlenségek foglalták el. Hiszen az 1879-es törvény vitájában – amikor Kossuth már közel 80 éves volt – nem forgatták fegyvereiket a javaslattal szemben. Tíz esztendővel később azonban a nemzeti kérdések, – az uralkodó osztályok ellentéteinek kiéleződése idején – előtérbe kerültek s a még élő Kossuth védelme jól illeszkedhetett politikai taktikájukba.

Tisza Kálmán ilyen módon elszigetelődött, 1890. március 13-án beadta lemondását. Örökébe a szintelen, kevés elképzeléssel, akaraterejével rendelkező gróf Szapári Gyula lépett. Az új kormány először az 1889. évi zárszámadás, valamint az 1891. évi költségvetés megvitatását, majd a közigazgatási reformjavaslatot tűzte napirendre. Gróf Csáky Albin kultuszminiszter pedig kiadta „elkeresztelési” rendeletét, s ezzel mintegy megnyitotta az egyházpolitikai reformok sorát. A költségvetési egyensúly egyébként Wekerle Sándor 1889. áprilisi pénzügyminiszteri kinevezése óta helyreállt.

Tisza Kálmán bukásával fia, István vált a szabadelvűpárti törzsgárda vezérlő egyéniségévé. Ettől kezdve valamennyi, a képviselőházban zajló vitában hallatja szavát, vagyis egyszeriben a parlamenti élet központi figurájává vált. Köteteket kitevő parlamenti beszédeire ismereteinek állandó bővítésével rendszeresen felkészült, de vállalta a rögtönzött replikákat s nem riadt vissza az oly divatos néhány szavas közbeszólásoktól sem. Politikai szereplését jórészt tükrözik képviselőházi beszédei, amelyek a kül- és belpolitika szinte valamennyi területére kiterjeszkedtek. Apja bukása természetesen nem maradt hatástalan rá, de különös vitalitása, hivatástudata sem ekkor, sem későbbi kudarcai idején nem riasztották vissza a közéleti szerepléstől, legfeljebb tevékenységének irányát módosították. Ennek megfelelően az 1890-es év első felében elsősorban a közgazdasági kérdésekre irányította figyelmét, de a politika alakulását is szemelőtt tartotta.

Tisza István 1890. november 6-án alapos közgazdasági, jogi és pénzügyi ismeretek birtokában már átfogó, elemző és programadó igénnyel kapcsolódott a zárszámadás és költségvetés vitájához. Az 1889-es zárszámadás 5 milliónyi többlete főként az egyenes és fogyasztási adókból, a kincstári bányák, valamint az államvasutak jövedelméből származott, de az üzemi beruházások is gyümölcsözőeknek bizonyultak. Elodázhatatlannak tartotta ugyanakkor a valutarendezést, mivel az ezüstalapú pénzügyi folytonos hullámzása nehezíti a külföldi tőke beáramlását, az olcsó kamatok előállítását s mindez káros a gazdaság valamennyi ágára, különösen pedig a mezőgazdaság számára, amely nagyarányú tőkebefektetést, termelési képességének emelését igényli. De immár a valóságos pártvezér feladatkörét tudatosan vállalva a kormányzati és pártpolitikai kérdésekben is hosszasan fejtegette a véleményét s ezt teszi a későbbiek során is. Bár

akarát éppen a dualista rendszer működésében egyre sűrűsödő zavarok miatt nem sikerült mindig érvényesítenie, elhivatottságtudata, meggyőződésének hite szerint – időnként még a siker reális lehetőségei nélkül is –, újra és újra hozzákezd tervei megvalósításához. Szóban forgó nagyigényű, a Szabadelvű Párt számára utat mutató beszédében éppen azt fejtegette, hogy a súlyos nehézségek után a reformok kerülhetnek előtérbe, és meszilárdult pártja ebben az új éraban nem törekedhet túzióra a kiszámíthatatlan mérsékelt ellenzékkel. Az új kormány nem kópiája a réginek – fejtegeti –, különben egyazon kormányok is változhatnak az idők során. Szapáry pedig a párt hű tagja, teljes iránta a bizalom. Az ellenzékiek, a nemzeti kegyelet kufárai és farizeusai Kossuthot, a 88 éves „aggastyánt” korteszézközként használják, olyan politikai tőkének tekintik, amiből uzsorakamatot szedhetnek.^{12/}

Az 1890:XIV. tc., a hazai ipart támogató pánzintézeteknek adható állami kedvezmények körét részletezve előírta új iparágak létesítését, a meglévők fejlesztését és segítését elcsó hitelekkel. Tisza István ekkor vállalta a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank elnökségét és több iparvállalatban is jelentős szerephez jutott. Voltaképpen tehát a kormányzó Szabadelvű Párt vezetésének megszervezésével egyidejűleg vált az ipari és banktőke vezetőgarnitúrájának részesévé is. A „belső nemzeti kifejlődés” legfontosabb előfeltételének ettől kezdve az ipari előrehaladást tekintette, bár mindvégig fontosnak ítélte a mezőgazdaság kapitalista fejlődését is.

Támogatta a Szapáry-kormány által kidolgozott centralizációs célokat maga elé tűző közigazgatási reformjavaslatokat is. Elfogadtatásuk azonban az ellenzék és a Szabadelvű Párt agráriusainak ellenállása miatt hajótörést szenvedett. Tisza – visszanyúlva az előzményekre – a közigazgatás államosítását, a vármegyei közigazgatás végrehajtó közegeinek kinevezését követelte. Szerinte ez nem sérti a megyei önkormányzatot, mert ezekkel az intézkedésekkel párhuzamosan bővül az állandó választmány hatásköre. A közigazgatás javítása csak ezen az úton valósítható meg. Egyedül a szakképzett tisztviselőktől várható az állandóság s vele együtt az előrelépés, részben a kormányhatalom célkitűzéseinek tüzetes ismerete útján. Az újra felbukkanó obstrukciót már a parlament elleni merényletnek minősíti.^{13/}

Az ország előtt álló főfontosságú kérdés nem is a közigazgatási reform kérdése, hangsúlyozta 1891. november 15-iki beszédében –, hanem a parlament tekintélyének, méltóságának, a parlamentarizmus sértetlen megóvása. Ezt a Monarchia szilárdsága és nagyhatalmi állásának megőrzése igényli, ami pedig a Balkánon zajló eseményektől függ – fejtegette 1891. november 15-i vizaknai választói beszédében –, mert itt rendezetlen jogállapotok uralkodnak. Franciaország és Oroszország „entente cordiale”-ja, amely 1891. augusztus 21-én jött létre, döntő európai politikai tényezőnek bizonyul.^{14/} A két nagyhatalom felgyorsuló fegyverkezése – Tisza szerint – veszélyezteti a Monarchia balkáni érdekeit. A béke záloga ezért a hármasszövetség erejében rejlik. „Régente – mondotta – a keleti kérdést illetőleg két különböző felfogás volt ismeretes: az egyik, mely a jelen állapotot és békét a török integritás által kívánta fenntartani és megőrizni: a másik, mely egy vagy több hatalom hódítási

vágyának kielégítése által vélte a keleti kérdést megoldani. A keleti kérdés harmadik megoldása és — hála Istennek — az egyedüli megoldási mód az, mely a civilizáció fejlődésének s a mi érdekeinknek megfelel, e harmadik mód a Balkánfélszigeten levő néptörzseknek, mint nemzeti államoknak független kifejlesztése. Az elmúlt 12 év eseményeire visszagondolva, örömmel konstatalhatjuk, hogy államalkotó tulajdonok jelentkeztek e népek némely részéről, amelyek a legvérmesebb reményeket felülmúlták s míg hajdan féltünk, hogy ez idegen népek oly befolyás alá jutnak, amely érdekeinkre végzetessé válhatik, addig az események arról győztek meg, hogy igenis fejlődhetik a Balkánfélszigeten önálló, független nemzeti élet, mely úgy a civilizáció terjedésének, mint a magyar nemzeti s az osztrák-magyar monarchia érdekeinek megfelel s a szerep, amely az osztrák-magyar monarchiának jut, a viszonyok ez alakulásával szemben egyfelől, egyszerű, másfelől nemes, magasztos és dicsőséges. Az osztrák-magyar monarchiának, nézetem szerint, kiterjed érdekköre az egész Balkánfélszigetre, de hogy úgy mondjam negatív érdekköre, amely addig terjed, hogy minden más hatalom domináló törekvései kiszoríttassanak, s a kis államok függetlensége megvédessék Hogy el fogjuk-e ezt érni békében, az más kérdés, mert valóban példátlan esemény volna a világtörténelemben s rendkívül lélekemelő illusztrálása volna az emberi haladásnak, ha ily nagy horderejű politikai esemény békében volna keresztülvihető. Adja Isten, hogy békében legyen. De nem szabad feledni, hogy vannak, akik csak a kedvező alkalmat várják, hogy e politika megakadályozását háború útján megkíséreljék: nem szabad a magyar nemzetnek megfélekedni, hogy e harcban egyik legexponáltabb nemzet a magyar nemzet. És én végzetes könnyelműségnek tartanám, ha nem használnók fel a drága időt, hogy erőinket minden tekintetben összegyűjtve, egyesítve készüljünk arra a világmérfőzésre.^{15/} A háború kimenetelét azonban a katonai erő mellett a nemzet összes anyagi, szellemi és erkölcsi ereje dönti el. Ezért a nemzet egész erejét kell fejleszteni, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem, továbbá a nemzet szellemi kulturája által.

Az 1890-es évek első felének legnagyobb politikai csatái kétségtelenül az egyházpolitikai reformjavaslatok körül lobbantak fel, amelyeket már a Szapáry-kormányt felváltó, elismert pénzügyi tekintélynek számító Wekerle Sándor miniszterelnök terjesztett a parlament elé. Az előkészületek azonban korábban kezdődtek. Az 1868:LIII. tc. 12. paragrafusa szerint ugyanis a fiúk apjuk, a lányok anyjuk vallását követik a vegyesházasságok eseteiben. A katolikus egyház ezt nyomban opponálta, s azt követelte, hogy a vegyesházasságokból születő gyerekek kizárólagosan katolikus vallásúak legyenek, különben a katolikus egyház megtagadja az áldást az érdekelt katolikusokkal szemben. A bíróságok az említett törvényhez ragaszkodva ugyanakkor azt vallották, hogy a keresztelés önmagában nem változtathatja meg az 1868-as törvény előírásait. Trefort kultuszminiszter 1884. július 11-i rendelete szerint, ha a lelkész jogtalanul keresztel, ezt nem vezetheti be az anyagkönyvbe, hanem a bizonylatot az illetékes vallásfelekezet lelkészi hivatalához kell küldenie.^{16/} Csáky Albin már említett, 1891-ben kiadott „elkeresztelési” rendelete szankciókat is kilátásba helyezett e jogszabályok megsértőivel szemben.^{17/} A katolikus egyház tehát az 1868-as törvény revíziójára törekedett. A születési anyakönyvi kivonat kiállításának és egyben megtartásának jogát

is követelte az általa megkereszteltek számára. Ilyen körülmények között került előtérbe az állami anyakönyvezetés bevezetésének szükségessége.

A vallás szabad gyakorlásáról, az állami anyakönyvvezetésről, a zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatok elfogadtatásáért folyó parlamenti küzdelemben Tisza István különösen tevékenynek bizonyult. Nem tisztán és nem is elsősorban református volta miatt küzdött a katolikus egyház túlon-túl nagy hatalmának visszaszorításáért, a protestáns és a zsidó hitfelekezeteket sértő önkönyeskedések megszüntetéséért, hanem a társadalmi ellentéteket kiváltó és felfokozó felekezeti viszályokat kívánta kiiktatni a belpolitikai életből s ezáltal is az ország és a monarchia egén sűrűsödő viharfelhők elhárítására törekedett. Az egyházpolitikai reformokat tehát a kiegyezés, a nemzeti egység megerősítésének szempontjából szorgalmazta.

A kétségtelenül liberális jellegű reformtervezetekkel egyben – különösképpen az ipar és banktőkével megerősödő kapcsolatai után – az ellenzék pozícióinak, tömegbázisának gyengítésére tört. A református egyház folyton petíciókba szedett vallási sérelmei, mindenek előtt az elkeresztelések, a katolikus felekezeti felfokozó ultramontanizmus, a Mária kongregációk működése stb. természetesen kezdettől fogva motiválták az egyházpolitikai reformok melletti elszántságát.

Apja – 1867-es megválasztásától – viselte a dunántúli református egyházkerület főgondnoki tisztát, közgyűléseit azonban alig-alig látogatta, s a hozzá eljuttatott petíciókba foglalt sérelmek orvoslása helyett inkább azok elviselésére, türelemre intette az elégedetlenkedőket. Igaz, az egyházkerület kiemelt pápai iskoláját miniszterelnökként mindig támogatta. Véleményalkotását azonban még az egyházpolitikai vitákban is az óvatos tartózkodás jellemzi. „A létező vallásfelekezetek jogos érdekei sértetlenül maradjanak – mondotta többek között –, hangsúlyozom érdekei és a vallásfelekezetek közötti egyetértés, amennyiben megzavartatott volna, helyreállíttassék, és annak állandó fennmaradása biztosíttassék.”¹⁸ Tisza István azonban az említett célok jegyében jóval határozottabban fogalmaz, nemcsak az általános elveket, hanem a részleteket tekintve is. Egyházpolitikai felfogása szervesen illeszkedik a kontinuitás és diszkontinuitás elemeit egyesítő politikai koncepciójába. Miután a képviselőház elfogadta a reformokat, a főrendiház 21 szavazattöbbséggel elvetette. Mindez nemcsak a dualizmus válságjelenségeit mutatta, hanem egyben a parlament működési zavarait is jelezte. Az uralkodó három örökös tagot kinevezhetett volna ugyan a főrendiházba, de még ez sem biztosította volna a törvénytervezetek elfogadtatását. A vita ezzel nemcsak új fázisába jutott, hanem elsősorban a törvényhozó hatalom jellegére, rendszerére is kiterjedt. A magát liberálisnak minősítő mérsékelt ellenzék és a függetlenségi párt egy része kezdettől nehezen viselte a Szabadelvű Párt e törvényhozói kísérletét, ami komoly zavarokat okozott soraikban, s különböző frakciók kialakulásához vezetett. Voltak – Apponyi, Szapáry –, akik a kompromisszum reményében a döntés elhalasztását követelték. Mások új főrendiházi törvényt, s ezzel összetételének gyökeres megváltoztatására törekedtek. Egyes frakciók pedig új képviselőválasztásokat sürgettek, amelyek során az egyházpolitikai reformok a szavazás cezuráját képezhetik. A függetlenségi Ugron Gábor a fakultatív polgári házasság hívének vallotta magát, míg a katolikus

felső klérus – Vaszary Kolos – mindenféle kompromisszumot elvetve a régi gyakorlathoz ragaszkodott.

Tisza István akciója sikerrel zárult. Ha nem is tartósan, de megbontotta az ellenzéknek a véderőreform vitája során kialakult egységét, mégpedig annak saját fegyverével: a liberalizmussal. Az egymásnak is ellentmondó ellenzéki platformokat fölényes magabiztonsággal utasította el. A főrendiház létét, alkotmányos jogait nem kérdőjelezte meg, de a kormánytól alaposabb s főként meggyőzőbb érvelést kért a reformok sikere érdekében.^{19/} Szerinte az olyannyira szükséges egyházi béke csak a kötelező polgári házasság bevezetésével érhető el, az egyház azonban ezáltal nem veszít presztízséből. Ujra előkerült tehát a tisztaistváni „aranyhíd”, ami ekkor még szinte valamennyi politikai lépését, állásfoglalását jellemzi. Erre azonban éppen határozottsága, alapvető politikai céljainak tántoríthatatlan vállalása miatt ritkán léptek ellenfelei, legfeljebb ideig-óráig medítettak a kompromisszum előnyei és hátrányai felett. A főrendiház 1894. decemberében végül is elfogadta a javaslatot anélkül, hogy az uralkodó élt volna az új örökös főrendiházi tagok kinevezésével.

Az izraelita vallás recepciójáról, valamint a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény elfogadtatása már az időközben eltávozott Wekerle-kormány örökébe lépő Bánffy Dezső kabinetjére várt. Bánffy Dezső 1895. január 14-én kapta meg miniszterelnöki megbízását.

A századfordulón – tehát a Bánffy és az őt felváltó Széll-kormány ideje alatt – az agrárius-merkatnilista ellentétek, illetve az ezekhez szorosan kapcsolódó Ausztria és Magyarország közötti gazdasági, vámszövetségei tárgyalások kerültek előtérbe. Az előzmények persze mélyebbre és messzebbre nyultak. Az agrárválság mendenesetre a 90-es éveket is jellemezte. Esett pl. a búza ára, amihez az 1894. évi rossz termés is hozzájárult. Az agráriusok szerint a bajok fő okai: a tangerentúli gabona beözönlése, a drága mezőgazdasági hitel, a közlekedési eszközök fejlődése – amelyek olcsóbbá tették a szállítást, javították az értékesítést –, továbbá a tőzsdei határidőüzlet, a mezőgazdaságot hátrányosan érintő vám- és kereskedelmpolitika, a malmoknak nyújtott túllontúl nagy támogatás, – főként az őrlési forgalom –, az állami adópolitika stb. Az agrárválság megszüntetésének, illetve visszaszorításának számtalan variánsa született, ezek azonban inkább még tovább élezték az uralkodó osztályok közötti feszültségeket. A kormány a belterjes gazdálkodásra való áttérésben és a mezőgazdasági hitelviszonyok javításában – olcsó és kedvező hitel, központi agrárbank létrehozása stb. – látta a kivezető utat.

Tisza István elsősorban az agráriusok vezéregyéniségének számító Károlyi Sándor gróffal szállt vitába. Hangsúlyozta a külföldi tőke szerepének fontosságát az ország gazdasági fejlődésében, sürgette a bankok, takarékpénztárak hálózatának kiszélesítését. Vitatta az állami adópolitika egyoldalúságát, sőt az ingó tőke megadóztatását túlságosan is magasnak tartotta, annak ellenére, hogy könnyebben találhat kubúvókat, mint az ingatlan tőke. Szerinte gazdasági válságról már csak amiatt sem lehet szó, mert a földárak és a haszonbérleti díjak állandóan emelkednek. A gabonaárak a mezőgazdaság általános fejlődése közepette csökkennek ugyan, mégis másfajta megítélés alá

esnek, mert az alacsonyabb piaci árak ellenére növekszik a földbirtok jövedelme. A kormány tehát nem folytat egyirányú merkantil politikát, amit a vasutak államosításával egyidejűleg bevezetett olcsó szállítási tarifák, a mezőgazdaságnak nyújtott hitelek és alacsony kamatok is bizonyítanak. Ugyanez vonatkozik a vám- és kereskedelmi politikára is. Mérlege szerint csak az egész gazdaságpolitika relációjában vonható meg. Egyes elemei ugyanis kétségtelenül kedvezőtlenek a magyar nagybirtokosok számára, például a román és orosz szerződés, de ezt a hátrányt kiegyenlíti a Németországgal fennálló szerződéses viszony, ami jó piacot kínál a magyar mezőgazdaság termékei számára. A közgazdász igényességével, de kétségtelenül merkantil aspektusból kérdőjelezi meg a búza és lisztforgalom, benne a nagy malmoknak kedvező „örlési forgalom” agrárius kritikáját. Előnyösebbnek tartja ugyanis a jóminőségű liszt kivitelét a gabonexportnál, ezért – amikor a malmok elsősorban a külföldről behozott gabona őrlésére nagy adókedvezményeket kapnak, voltaképpen „gazdaérdekeket” is védenek.^{20/}

Tisza Istvánt tehát az egyházpolitikai viták elcsitulása után már egyértelműen a merkantilista táborban találjuk s az agráriusok valamennyi követelését elutasítja. Ő maga is érezhette azonban, hogy érvei hatástalanok maradnak, ezért serénykedett az önálló agrárius gazdapárt létrehozásának megghiúsításán, a Szabadelvű Párt szervezeti egységének megőrzésén. Felelőtlenségnek minősíti az egyes társadalmi osztályok elleni izgatást. „ . . . a politikai pártéletben – mondotta –, ne a gazdaságilag széttagolt társadalom osztályai, hanem a politikai elvek körül csoportosuló nemzet politikai küzdelmei nyerjenek kifejezést. Parlamenti kormányzat csak így tarthatja fenn magát. A mely percben politikai pártok osztályérdekük javára élnek vissza hatalmukkal, abban a percben megkondul a szabad intézmények felett a vészharang, s egy erős autokratikus hatalom uralmának kell bekövetkeznie, hogy helyreállítsa a társadalmi békét és igazságot.”^{21/}

Tisza István tehát a kiéleződő gazdasági viták során is megőrzi politikusi karakterét, s a számadatok, statisztikák sűrűjében is a politikai élet rezdüléseit, rengéseit figyeli. S éppen a 90-es évek második felében lobbantak magasra azok a lángok, amelyek végülis felperzselték az 1875 óta kormányzó Szabadelvű Párt korábban biztonságosnak vélt épületét. Tisza az új korszak új embereként látott hozzá a lángok megfékezéséhez. Szerette volna, ha olyan erős pártra támaszkodhat, miként apja 15 éves miniszterelnöksége idején. Ezek a nyugalmi évek azonban tovatűntek, s a politika logikája nem ismeri a régebbi történeti időket, viszonyokat visszavarázsló csodatevőket. A megváltozott viszonyok közötti eligazodás pedig – amint a későbbi események bizonyítják – még az oly tevékeny, közgazdaságilag, jogilag felkészült, vállalt elveiért a népszerűséget mindig feláldozni kész politikust is, mint amilyen Tisza István volt, végső soron leküzdhetetlen feladat elé állította. Elképzelései valóráváltásáról azonban még a legnehezebb helyzetekben sem mondott le. Erre fordította egész idejét, kivételes energiáit, jórészt lemondva osztályostársai s a maga korábbi főúri szenvedélyeiről, a kártyáról, a lovaglásról, a csillogó estélyek fényeiről. Bizonyára alkata, vezetői elhivatottságtudata miatt sem vonzódott ehhez az életmódhoz, de a dualizmus korának új megnehezült korszaka érlelte szinte már mosolytalan, rideg, az emberi kapcsolatokkal mit sem törődő államférfivá.

Az 1890-es évek második felében azonban már nemcsak az agrárius-merkantilista ellentétek hullámverései veszélyeztették a 67-es kormányzati szisztéma változatlan érvényben tartását, hanem az újólág felszínre vetődő véderő – kérdés, továbbá az Ausztria és Magyarország között újra időszerűvé váló gazdasági kiegyezés, sőt a munkásmozgalom megerősödése is: mindez szükségszerűen a politikai pártok átrendeződését vonta maga után. Ezek még a Szabadelvű Párt ismert hangadóit is újabb és újabb politikai kísérletezésre ösztönözték. A kormánypárt válságának feloldását célzó egyes kísérletek pedig gyakran ütköztek, sőt szembekerültek Tisza elképzeléseivel. Akadtak, akik akár kompromisszumok árán is a 67-es pártok – Apponyi Nemzeti Pártja, a Katolikus Néppárt – fúziójával próbálták megerősíteni a kormánypártot.

Tisza azonban nem hajlott az efféle pártokkal a fúzióra, a néppártot például a katolicizmus legnagyobb ellenségének nevezte. A fúzió szerinte csak a pártok szigorú 67-ességével valósítható meg. A rések pedig az egész dualista rendszert gyengítik. Vagyis szükségesnek ítélte a kormánypárt megerősítését, mert sikeres egyházpolitikája erősítette ugyan országos pozícióit, de csökkentette parlamenti súlyát.^{22/} A fúziók helyett ezért az ország liberális közvéleményére s a kormányzat határozottságára számítva inkább az új képviselőválasztásoktól remélte a Szabadelvű-Párt parlamenti megerősítését. Az ugrai kerületben indult a választási harcban, de beszédeit természetesen országos érvényűeknek tekintette. Az 1896-os választási eredményekből úgy tűnt, számítása sikerrel járt, hiszen az Ugron Gábor vezette függetlenségi párt, s Apponyi nemzeti pártja meggyengült a néppárt pedig mindössze 21 mandátumot szerzett. Ez a képviselőválasztás egyébként különös kormányterror közepette zajlott le, ami kezdettől maga után vonta a Bánffy elleni ellenzéki támadásokat. Az új képviselőház megnyitásán elhangzott trónbeszéd a kormány programját is tükrözte, amikor az Ausztriával való gazdasági viszony szabályozását, továbbá a közigazgatás újjászervezését sürgette. A kormányzó párt megerősödésének jegyében Sopron, Szepes, Esztergom, Temes megyék a hárszabályok módosítását követelték. Tisza István ezután a szomorú kényszerhelyzetre, a parlament tekintélyének megőrzésére, illetve visszaállítására hivatkozva maga is nyíltan csatlakozott a petíciókhoz. Ezzel azután a hosszabb-rövidebb megszakítások ellenére kezdetét vette a mintegy másfél évtizedig elhúzódó hárszabályvita.

A kereskedelmi tárca vitája során – 1897. február 9-én – többek között a gazdasági kiegyezés megkötésének, továbbá a munkásjóléti intézmények – a munkásbiztosítás, munkáslakásépítés stb. – megalkotásának szükségességéről beszélt.^{23/} A kereskedelmi szerződéseket – hangsúlyozta – nem lehet Kelet-Európára s az agrárvámokra szűkíteni, mert Németországgal szemben az osztrák ipar hozott áldozatokat. A keleti kukoricabehozatal pedig éppen elősegítheti az intenzívebb állattenyésztést, a búzabehozatal ugyanakkor javíthatja az urbanizáció előrehaladásával erőteljesebben jelentkező fogyasztást. Ujra szembeszállt tehát az agráriusok platformjával.

A közös vámterületet pedig feltétlenül fenntartandónak tartotta politikai szempontból is, a Monarchia súlyának megőrzése érdekében, „mert politikai előnynek tartom a magyar nemzetre nézve azt – mondotta többek között –, hogy a monarchia

mentől erősebb a kifelé minden külellenséggel szemben mentül összetartóbb.” De alapvető előnyeit mégis a gazdasági tényezőkben látta. Eredetileg ugyanis létrehozását a szabadkereskedelem motíválta. Az általános világpiacon mozgás, az ipari védvámrendszer kiterjedése azonban a „gazdák” számára is elkerülhetetlenné tette bizonyos védvámok alkalmazását. Így alakulhatott ki az az „egyenletes védvámrendszer,” amely körül legfeljebb az igazságos mérték eseteiben lehet vita.

Az 1890-es években a szociálpolitikai kérdések szerves részeként előtérbe került a munkáskérdés és a parlamentben is jelentős szerepet kapott. A munkásügy – biztosítás, munkaidő, vasárnapi munkaszünet stb. – első nagy vitájára 1891-ben került sor, majd a 90-es évek második felében a szociálpolitikai törvényhozás keretében jórészt a szocialista munkásmozgalom fellendülése nyomán az agrárius merkantilista ellentétektől áthatva mindvégig felszínen is maradt. Idáig a munkások jogviszonyairól nem alkotak önálló törvényt, munkaviszonyaikról meglehetősen általánosan, legfeljebb az ipar-törvények rendelkeztek.

1891 elején az ipari munkások vasárnapi munkaszüneteléséről szóló – inkább kerettörvény-javaslatnak számító – tervezet került az országgyűlés elő, amely a kormánynak tág lehetőséget adott volna rendeletek kibocsátására. Az ellenzék egyrészt részletesebb törvényi szabályozást kért, másrészt a mezőgazdasági munkásokra is próbálta kiterjeszteni a törvény hatályát, miként Apponyi, Károlyi Sándor is indokolta: az időnkénti munkaszünetelés a mezőgazdaságban is feltétele a munkaképesség megőrzésének. Jócskán akadtak tehát ebben, az agráriusok által javasolt követelésben demagóg elemek, hiszen a mezőgazdaság állandó munkakategóriája, a cselédség feladatát képezte a nagybirtokosok állatállományának a vasárnapokra is kiterjedő gondozása. Tisza a törvénytervezet védelmében mindkét ellenzéki javaslattal szembeállt. „A mi speciális viszonyaink között – mondotta többek között – ahol a törvényhozási munka a dolog természeténél fogva sokkal többoldalú és sokkal több feladattal kell foglalkoznia, még pedig gyorsabb tempóban, mint külföldön, ahol nem egy rohamos haladással kell századok stagnációjának rossz következményeit legyőzni, hiszen ahol lépésről lépésre, a viszonyok fejlődésével lépést tartva, lehet a szabályokat és törvényeket kifejleszteni: holott minálunk az összhang a törvény és az élet között sokkal nehezebben mérhető le a részletekben. Ezen körülménynél fogva, szerény nézetem szerint, nálunk sokkal több dolgot kell rendeletre bízni, mint más államokban, ahol úgy az élet mint a jogállapot lassanként fejlődött ki és a viszonyok konszolidáltak.” Majd a mezőgazdasági munkások vasárnapi munkaszüneteléséről így beszélt: „Én tehát azt hiszem, hogy itt sem a munkás egészsége, sem testi erejének megkímélése szempontjából munkaszünetre nincs szükség oly értelemben, mint az ipari munkásoknál: mert untilig elég szabad ideje van az egész évet véve föl, hogy testi erejét megóvja és helyre pótolja.”

„De nincs szükség továbbá arra sem, hogy szabad ideje legyen szellemi foglalkozásra és arra, hogy családjával együtt lehessen: mert hiszen, ha minden egyébtől eltekintünk is, ott vannak a hosszú téli esték. Bizonyára boldog volna a legjobban fizetett ipari munkás is, ha annyi szabad idővel rendelkezne, mint amennyit csak a 2-3 téli hónapban a földműves a dolog természeténél fogva élvez.”^{24/}

Ezután „Az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről” szóló törvénytervezet került napirendre, ezzel kapcsolatosan pedig az öngégy és államsegély viszonya, a munkásönkormányzat, a gyári törvényhozás hiányai, sőt a munkáslakások ügye is. Ezekben a kérdésekben már nyíltan szembetűnik Apponyiék konzervativizmusa. Túlságosan tágnak érzik ugyanis a javaslatot, mivel például a képzetlen munkások és tanoncok betegség elleni biztosításáról is gondoskodni kíván, a „kényszerbiztosítás” pedig szerintük beláthatatlan politikai következményekkel járhat. Tisza 1891. február 4-én szolt hozzá a törvénytervezet vitájához. Véde természetesen a kormány tervezetét, de azon túlmenően már ekkor átfogóbban vizsgálta „a nehéz és veszedelmessé válható” munkáskérdést s márcsak a bajmegelőzés érdekében is követelte a szociális törvényhozás kiszélesítését.

Vitatta az öngégy és államsegély szembeállítását a munkásbiztosítás terén, s a kettő célszerű, együttes alkalmazásától várja a magyarországi viszonyok között a feszültségek csökkentését, ezen az úton keresi a megnyugtató megoldások lehetőségét. Mert sok esetben az öngégy, máskor az államsegély „zsibbasztja” az egyéniséget. Ezzel összefüggésben véli kombinálhatónak a kényszer és egyéni önkéntes biztosítás formáit.^{25/} A munkáskérdés s részben a mezőgazdasági munkások élet és munkaviszonyainak megítélése is változik azonban felfogásában az 1890-es évek második felében. Ebben kétségtelenül döntő szerepe van a szociáldemokrata mozgalom eszmei és szervezeti kiszélesedésének, továbbá az elemi erővel kitörő agrárszocialista mozgalmaknak. Emiatt egyre nagyobb szerepet kap nála a szocialista mozgalom visszaszorításának szándéka. A mezőgazdasági munkáskérdés megítélése pedig új elemként épül politikai koncepciójába. Mindvégig jellemző marad azonban rá a kettő különválasztása kezelése. Felfogása tehát korántsem statikus, mert éppen a munkásmozgalom fejlődése módosítja, változtatja azt. A szociális eszmékkel, az ipari és mezőgazdasági munkáskérdés szétválasztásának szükségességével, a munkásjóléti intézmények megalkotásával, illetve továbbfejlesztésével, s ezen a téren az angol és német rendszer összevetésével, a munkásbiztosítás formáinak kialakításával, éppen a szociáldemokrata párt térnyerésének visszaszorítása a célja. Ebből a szempontból bírálja a biztosítás intézményének gyengeségét, a munkáslakás kérdés megoldatlanságát, amelyek nemcsak szociális feszültségeket, hanem közbiztonsági és egészségügyi veszélyeket is magukban hordoznak. Véleménye szerint a vállalati és magánpénztáraknak iparáganként az angol példa nyomán a munkásönkormányzat kifejlődését is erősíteniök kell.^{26/} Ezért a munkásönkormányzat szélesebb kifejlődésének fórumává akarja változtatni a vállalati és magánpénztárak intézményét. Véleménye szerint csak ilyen módon lehetséges életerős, produktív, megelégedett munkásosztályt teremteni a nemzetiségek körében is. A jogkiterjesztés azonban csak lépésről-lépésre, fokról-fokra haladhat, éppen a nagy társadalmi megrázó kódtatások eikerülése érdekében.^{27/}

Tisza István az agrárszocialista mozgalmakkal 1897. február 19-én, a költségvetési vita során foglalkozott a legátfogóbban. A korábbiakhoz képest azonban már bizonyos szociális engedmények bevezetését is szükségesnek látja. Ezen túlmenően különbséget tesz általában a mezőgazdasági munkások és az alföldi „parasztvárosokkal”

szemben követendő kormányzati politika között. Az elsővel kapcsolatosan a megélhetési és életviszonyok javítását, a szegényügy általános rendezését, a munkaidő, a gyermek és a női munka rendezését, jobb munkaszerződéseket sürget, ami nem a társadalmi rend felszámolására irányul, ellenkezőleg, annak megerősítését célozza. Változtatlanul megkülönbözteti azonban helyzetüket, életvitelüket, az ipari munkásokétól. Ebből következnek sajátos eljárási javaslatok is. „Életmódjuk, életviszonyaik, rokoni összeköttetések, barátságuk folytán – mondotta – az a széttagolása a társadalomnak, ami a városi iparos életviszonyai között felmerül, faluhelyen nincs meg. Ugy, hogy faluhelyen tulajdonképpen nem is annyira a munkásosztály bajairól, mint általában a szegény ember bajairól lehet beszélni.”^{28/} „Faluhelyen más a társadalmi érintkezés is az intelligencia és a szegény ember között, mert megvannak a személyi érintkezésnek legalább nagy részben még azok az aranyzárai, amelyek igen sok keserűségnek elejét vehetik, amelyek lehetővé teszik igen sok bajnak orvoslását, sok anomália megszüntetését, hogy úgy fejezzem ki magamat, patriarchális úton, amely megszilárdítja a különböző társadalmi osztályok közt a rokonszenv, a kölcsönös tisztelet érzését.”^{29/}

Az Alföldön viszont éppen ezeknek a körülményeknek a hiánya váltotta ki a „szocialisztikus”, „anarchisztikus” mozgalmakat. Mert a kereseti viszonyok – bár főként a kubikusok esetében romlottak – itt még mindig jobbak, mint országos viszonylatban. De itt is fontos a jogsérelmek orvoslása, pl. a cselédek esetében a szerződéskötéseknél, a gabona kiadásánál és minőségénél. Az uzsora és robot fogalmakat is felhasználják a szociális igazgatók, – mondotta – pedig e feles földeknél elengedhetetlenek a szokásba jött mellékszolgáltatások, járulékok, napszámszolgáltatások.^{30/} Durván elítéli az agrárszocialista mozgalmak nyomán jelentkező „honmentő” akciókat is, amelyek a szociális feszültségek feloldását telepítési akciókkal, jelszavakkal próbálják levezetni. „Ha a mezőgazdasági munkásnak földet ígérünk – mondotta többek között –, igérjünk tőkét az ipari munkásnak. Azt hiszem, aki teljesen utópisztikus társadalompolitikai teória alapjára lépni nem akar, ennek azt kell mondani, hogy azon a világrenden pedig, hogy tőke, legyen az ingó vagy ingatlan, nem juthat minden embernek, azon a világrenden nem változtathatunk.”^{31/} Az erre irányuló törekvéseket már csirájukban el kell tehát folytatnia az államnak, legfeljebb a telepítvényes földet megvásárolni tudó tehetősebb parasztok földhöz juttatásáról lehet szó az adott államrend vastörvényesszerűsége szerint.

Tisza tehát az 1896. évi választásokkal elérte célját, a Szabadelvű Párt megerősítette pozícióit a parlamentben, de közben fokozatosan gyengült országos bázisa. Mert az újabb liberális, szociális reformok elől mereven elzárkózott, a képviselőházban megcsappant ellenzék ugyanakkor más-más programmal ugyan, – nem riadva vissza a szociális és nemzeti demagógiától sem – a maga számára kamatoztatta ezt. A képviselőházban napirenden tartotta az 1896. évi választási visszaéléseket, a kormány új törvénytervezeteivel szembeni obstrukcióját pedig most már a liberalizmus és a jogos magyar nemzeti igények mezében tetszelegve, szinte állandósította. Ilyen obstrukció kezdődött az egyébként liberális jellegű, de a közvéleményt kevésbé érdeklő bűnvádi perrendtartási javaslat körül, ami

kiszélesítette ugyan az esküdtszékek hatáskörét, de 16. paragrafus a becsületsértési és rágalmozási ügyeket a rendes bíróságok hatáskörébe utalta.

A század végén elsősorban Tisza István ellen kezdetét vette az inkompatibilitás vádja, ami azután az 1901-i összeférhetetlenségi törvény elfogadtatásához vezetett. Tisza azonban időnként felkészülve, máskor riportszerű rögtönzéssel felelt a rázuduló vádakra és támadásokra. Váltig hangoztatta: politikai szereplése független a közigazgatás irányításáról vallott felfogásától és előnyös politikai helyzetét, pártállását nem használja egyéni célokra. Hallani sem akart a büntető perrendtartási javaslat 16. paragrafusának módosításáról vagy visszavonásáról. Ezzel ugyanis szerinte legalizálnák az obstrukciót, s megnyitnák az alkuk sorát. Márpedig a parlament működéséért – ami a parlamentaris kormányzás feltétele –, a többségi párt felelős. Ennek érdekében, ha szükséges, kényszereszközöket is igénybe vehet, mert a többség türelme véges.^{32/} Az obstrukció megszüntetését a többség koncessziókkal nem vásárolhatja meg. A „próbaobstrukció” ellen 1897. júliusában 4 órától 5-re emelték a napi képviselőházi ülésezések, viták idejét. Rövidesen kiderült azonban, hogy mindez kevésnek bizonyult az obstrukció visszaszorításához. Sőt az esedékes vámközösség, valamint a vám és kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos vita kapcsán fellobbant. 1897. december 31-én ugyanis lejárt a 10 évvel korábban hozott törvények hatálya, a vám- és kereskedelmi szövetség és a kvóta-egyezmény Ausztriával, valamint az Osztrák-Magyar Bank szabaddalma. Megújítása azonban mindkét országban rendkívül nehéznek bizonyult, hiszen összekapcsolódott a felgyülemlett belpolitikai feszültségekkel. Már a tárgyalások formái és tartalma sem követték a régebben megszokott sémák nyomvonalát. Az osztrák birodalmi tanácsban is kitört az obstrukció, jelezve az ausztriai társadalmi és nemzeti feszültségek kiéleződését. 1898. január elsejével a különféle provizóriumkísérletek kudarcra után beköszöntött a dualizmus történetében az első kiegyezési ex-lex.

Ebben a szokatlan helyzetben Tisza István is véleményt nyilvánított. 1898. január 7-i beszédében a kormány működésétől független kényszerhelyzetet hangsúlyozta. A nagyszabású obstrukció azonban csak 1898. októberében kezdődött, főként az „ischli klauzula” kapcsán, amikor a parlamenti ellenzék a Szabadelvű Pártban is feltűnően nagyszámú szövetségesre lett. A két kormány ugyanis 1898 augusztusában Bécsben – tehát nem Ischliben – különleges megállapodásokat kötött. Ennek értelmében a vámszövetséget a magyar parlament 1903-ig, a külkereskedelmi szerződések lejártáig meghosszabbítja, tekintet nélkül arra, hogy Ausztria milyen módon kívánja azt érvényesíteni. Ezzel tehát mód nyílt ott a szükségrendeleti megoldásra is. Záró rendelkezése azonban, amelyet „ischli klauzulának” neveztek, kimondta: mindaddig fennmarad a vámszövetség – tehát 1903 után is –, amíg „a magyar törvényhozás másképpen nem rendelkezik.” Az obstrukció tüzeit csak táplálta Tisza István újra és újra visszatérő házszabályszigorítási javaslata, amelyben a kormánypárt megerősítésének szinte egyetlen lehetséges zálogát látta.

1898 végétől azután felgyorsultak az események, még jobban kiéleződtek az uralkodó osztályok közötti ellentétek. Világossá vált ugyanis, hogy 1899. január 1-re a kormány által szorgalmazott költségvetés és az Ausztriával való gazdasági viszonyok

rendezése nem nyerhet elintézést a törvényhozás által. A Tisza-csoport ekkor a párt-politikai életben, pontosabban a kormányzó pártban eddig ismeretlen – bár Tisza István korábbi nyilatkozatait ismerve nem váratlan-módszerekhez nyult. A Szabadelvű Párt 1898. december 6-i értekezletén Tisza Kálmán két szakos törvényjavaslatot terjesztett elő a kormánynak adandó felhatalmazásról és felszólította a párt tagjait annak aláírására:

1.§. Felhatalmaztatik a kormány, hogy arra az esetre, ha az 1899. év négy első hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslat 1898. évi december 31-éig törvénnyé nem válnék, az államháztartás érdekében szükséges teendőket az ebben megállapított határok között intézze.

Felhatalmaztatik továbbá a kormány, hogy arra az esetre, ha az osztrák-magyar monarchia két államának kormányai által megállapított kiegyezési javaslatok ugyancsak folyó évi december végéig törvényhozási elintézést nem nyernének, az azokban tárgyalt ügyekre nézve a teljes viszonyosság biztosítása esetében a mostani állapotot fenntartsa.

2. §. E törvény érvénye 1899. évi december 31-ig tart, de előbb is megszűnik az államháztartással akpcsolatos ügyekre nézve, amint az 1899. év négy első hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló törvény megalkottatott: a többi ügyekre nézve pedig akkor, amikor azokat illetőleg a törvényhozás másképpen intézkedett. E törvény végrehajtásával a kormány bízatik meg.^{33/}

Az indoklásból és Tisza István felszólalásából kitűnnek a különös eljárás indítókai. Nem hagynak kétséget aziránt, hogy a javaslatokkal az ex-lexért az ellenzéknek teszik felelőssé.^{34/} Tisza István különben a törvényjavaslat aláírását egyenlőnek vélte – legalábbis a parlamentarizmust tekintve – a névszerinti szavazással, s véleménye szerint tartalmilag a nemzeti akaratot testesíti meg. Bánffy az aláírást pártkérdéssé tette, midőn hangoztatta: „Aki a komoly küzdelemre Magyarország alkotmányának biztosítása céljából vállalkozik, az jöjjön velünk: aki úgy tartja, hogy az ut, amelyet követünk, nem jó határozza el magát és váljon ki.” Csakhamar a Szabadelvű Párt döntő többsége aláírásával csatlakozott is a javaslatához, ilyen módon a parlament abszolút többsége, 25-en azonban – köztük Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Hieronymi Károly és Andrássy Gyula – kiváltak a pártból. Szilágyi lemondott képviselőházi elnökségéről is. Az üléseket ezután a korelnök, Madarász József vezette. Az elnökválság hosszúra nyult, nem utolsó sorban amiatt, mivel Tisza István már előző nyilatkozataiban is késznek mutatkozott a többségi akarat érvényesítésének parlamenti vezetésére, ami természetesen már ekkor a házszabályok módosítását, az obstrukció letörését is magában foglalta. Szilágyi lemondása után erre Bánffynak ígéretet is tett. Vállalkozása azonban az adott politikai viszonyok közepette túlságosan is elhamarkodottnak bizonyult. Mert nemcsak az ellenzék sorait zárta szorosabbra, hanem az ún. Tisza-lex-et aláírók táborát is megosztotta. Ezt a legpregnansabban a Tisza család benső barátja, Mikszáth Kálmán Tisza Istvánhoz feltehetően 1898. december 11-i levele szemlélteti.

„Kedves Barátom!

Szeretném, hogy e sorimat előbb kapjad meg, mintsem a miniszterelnökkel beszélsz. Tájékoztatni óhajtalak, ha már más nem tette volna azóta, hogy a helyzet

megváltozott. S amilyen nagyon lelkesedtem elnökségedért eleinte, most nagy szerencsétlenségednek találom. Tudom, hogy ez az argumentum téged meg nem tántorít. De reményem, megtántorít az, hogy elnökséged aligha lehetne az országra hasznos. Tömerdek emberrel beszéltem, ellenzékiekkel és pártunkbeliekkel. Az ellenzék fel van dühödve annak a gondolatára is, hogy elnök légy, a végletekre készül, de ez nem volna baj, ha a párt tagjaiban nem volna félreismerhetetlenül érezhető az erkölcsi bátorság megingása a helyzettel szemben. Rémlátások gyötrik a pártot, sötét előérzetek, melyek hatalmasabban uralkodnak felette, mint a logika, vagy mint a tények.

A párt egyik fele nem akar a mostani időben elnöknek, maga Széll Kálmán azt mondta, hogy ez éket verne a párba. Vannak ellenségeid a pártban, akik éppen nem akarnak. Széll Kálmánról szólva (magunk közt maradjon ez a megjegyzésem) gyanús előttem, hogy ezt az alkalmat fogja felhasználni a tőlünk való visszahúzóásra, melyre meg volna a kedve, ha úgy mehetne, hogy meg legyen két kedvenc nyalánksága: a fejedelmi kegy és a népszerűség. Meglásd, hogy te leszel az ürügy . . .

Kérve-kérlek, ne fogadd el, ha teheted. Örültség az. Szerencsétlennek érzem magam, ha csak egy percig arra gondolok, hogy én is biztattalak rá.

Atyád lelkileg össze van törve. Az atya lelke magasabb valami minden érdemnél és minden kombinációnál . . . De legalább arra kérlek, kérj Bánffytól gondolkozási időt, míg magadat téjékozhatod. Ne hallgass ránk, nem bánom. Megengedem, hogy te jobban itéled meg a viszonyokat, mint mi. De legalább itéld meg előbb, azután határozz.

Bocsásd meg, hogy a dolgaiba avatkozom és hogy teljesen leplezetlenül szóltam, nem hagyva ki a kellemetlen megfigyeléseimet sem. Nem érzélgés ez, vagy valami különös affektáció, hogy valami mentő szerepet eljátszak, nincs énbennem semmi a komédiából. Még olyan dologba se szeretek avatkozni, amibe kellene, nemhogy abba avatkoznám, ami nem az én dolgom. De egy végzetes szituációban vagyunk és a te dolgod most mindnyájunk dolga.

Dixi et salvavi stb., igaz barátod,
Vasárnap este.

Mikszáth Kálmán. „35/

Tisza István ilyen körülmények között nehéz helyzetbe került. Hiszen kész volt a népszerűtlen feladat vállalására, ugyanakkor saját pártja is megrettent, illetőleg tartózkodni kívánt az obstrukció erőszakos letörésétől. Szűkebb környezete – köztük apja, Tisza Kálmán pedig fia fényes politikai jövőjét féltve, határozottan a házelnökség visszautasítására kérte.

A Tisza-lex különben nem is került a képviselőház elő, inkább tovább élezte a belpolitikai feszültséget, mintsem feloldotta. A kormányzó pártba benyújtott javaslat tehát visszajára fordult. Tisza István házelnökké választásának terve pedig szinte dezorganizálta a szabadelvűek parlamenti csoportját, s most már elkerülhetetlenné tette Bánffy közeli bukását. 1899. február 18-án a képviselőházban bejelentette lemondását. Február 20-án Széll Kálmán kapott miniszterelnöki megbízást, s folytatta a kompromisszumos tárgyalásokat az ellenzéki pártokkal, amelyek február 23-án „elvi áldozatok

nélkül" sikerrel is jártak. A nemzeti párt, a függetlenségi és 48-as párt, valamint a néppárt vezetőivel megkötött egyezményt Jegyzőkönyvbe foglalták.^{36/}

Tisza Istvánnak a parlamenti többségre alapító elképzelései tehát ekkor hajótörést szenvedtek. Nyilvánvaló politikai veresége után két lehetőség között választhatott. Vagy visszavonul az aktív politikai élettől, vagy továbbra is igényt tart a Szabadelvű Párt irányítására. Döntése nem lehetett könnyű, sőt súlyos dilemmákat okozott számára, végül azonban a második utat választotta. Elhivatottságtudatát nem törték meg átmenetinek tekintett kudarcai. Az uralkodó bizalmát élvezve, úgy vélte, megfelelő többséggel rendelkezik pártjában ahhoz, hogyalkalomadtán érvényesítse akaratát. Az általa olyannyira elítélt kompromisszum káros voltára pedig csak akkor tudja rádöbbsenteni igazán híveit, ha továbbra is részt vállal a politikai, parlamenti életben és ott minden adandó lehetőséget felhasznál vélt igazának bizonyítására, a félmegoldások, kompromisszumok káros, a „nemzet” tekintélyét csorbító voltára. Naplószerű feljegyzésében így ír: „A Széll-kormány alakulásakor elhatároztam, hogy súlyos aggályaim dacára a pártban maradok. Nagy elvi kérdések nem választottak el a kormánytól: a kormányzati és parlamenti taktikára nézve volt mélyreható eltérés közöttünk. Ugy gondoltam: helyesebb emiatt nem emelni válaszfalakat közöttem s olyanok között, kikkel együtt szolgálhatjuk igazán sikerrel a közügyet a jövőben. Az élet döntse el, nekik van-e igazuk, vagy nekem, ki végzetes illúzióknak tartom azon reményüket, hogy Magyarországon sikerrel lehessen a közügyeket intézni anélkül, hogy a többség számára biztosíthatnának azon hatalmi eszközök, melyek széles e világon szükségesnek bizonyultak.”^{37/}

Úgy tűnt tehát: az új kormánynak a korábbiaknál szélesebb alapokon sikerül konszolidálnia a belpolitikai életet, legyűrheti a gazdasági kiegyezés útjában álló akadályokat s ezáltal hozzájárulhat a dualizmus rendszerének megszilárdításához is. Széll Kálmán pénzügyi kvalitásai, politikai tapasztalatai, kompromisszumokra hajló egyénisége pedig szinte garanciának tűnt vállalt feladata eredményes valóraváltásához. A szélcsend azonban átmenetinek bizonyult. A válság ugyanis sokkal mélyebb volt annál, semhogy valamiféle diplomáciai ügyességgel végérvényesen megoldhatta volna.

J e g y z e t e k

- 1/ — Balogh Jenő: Gróf Tisza István emlékezete. Budapest 1921. — Hegedűs Lóránt: Két Andrássy és két Tisza. Bp., 1941. — Klein Ödön: Tiszától-Tiszáig. Bp., 1922. — Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. Bp., 1923. — Szász Károly: Tisza István: Élet- és jellemrajzi vázlat. Bp. 1920.
- 2/ Szász Károly: im. 4.
- 3/ Uo. 8.
- 4/ Gróf Tisza István Képviselőházi Beszédei. Első sorozat. A fiatal képviselő. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta barabási Kun József. Bp., 1930. 8.
- 5/ Magyar Törvénytár. 1867:XII. tc. 11. §.
- 6/ Uo. 12. és 13. §.
12. §. De a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítését s az újonczok megajánlásának jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, ugyszintén a

katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket, az eddigi törvények alapján, mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében, az ország magának tartja fenn.

13. §. Kijelenti továbbá az ország, hogy a védelmi rendszernek megállapítása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik. Miután azonban az ily megállapítás éppen úgy, mint a későbbi átalakítás is, csak egyenlő elvek szerint eszközölhető czélszerűen: ennél fogva minden ilyen esetben, a két ministerium előleges megállapodás után, egyenlő elvekből kiinduló javaslatot fog terjeszteni mindkét törvényhozás elé. A törvényhozások nézeteiben netalán fölmerülhető különbségek kiegyenlítése végett a két törvényhozás egymással küldöttségek által érintkezik.

7/ barabási Kun József: im. 10-12.

8/ Uo. 45. Képviselőházi Napló, 1889. január 14.

9/ Uo.

10/ barabási Kun József: im. 64.

11/ Képviselőházi Napló. 1890. május 22.

12/ Uo. 1890. november 6.

13/ Uo. 1892. december 16.

14/ Budapesti Hírlap, 1891. november 16.

15/ Nemzet, 1891. november 16.

16/ Rendeleték Tára, 1884. július 11.

17/ Uo. 1891.

18/ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1885. június 28.
3-4.

19/ Képviselőházi Napló, 1894. május 19.

20/ Uo. 1894. december 6.

21/ Uo.

22/ Uo. 1895. február 23.

23/ Uo. 1897. február 9.

24/ Uo. 1891. január 31.

25/ Uo. 1891. február 4.

26/ Uo. 1897. február 9.

27/ Uo.

28/ Uo. 1897. február 19.

29/ Uo.

30/ Uo.

31/ Uo.

32/ Uo. 1897. július 21.

33/ barabási Kun József: im. 539.

34/ Nemzet, 1898. december 7.

35/ barabási Kun József: im. 542-544.

36/ Nemzet, 1899. február 26.

37/ barabási Kun József: im. 569.

Rottler Ferenc:

IPOLYI ARNOLD A NEMZETRŐL ÉS A NEMZETISÉGRŐL

A magyarországi polgári történetírás legjobbjai már a XIX. század első évtizedeiben vizsgálták a nemzet kialakulásának és fejlődésének történelmi útját. A nép, a nemzet, a haza, a nemzetiség kategóriáinak változása és értelmezése valamennyi reformkori történetírónkat foglalkoztatta. Bajza József, Vasvári Pál, Szontágh Gusztáv, Pulszky Ferenc, Eötvös József, Horváth Mihály és még sokan mások, a történeti forrásanyag feltárásán keresztül akartak eljutni a polgári értelemben vett, a nemességet, parasztságot és a polgárságot egyaránt magába foglaló nemzet megszületéséig.^{1/}

A történeti anyag megismerésén túl, többen a korszak társadalompolitikai küzdelmében is részt vettek és személyes megfigyelések alapján megerősödött bennük az a felismerés, hogy evolúciós úton előbb vagy utóbb Magyarország is elérkezik a nagy társadalmi átalakulás küszöbéhez. Legtöbbjük helyesen látta, hogy a társadalmi-gazdasági változások a politikai gondolkodásban is maradandó változásokat fognak előidézni, s ezzel párhuzamosan a politikai gondolkodás korábbi feudális elemei fokozatosan háttérbe fognak szorulni. A történetírók feladatát abban jelölték meg, hogy a királyok, főurak illetve a csaták és háborúk története mellett, vagy helyett a nép történetét írják meg. Így születnek meg az első, valóban polgári és demokratikus írások az 1514. évi pórlázadásról, az ipar és a kereskedelem történetéről, a bányászatról és a közlekedésről, az iskolázásról és a művelődésről.^{2/}

Az 1848-as polgári forradalom elsöprő ereje és méretei meglepték a historikusokat, s még azok is értetlenül álltak az eseményekkel szemben, akik rövidebb-hosszabb várakozás után a fegyvert is kezükbe vették.^{3/} Megjegyezzük, hogy nem elsősorban a radikálisok jelentkeztek a hon védelmére. A szabadságharc leverése után a politikusok mellett a történészek is számvetést készítettek. R. Várkonyi Ágnes a korszakkal foglalkozó nagy historiográfiai monográfiájában bemutatta a „forradalom után” készült és előkerült írásokat, elemzéseket. Valószínűleg igaza van abban, hogy ilyen „számvetés” jóval több készült, mint ahány fennmaradt.^{4/} Az átrendeződés következtében a polgári történetírás magyarországi úttörői közül többen elhagyták a pályát, mások a harcmezőn estek el, vagy életük végéhez érkeztek.^{5/} Így a reform vagy forradalom összevetését csak az a néhány történettudós végezhette el, akik pályakezdőként már ott voltak a reformkori történetírás „új útjánál,” s az 1850-es évek közepén-végén újra kezükbe vehették a tollat.

A század elején bekövetkezett tematikai váltás tovább folytatódott: egyre többen fordultak a nép, a városok, az ipar és a művelődés, általában a polgári fejlődés előzményeinek története felé. A forradalom és a szabadságharc új témákat is hozot. Az a széleskörű nemzeti összefogás – lényegében csak a konzervatív és aulikus főurak és főpapok maradtak kívül –, amely 1848-ban tapasztalható volt, ismét ráirányította a történészek figyelmét a nemzetre.^{6/} A nemzetiségek nagyrészének szembefordulása a forradalommal és a szabadságharccal szükségszerűvé tette, hogy a történetírók nagyobb figyelmet szenteljenek az országban élő nem magyar ajkú népek enikái kialakulására és beilleszkedésük történetére is. A forradalom után távlatosabbá vált történetíróink gondolkodása, időben és térben nagyobb távlatokban kezdtek el gondolkodni, s a romantikus hazafelfogást éles kritikával vetették el. Sorra jelentek meg azok az írások, melyeknek tárgya a magyar és a nem magyar népek együttélésének vizsgálata volt.^{7/} Az ekkor kibontakozó genealógiai kutatások a történetírók családjaira is kiterjedtek, többen felismerték nemzetiségi mivoltukat. Ebből a történész nemzedékből emelkedett ki IPOLYI ARNOLD, aki művelődéstörténeti írásaiban a legtöbbet foglalkozott a nemzet és a nemzetiség kérdésével.

Ipolyi – eredeti családi nevén Stummer – elszegényedett nemesi családból származott.^{8/} Tehetségét jó iskolákban fejlesztette ki, s tudatos volt pályaválasztása: papnak tanult. Egész életében végezte pastorális tevékenységét, s nagyváradi püspökként halt meg. Tudományos pályáját hatalmas vargabetűk jellemezték. Első tudományos igényű munkái közvetlenül a szabadságharc bukása utáni években jelentek meg. A Kisfaludy Társaság pályázatára egy hatalmas monográfiát nyújt be, amely Magyar Mythológia címmel 1854-ben jelenik meg. A néphagyományi forrásbázisra épülő mű a népi hitvilág – korabeli szóhasználattal: mitológia – összefoglalása volt. Lényegében a német Grimm testvérek ősvallás felfogásából indul ki, s a magyar néphagyomány teljesszerű feltárásával akarta bizonyítani, hogy a magyar történeti fejlődés lényegében megegyezett más európai népek, etnikumok fejlődésével, s a romantikus történetírók által felnagyított „nemzeti szokások és karakterek” nem voltak meghatározóak a nemzeti tudatra, a gondolkodásra. A néphagyományi forrásanyag első magyarországi tudatos felhasználója mindenesetre Ipolyi Arnold volt, és ezzel iskolát teremthetett volna. A történettudományban módszertani vétségnek számító feltételesmód itt helyén van. A fiatal historikus pályakezdő munkáját Csengery Antal szokatlanul éles kritikával támadta meg.^{9/} Megkérdőjelezte mind a mű koncepcióját, mind az összeállítás és gyűjtés metodikáját. A népies-polgári történetírói irányzatnak is jutott az elmarasztalásból, és ezért állítjuk, hogy a kritika Ipolyin túl érzékenyen érintette a környezetéhez tartozó történetírókat – Bartal György, Baltizsár Ágoston, Csaplár Benedek, Czinár Mór, Geiger József, Rómer Flóris – is. A fiatal – 32 esztendő – Ipolyi Arnold megántságában felhagyott a történeti kutatásokkal, s éveken keresztül nem publikált tudományos dolgozatokat. Kortársaihoz, barátaihoz írt levelezéséből ismerjük, hogy Csengery kritikája, bántó fellépése még évtizedek múlva is foglalkoztatta.^{10/} 1869-ben Ráth Károly történészről szóló emlékbeszédében így emlékezett vissza az eredeti célra, a népi-nemzeti forrásanyag gyűjtésének a kezdeteire” . . . S egyikünk elkezdé keresni

és nyomozni, gyűjteni és leírni a nemzet ősmondáit és népdalait: mások őshitét és hagyományait, sírhalmait és műemlékeit, régi irodalmunk kincseit és történelmét, történelmünk egyes részleteit s annak egészét nyomoztuk: s ezzel egyszersmind a jövőbe vetett reménynek s a múltból való okulásnak paradigmáit, példatárait előállítottuk.”^{11/}

Ipolyi tehát nem teremtett iskolát, nem lett a népiespolgári irányzat vezetője, de a nagy szellemi egyéniségekre jellemzően nem tudott véglegesen szakítani eredeti témájával, felfogásával. A hatvanas években az egyházi műtörténet tárgy köréből jelennek meg kisebb írásai, majd 1869-ben Ráth Károlyra emlékezvén áttekintést nyújt a magyar historiográfia fejlődéséről. A nemzeti történetírói irányról ezeket írja: „ . . . Így nálunk is, nemzeti állami létünk újabb átalakulásának hajnalán született meg először történelmünk azon öntudatosabb nemzeti iránya, melyet újabb történetíróink, Horváth Mihály és Szalay László nagy műveiben először találunk méltóan kifejezve, s úgyszólván akkor szólamlott meg először nemzeti nyelvünkön is De eme magasabb nemzeti szellemben s öntudatosabb irányban indult meg már, a 48-i nemzeti nagy katasztrófát mintegy közvetlen megelőzve és követve, a tehetséges férfiak egész csoportja, kik a nemzet történelmét, kezdve a kutfő- és okmánytantól, s a régészetten át egész az irodalom- és művelődési történetig minden irányban bejárták, egyes részletei művelésével és monográfiák írásával megvilágítva és termékenyítve annak összes szakaszait.”^{12/} A *„nemzeti nyelven írott nemzeti történelem* kifejezések jól érzékeltetik Ipolyi fogékonyságát a történettudományban bekövetkezett változásokra. A „nemzeti állami” kifejezés pedig azt jelzi, hogy Ipolyi a „nemzeti” alatt már nem a feudális „natio” fogalmat, hanem a polgári értelemben vett demokratikus nemzetet érti, amely egybefogja a gazdasági, a társadalmi, a művelődési viszonyokat.

A „nemzeti történelmi iskola” mint történetírói irányzat Magyarország történelmi örökségének teljes feltárására törekedett. A feudális történelemfelfogást és politikai gondolkodást meghaladva nemcsak a várak, kastélyok, paloták lakóinak életét, tevékenységét kutatta, hanem – amennyire ezt a szegényes forrásanyag engedte – a paraszti porták, a kunyhók és a városi házak lakói életének történetét szintén számbavette. A politikai élet feudáliskori szereplői és színterei (országgyűlés, megyei gyűlés) mellett az irányzat legjobb képviselői feltárták a városi tanácsok, céhegyletek, ipartestületek összejövetelein rögzített eseményeket. Kutatták a birtokgazdálkodást, a városi adminisztrációt, törvénykezési szokásokat is.

Ipolyi például a török korról ezeket írta: „ . . . Addig e korszak csak mintegy külső történetét, ezek hadpusztításait, csak harcrémet ismertük. Ő (t.i. Ráth Károly – R.F.) mélyebb tekintetű vetett beléje, kimutatván a hódoltsági föld polgári és birtokjogi, adminisztrációs és törvénykezési viszonyait.”^{13/}

Ipolyi Arnold – történelemfelfogása népies-nemzeti irányzata ellenére – élete során sohasem nyúlt a jobbágyág témájához. Ennek oka az volt, hogy autodidaktasága, melyről annyi alkalommal tett említést, legjobban a társadalom- és gazdaságtörténet terén tette bizonytalanná. Nem jutott el azokhoz a forráscsoportokhoz, amelyek a gazdálkodással és a társadalmi élettel kapcsolatos adatokat tartalmazzák. Számára a nagy-

birtok és a rajta élő népek története ismeretlen terület maradt. A városi élet és a művelődés története terén már sokkal otthonosabban mozgott, ez utóbbi területen megelőzte nagynevű kortársait – Horváth Mihály és Szalay László – is.^{14/}

Ipolyi politikai gondolkodásának egyik erőssége az időtényező szerepének helyes megítélése volt. A polgári átalakulás eredményei ellenére, nem bízott a polgári történetfelfogás és még kevésbé a polgári közgondolkodás gyors térnyerésében. A Dunántúli Történetkedvelőkkel, vagy a Magyar Történelmi Társulat alapító tagjaival gyakran vitába keveredett. A feudális nemesi nemzetfelfogás a XIX. század második felében elvesztve korábbi társadalmi bázisát, felbomlóban volt, de még jelentős utóvédharcokat folytatott. Például a meginduló őstörténeti kutatások visszakanyarodtak a hun-magyar rokonság és közös őshaza romantikus felfogásához. Nem kisebb személy, mint Toldy Ferenc az 1860-as években tartott egyetemi előadásaiban hitet tett a hun-magyar rokonság történeti hitelessége mellett.^{15/} Jól látta Ipolyi – barátaihoz írt levelei tanúsítják –, hogy a magyarországi polgári átalakulás sajátossága – gyors előrehaladás, majd megtorpanás – nemcsak a polgári átalakulás, de a polgári gondolkodás fejlődését is keresztezték.

Ipolyi Arnold a nemzeti sajátosság egyik értékmérőjének tekintette az ország szellemi, kulturális örökségének a sokszínűségét. Magyarok és nem magyarok együttese egy évezreden keresztül – fejtette ki több munkájában – kölcsönösen gazdagította az ország „nemzetműveltségi” állapotát. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy Ipolyi Arnold – másokkal együtt – kezdeményezte és szorgalmazta a nemzet műveltség kialakulásáról és állapotáról szóló pályamunkák kitűzését. Az Akadémia által e témára kiírt pályázatra beérkezett győztes munkát és szerzőjét Ipolyi lelkesedéssel fogadta.^{16/} A ma már historiográfiai jelentőségű pályázat nyertese egy pályakezdő történész: Frankl – később Fraknoi néven vált ismertté – Vilmos volt, aki Rómer Flórisssal együtt sokat köszönhetett Ipolyi Arnold baráti támogatásának. A nemzeti hagyományok – a kulturális, történelmi örökség – számbevétele csak kevés történész érdeklődését keltette fel. Az 1850-1875 közötti évek történettudományában változatlanul a politikatörténeti témák élvezték az elsőbbséget. A politikai gondolkodás számára ekkor vált érdekessé Erdély politikai története, ekkor fedezték fel Bethlen Gábor történelmi személyiségét. Az Árpádház történetével is ekkor kezdett el foglalkozni az egyik legjelentősebb magyar történetíró. S a romantikus történetírás egyik kései reprezentánisa – Thaly Kálmán – is ekkor fordult a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalom története felé.

Ilyen körülmények között még inkább kitűnt Ipolyi eredetisége, aki a XIX. századi történetíróink közül elsőnek vállalkozott a művelődéstörténeti tematika kidolgozására, művelésére. Táplálkozott-e valamilyen forrásból ez az eredetiség? Más szóval, milyen külföldi szellemi hatások érték Ipolyit a XIX. század hatvanas éveiben? Közvetett adatokból, szerzőnk munkáiból tudjuk, hogy fiatalon megismerkedett Comte és társai felfogásával, a pozitívizmussal. Fraknoihoz írt egyik levelében erről így számolt be: „... Nagy élvezettel olvastam a napokban Pauler Gyula szép közleményét Comteről a Századokban s alig várom a folytatást. Amennyire emlékszem, én voltam

az első ki Comtera figyelmeztettem nálunk, mint Buckle és Draper előtt ezen irány megkezdőjére, Ráth felett mondott beszédemben»^{17/}. Igen, a pozitivistákat ismerte Ipolyi, a kérdés csak az volt, hogy felfogásukat miként sikerült alkalmaznia? Ennek vizsgálatára bőséges anyaggal szolgálnak Ipolyi művelődéstörténeti előadásai, melyeket a Magyar Történelmi Társulat elnökeként készített el,^{18/} s melyek meghallgatása után számosan csatlakoztak Ipolyi történetírói felfogásához.

A művelődéstörténeti témakör nemcsak tudományos, hanem politikai megfontolásokból is elsőrendű fontossággal bírt. Az államhatalom és a nemzetiségek összeütközései, a nemzetiségi értelmiség szilárd elveken nyugvó fellépése szükségessé tette, hogy az uralkodó nemzetiség és a szorványokban élő nemzetiségek kapcsolata, helye és szerepe pontosan felméréssék. Ipolyi, mint a magyar államrendszer szilárd támasza – főpapként és a Társulat vezetőjeként – a történelmi múltban kezdte keresni nemzetiségek és magyarok harmónikus együttélésének történelmi gyökereit. Művelődéstörténeti tanulmányainak egyik központi gondolata volt, hogy míg Európában az írek és az angolok, a flamandok és a vallonok, a szászok és a svábok állandó ellenségeskedésben éltek együtt, addig magyarok, tótok, oláhok (sic!) és németek együttélésük során mindig békességre találtak. Tanúbizonyosságul felhozta – ma már úgy tűnik, hogy egyfajta naívsággal – magyar nyelvben megtalálható szláv és német jövevényszavak garmadáját, a magyar hadművészetbe átplántált német elemeket, a pásztorkodásban követett román módszereket. Mindezekkel az ország etnikai sokszínűségének elismerése mellett, az „egy haza, egy politikai nemzet” fogalmát próbálta elfogadtatni.

Vállalt feladata volt-e Ipolyinak az „egy haza, egy nemzet” koncepciójának hirdetése? E kérdés megválaszolásához tudnunk kell, hogy történetíróink általában helyesléssel fogadták a kiegyezés gondolatát, s 1867-től hűen szolgálták a Monarchia, a dualista államrendszer érdekeit. Ipolyi és társai csatlakoztak az úgynevezett irodalmi Deák-párthoz, elfogadták a császári család uralkodói hatalmát, és élvezték a szellemi légkör szabadságát és gyors javulását. Historiográfiai irodalmunkban egységes az a felfogás, hogy történetíróink a Monarchia mellett voksoltak, s történeti tényekkel iparkodtak bizonyítani, hogy a nemzet és a császári ház közötti viszályok mindig a rossz tanácsadók, és sohasem a jó császárok miatt törtek ki. Ipolyi a kiegyezést követően őszintén hitt az uralkodóház és a nemzet egymásratalálásában, az élet minden területén átható kiegyezésben. Ez nemcsak történetírói ars poeticája volt, hanem közéleti felfogás is. Ezt bizonyítja, hogy az 1865. évi választásokon képviselői jelöltetését is vállalta. Egy fennmaradt mezőkövesdi nóta így énekli meg Borsod megye országgyűlési képviselő jelöltjét:

Jó sors fordult az országra,	Magyar ember – ritka párja,
Már most ember kell a gátra,	Nevét tiszteli a haza,
Ipolyi lesz a követünk	Ipolyi lesz a követünk,
Érte poharat ürítsünk!	Aki magyar, mondja velünk. ^{19/}

E versike nemcsak esztétikailag nívótlan, de tartalmilag sem fedte Ipolyi Arnold politikai felfogását, világnézetét.

Ipolyi politikai felfogása, történet szemlélete alakulásában jól nyomon követhető az úttörők bátorsága és bizonytalansága: egyfelől korát merészen megelőzve egyértelműen a racionalista polgári történetfelfogás mellett történetírást, hirdette az emberi nem egységét, „világpolgárság” és a hazafiság összetartozását, másfelől „az egy hazát, egy nemzetet” korabeli polgári felfogásának elve alapján egyben az állam és a nemzet történelmi kategóriáit: s nemzeti egységet látott ott is, ahol az sohasem volt meg. Művelődéstörténeti írásaiban visszatért korábbi forrásbázisához, a népi hagyományanyaghoz, s a földrajzi helynévanyaghoz. A kutatás tárgya a néphagyomány legyen, s a „vállainkra emelkedő utódaink magasabbra érhetnek föl nálunk” – írta egyik tanulmányában. A néphagyományi forrásanyag segítségével jutott mélyebb ismeretekig a magyar iparélet kutatásában is. Az iparról és a kereskedelemről, mint az egyik legbefolyásosabb tényéről írt, idézve Anglia példáját, „akinek inkább kereskedőgályái, mintsem hadihajói hódították meg a félvilágot”. Tíz esztendővel a kiegyezés után kevesen írták le az alábbi gondolatot: „... aki az ipar méltó történelmét megírandja, az az emberiség legszebb lapjainak egyikét: a szorgalom és az erény, a munka és a mérséklet, a szellemi és az anyagi haladás és jólét, a polgárosodás és a művelődés valódi történelmét fogja megírni.”^{20/}

A magyar történetírásban a *nemzetiségtörténeti* kutatások első eredményei már 1848 előtt megjelentek. A magyarok és a horvátok, a magyarok és a szerbek közötti politikai viták tükröződtek a történetírásban is. „Az a liberális felfogás – írta Glatz Ferenc e témáról szóló összefoglalójában – amely az egy politikai nemzet ideáját természetesen nem feladva, mégis messzemenő engedményeket kívánt tenni a nemzetiségek saját fejlődésének, jobbra valóban a magyarországi nemzetek (nemzetiségek) történetéről írt. Ilyenek: Szalay László tanulmánya az 1860-as években a szerbekről, Margalits Ede szerb tanulmányai, Zsilinszky Mihály szlovák történeti írásai.”^{21/} E felsoroláshoz kívánkozik szerzőnk – Ipolyi Arnold – egyik nagy tanulmánya, amely „*A magyar nemzetiség és államnyelv történeti alakulása*” címmel a Magyar Történelmi Társulat 1876-ban tartott közgyűlésén hangzott el.^{22/}

Az előadás közvetlenül politikai célokat szolgált, s mindenekelőtt a nemzetiségi – elsősorban szlovák – értelmiség csillapítását volt hivatva szolgálni. Ipolyi a magyar törzsek honfoglalásától kezdve sorakoztatta fel érveit, a nemzetiségek és a magyarok megnyugtató együttélését bizonyítva. „Hazánk nemzetiségei hasonlíthatatlanul nagy többségének, sőt összes tömegének magatartása, amaz elenyésző parányiságú egyéniségek mellett, most is mindig correct és hazafiasnak bizonyult amaz izgalmaival szemben is. És ez természetes s történetünk által teljesen indokolt tény volt.

Hazánk, összes lakóit és nemzetiségeit mindig egy s azonjogú népeinek ismerte. A magyarok meghódítván az országot, nem állítottak fel különbséget, mint más nemzetek tevék, a hódító és hódított nép között. Nem követeltek az uralkodó nemzet számára sem hegemóniát, sem kiváltságot és külön jogokat. Nem emeltek válaszfalat a nemzetiségek közt, nem alkottak kasztokat. Nem voltak race-mauditejaik mint a franciáknak: nem elnyomottjaik mint az angoloknak: nem helotáik mint Hellas szabad s művelt népének, vagy rabszolgánépeik, mint a szabad amerikai köztársaság négeri s törvényen kívül álló indiánjai.

A perctől kezdve, hogy Árpád meghódítja e hon népségeit, hogy Géza és István s utódaik országukba fogadták és megtelepíték az idegeneket és jövevényeket, mindannyi azonnal a magyar állam s alkotmány jogával és szabadságával birt, még ha előbb rabszolga volt is, s azáltal egyedül idővel felszabadult. A hódító és hódított egy címen: a megszállás és adomány címén nyerte egyaránt birtokát. Mindenki amint a magyar közjog szerint a magyar korona tagjává lett, volt legyen bármily nyelvű és nemzetiségű, annak egyformán minden szabadságában részesült s a nemzet uralkodó tagjává lőn. S mindez talán valami amerikai vagy a mai új cosmopolitismus, a nemzeti politika hiánya s gondatlansága volt? Nem!„^{23/}

Ime a liberális történetírás, a népies-polgári történetírói irányzat egyik reprezentánsának állásfoglalása, a nemzetiségek és a magyarok történeti viszonyáról. Ez a megítélés – s mint később látjuk a tanulmány egész szelleme – már nem az 1848-1849 körüli helyzetet, hanem az osztrák-magyar kiegyezés, az 1868. évi nemzetiségi törvény utáni állapotokat tükrözi. Itt már nem a kompromisszumnak a keresésén van a hangsúly, hanem a megnyugtatóson. A nemzeti egység még hangsúlyosabb kiemelése érdekében a polgári történetíró a társadalmi viszonyok elsőbbségére is hivatkozik: „a magyar nép legtörzsökösebb alakjait is, és legeredetibb neveit ott találhatjuk szintén az alsóbb osztályok földműves népsége rétegeiben, mely hasonlóan hazánk többi, alattvalói viszonyban lévő népségeivel, a legújabb időkig nem birt semmi kiváltságos joggal.” S hogy a historikus mennyire ingoványos talajra jut, ha a tényektől elszakadva a közvetlen napi politikát kívánja szolgálni, arra álljon itt Ipolyi lelkes és romantikus összegezése: „Nem csoda azért, ha országunk minden népe és nemzetisége, minden jövevénye és polgára lelkesedéssel csügött a neki édes és nem mostoha anya, a haza sorsán.”

Ipolyi Arnold fő mondanivalóját abban foglalta össze, hogy Magyarország a történelem századaiban mindig megőrizte a nemzetegységet, s a magyarok és a nemzetiségek között végig a testvériség, az egyenjogúság volt az uralkodó. Felfogását az alábbiakban összegezte:

„ . . . Mondjuk ki tehát a politikai történet egyik nagy mesterének: Dahlmannak e részt classicus állítását: hogy „az emberiség hite a fajtisza nemzetiség fölényében: állhit!” Az ellenkező nézet ellen mindig küzdeni fog a történelem, küzdeni a műveltség és polgárosodás, és mindenekelőtt, mint előbb mondtam, a vallás és humanizmus, a kereszténység és ennek magasztos tana, a testvéri szeretet. Részemről nyíltan, emelt fővel vallom, hogy ama megszentelt régi bibliai iskolának vagyok buzgó híve és szerény apóstola és hirdetője, mely kezdet óta tartja azt a magasztos tant, mely előtt egy Newton a csillagászatnak, egy Müller Miksa a philológiának, egy Humboldt Sándor az egész Kosmosnak tudományát kimerítve, mindannyian fejet hajtottak, s Humboldt Kosmosában annak igazságát hirdetve s megerősítve mondá: „vallom az emberi nem egységét.”

Mi is valljuk azt, és valljuk az emberi törzsek és fajok, a nemzetek és népek testvériségét. Valljuk, hogy mindnyájan a kereszténység és műveltség által egyformán világpolgárok s egy hazának hű fiai lehetünk. Egyformán testvérek vagyunk s egyenjogúak lehetünk még akkor is, ha különböző nemzetiségűek vagyunk, s amellet is, ha nem egyikünk vagy másikunk anyanyelve az uralkodó nyelv az állami ügyvitelben. Nemzeti

nemes tulajdonaikat, melyek annyira díszítik pl. a nagy szláv és dicső német nemzetiségű népeinket, s melyeknek nemzetünk annyit köszön, ezek azért mindannyian éppen úgy érvényesíthetik, mint egyenjogúságukat a nemzet életében és műveltségében?.. 24/

A magyar uralkodóosztály nacionalista felfogásán mégis áttör a polgári liberális történetíró egyetemes szemlélete, a nemzetiségek és a magyarok kölcsönös együttműködésének szükségességét valló ideológiája.

FÜGGELÉK

Ipolyi Arnold „A történelem és a magyar történeti szellem” című előadásának (1885) historiográfiailag jelentős összefoglaló gondolatait az alábbiakban szószerint közöljük (lásd a 20. jegyzetet is):

„... A történelem mérvadó irányait és hatását vázolja, nem is volna szükség önöknek, Uram! a nemzeti műveltségtörténeti szempontot többé külön kiemelnem, ha nem kívánná azt nálunk annyira életbevágó érdeke.

A nemzeti eszme és öntudat, s a nemzeti műveltség menete képezte az alapot, melyen Magyarország magasabb története alakult, fejlődött s emelkedett. Mert a történet menete magában alapjában sajátlag nem is lehet más, mint a műveltség fejlődése. Hol e fejlődés megakadt, ott a történet menete is megszűntnek mondható. A magyar nemzet volt az, mely e történelmi eseményeket véghez vitte a hazában, amennyire az általa elfoglalt ellenséges területen s annak idegen népei közt nemcsak új országot és nemzetet, államot és társadalmat, de ezzel új történetet is alapított. Ez a történet vele kezdődik és vele emelkedik. Ő vitte és hordozta annak minden eseményét. Övé volt a vezérlet, ő nyomta rá neve — és szelleme bélyegét. Még akkor is, midőn saját nemzeti átalakulását vitte véghez, idegen elemekkel s idegen eszmékkel dolgozva, ezeket annyira sajátjává tette, appropriálva s assimilálva, meghódolva nekik s meghódítva őket magának, éppen úgy mint hazája autochton népeit, vagy idegen bevándorlóit, hogy sohasem lehet kívülről ideig itt más népről, mint nemzetről vagy csak mint pártról is szó.

Pedig hányszor alakult így át. Dúló hordából, vándor, hadkalandor, barbár pogány népből polgárosult keresztény néppé lett. Törzsszerkezetét és közfejedelemségét királysággá és monarchiává változtatta. Rokon vagy csak hason népeinek országába tódulását, a bessenyőt és kunt, a tatárt és törököt százados bár és halálos tusákban visszatartotta és legyőzte, vagy magába olvasztotta. Magát pedig sem a barbárabb, sem a műveltebb népelemek által felosztlattni nem hagyta. A nomád vagy földműves szlávoknak és oláhnak csakúgy, mint a műveltebb, polgáriasodottabb germánoknak megtörött rajta ismeretes népolvasztó ereje. A középkor civilizációs áramlatait a scholastikán és renaissanceon, saját nemzeti dynastiáin mint az Árpádokon, Anjoukon és Hunyadi Mátyáson át mind fölvette. Trónját velük az európai királyságok magaslatáig

megszakadatlanul emelte vagy csak fenntartotta: sőt a római birodalmi császárságig is felvitte és országa, trónja annak sokáig még alapját is képezte.

E nemzet nélkül, mely által ezer éven át létezett Magyarország, éppenúgy nem létezett volna, valamint hogy nélküle, mint egy kitünő publicistának mondja, ma sem létezhetnék. Mert máig éppenúgy képezi nemzetünk az ország magvát és lényegét, élete és tettei hordozóját, mint lakosságának és népeinek törzsét és kapcsát. Szabadsága, intézményei erejével s egységeivel áthatotta mindannyiát, midőn hajdan felemelte magához annak magasabban érvényesülhető vitéz elemeit, s újabban felszabadítva magához hasonlónak tette a többit. És mindezt tette nem nemzete nagy száma és ereje, nem annak nagy hatalma és intelligenciája, nem nagy tehetsége és műveltsége által, mint más nagy s erős népek teheték: — de melyek mindezt inkább erőszakra s elnyomásra, sőt idegen népségeik kiirtására használták — hanem tette nemzetünk inkább emelkedetebb öntudata, nemes önérzete és szabadságszeretete által, és tette folytonos viszontagságot, küzdelmek és balsors közt, felismerve mindég magasabb irányban a nemzeti összpontosító állami eszmét s egységet.

A följegyzésre méltó e közt, hogy valahányszor e nemzeti eszme hanyatlott s annak ellipsise beállott, mindjárt a nemzet szerencséje is alászállott: és valahányszor a nemzet lelkesedett, élete is azonnal emelkedett. Hogy csak a nemrég múlt korszakot, a múlt század vége előttit, vagy e kornak nemzet és alkotmányellenes törekvéseit említsük: — a nemzet mindig történeti élete restaurációja által állította vissza és szilárdította meg állami létét és függetlenségét. Tette pedig ezt gyakran saját hűtlen vagy csak gondatlan testvérei, sőt nemzete elidegenedett főbbjei ellenére. Ezen hagyományos történeti és politikai érzetben nyilatkozott nemcsak nemzetünknek értelmisége, hanem ez képezte annak szerencsését is és dicsőségét. Ennek érzete tette kitartóvá a szüntelen küzdelemben, bátrakká és hőökké a kitartásban, s amely magasan lelkesedett nemzeti-ségeért s egységeért, úgy lelkesedése mindig liberalisabb volt, hogysen exclusívá vagy szűkkeblűvé vált volna. Saját szabadsága és függetlensége kiküzdésébe foglalta mindig országa összes bármily idegenszerű népeit, nem tevén köztük soha különbséget, ha csak a nemzet s államegység ki volt víva. Ez volt azon talizmán s varázserő, mely sajátlag nemzetünk erejét s erényét képezte.

Csak minap mondá egy mérvadó s irányunkban részrehajlással bizonyára nem vádolható orosz lap: „A magyar nemzet ereje, úgymond, egyfelől abban a nemzeti-és politikai függetlenségben s önérzetben, másfelől pedig abban az erős hazaszereteten gyökeredik, mely a nemzet minden rétegét át tudja hatni.” Mert ha a nemzeteknek, valamint az egyeseknek szerencséje felszáll, ritkán hűnyhatja be fénysugara előtt szemét az ellen és jóbarát: mindenki magyarzza ilyenkor éppen úgy, mint a balsorsban viszontagságai okát. Hasonlóan szól ez alkalomból egy nem éppen mindig rokonszenves más, külföldi német hang is: „Teljes elégtétellel mondhatja el ma a magyar nemzet magáról, hogy végre hosszas bár és terhes áldozatok árán elérte már a nemzetek során ő is a célt. Mert misem hasonlítható össze azzal a nagyszerű tüneménnyel, mint tartja fel magát e nemzet s állam az idők harcában. Mint állítja fel s mint küzdi ki mindannyiszor, mégpedig ezer éven át sokszor, veszélyeztetett jogát és szabadságát,

függetlenségét és önállóságát, felvirágzását sőt nagyságát, – vagy csak felsőbbségét. És mint kényszeríti fényes hősi tettei, haladása és művelődése által annak elismerésére elnyomóit és vetélytársait, irigyeit és lenézőit, előrehaladottabb szomszédait és összes ellenségeit.”

És ha ennek okát keressük, közel találjuk, szó szerint elmondva éppen amaz idegen hang indoklásában: „Mert úgymond – alig van nemzet a világon, hol egyesek oly nagy mérvben s oly teljes odaadással csüggnének a történelmi nemzeti eszmén, mint Magyarországon. Ami csak az emberi munka legkülönfélébb mezején nagyobb és nemesebb véghezmegy, vagy a tudomány és művészet, az ipar és kézmű, a földművelés és gazdaság egyéb terén, a béke és harc, az egyház és politika műveiben történik, azt jórészt ezen történelmi nemzeti eszmény lelkesíti, létesítette vagy csak erősen áthatotta. A hideg közöny az állam- és nemzet eszméjével szemben, mely a világ többi népeinél felszínre jutva uralkodik, s mely mindinkább az anyagi előnyök bálványzásába merül, Magyarországon még nem emelkedett túlsúlyra.” Valóban mondhatjuk, hogy így nagyjában legalább még eddig, az elnyomás legsúlyosabb érveiben is, a közt, hogy minden emelkedetebb hű fia elsősorban csak nemzete fenntartása, állami léte és függetlensége helyreállítására és kiküzdésére gondolt, mígnem módját ejthette. És hogy ez végre sikerült, megérhettük immár azt is, hogy az osztrák birodalom fővárosa egyik képviselője elmondotta minap nekünk, annyi százados uralkodásuk után: Ők sem óhajtanak úgymond mást, mint hasonló egységes államot, minőt Magyarországnak létesítenie sikerült.

De erre, Uraim csak egy szükséges, mi gyakran hiányzik, hogy az államot a nemzeti történet szelleme hassa át, hogy a nemzetet a történelem formálja, képezze a történettudat által, melyet semmi egyéb, még a legmagasabb anyagi jólét vagy műveltség sem pótolhat. Alkotmányok s államok, mint hazánk egyik nagy fia mondá, az éjen át keletkezhetnek, de nem a nemzeti szellem. Nem is keresem itt azért mélyebben e nemzeti érzet eredetét és ébredését. Benn van az eredetileg ösztönszerűen minden nemzet hajlamában, mint az együvé-tartozás szüksége. De magasabb érzete talán inkább az elválás és megfogyatkozás által támad fel, az önfenntartásra, nemes hőstettekre és védelemre. Annyi kétségtelen, hogy nemzeti szellemet sem octroyálni, sem megvédeni nem lehet. Századokon s ezred éven át kell erre képződni és nevelkednie a nemzetnek. Rendesen régi keltü hagyományos öröksége az a népnek, eredménye történetének, melyet történelme összes lapjai eredete óta beszélnek.

A magyar történet kútfői szellemének egyik újabb, s eddig legavatottabb pályanyertes írója mondja: „A nemzeti érzés az, mely már krónikáink egyediségét megalkotja. Méltó büszkeséggel tekinthet rájuk minden magyar szem, mint a nemzeti nagyságnak avatott tudatos s emellett józan hirdetőire. Nemzetibb s a legmélyebb igazság mellett, költőibb lendületű emléke egy országnak nincs, mint aminőt mi birunk krónikáinkban. Nem átallok, úgymond ő, kimondani, hogy egyedül állanak e tekintetben magok nemében a középkorban. Képét nyerjük belőlük nemzetünk kezdődő és fejlődő műveltségének, közvetlen kifolyását látjuk bennök a magyar nép sajátos lelkének. A hősiességet az egyházi mély hittel s emellett a legnagyobb józansággal párosító

magyar ideált állítják eléink a magyar királyok történetében. Anglián kívül a Szent István és II. Endre közötti korban hazánk az egyedüli központosított állam. Valamint a politikában a particularis érdekek soha sem juthattak érvényre, úgy krónikáinkban is alig hagytak nyomot. Míg minden más középkori író kivétel nélkül a helyhez köti emlékeit: itt az országos nemzeti érdek elől háttérbe szorul minden más reminiscencia, egység köti mindig az egészet össze.”

Ime lehetne-e ennél jobb megfejtését adni a nemzet hagyományos történeti szellemének, mint aminőt itt a történetbúvár nyújt, nemzeti krónikáink adatai alapján. Ez megfejtí egyszersmind azt is, mi az, amit történeti szellemnek tartunk. Ily erős történelmi alappal bírván, nemcsak biztosan lehet, de folytonosan kell is rá építenünk, hogy fejlődésünk folytonos és szilárd legyen. Mert a nagy küzdelmek és veszteségek, a diadalok s a dicsőséges harcok, melyeket az ősök kiküzdöttek, mondja egyik hazánkfia, mintegy folytonos hagyomány szállanak nemzedékről nemzedékre, apáról fiúra a feljegyzésben és történelemben, a regében és hagyományban, a hősdalban és köztudatban. S ezen történettudat összege az, melyen a nemzeti lét amint lelkesül, úgy vele táplálkoznia is kell, a közéletben és küzdelemben, tudományban és művészetben. Csak ez az, ami a nemzeteket mint folytonos tanúság áthatja és fenntartja a válságok perceiben, s a terhes s nagy korszakokon át.

De erre, Uraim, nem elég többé a mai fejlettség fokán az egyszerű hazafiú phrasis és szóvirág, a lelkesítő dal s ékesszólás. Nem elég, hogy Xenophon és Livius hangján írjunk történetet. Igaz bár, hogy a történelem lehet egyedül a nemzeti lelkesedésnek s emelkedésnek, a tett s erőmerítésnek valódi kútforrása, mert nélküle a hazafiság nagyobbára csak üres rajongás, mégis a tudomány egész világa, a munka összes ereje — s hozzá erkölcsi komolyság kell immár, hogy a nemzetet történelmével, annak magasabb eszméivel és szellemével tájékozzuk: hogy műveltségét és képzettségét a mai színvonalra emeljük. Hogy kimutassuk a politika és jog, a társadalom és humanizmus, az irodalom és tudomány, a művészet s ipar terén, egész köz- és magánéletében azon hagyományos, s a nemzet jellemében és lelkében, tyusában és genuiásban fekvő sajátos vonásokat, melyekkel képes a világ többi népei közt magát érvényesíteni, s az emberiség közkincsét részéről is gyarapítani.

Ha egy újonnan viruló nemzet fellépve érvényesíteni akarja magát, mondá csak minap nemzetünk egyik jóakaró szellemes barátja, eredménnyel azt csak úgy érheti el, ha a tudomány és művészet, az ipar s munka terén újabb alkotások eredeti vonásait hozza magával, s azokat más népek által is képes elismertetni s elfogadtatni, s ezzel gyarapítja ő is, pusztá üres utánzás helyett, az emberiség tudását és képességét.

Igy lépett fel kétségtelenül először nemzetünk, midőn helyet foglalt s országot alkotott, Európa államai között. Midőn hadviselését, taktikáját és stratégiáját nemcsak megbámulták a keleti, bizánci tudomány: Maurikios és bölcs Leo hadtani irataiban, hanem meg is érezte a nyugat annyira, hogy madarász Henrik császár a német fegyver magyarrá alakításával s nemzetünk harcászata átvételével volt csak képes győzedelmeskedni. Hasonlóan kell ma tehetségünket minden téren érvényesítenünk. De ez irányban kétségtelenül első a történelmi tudat felébresztése, a történelmi vizsgálat és tanulmány

alaján. Ismernünk kell múltunkat, hogy felismerjük annak alapját, hogy lássuk eszmévilágát, hogy pótolhassuk a hiányokat, összeköthessük a megszakadt szálakat. Lássuk a nemzet-műveltség egész körét – a nyelvtől az iparig és művészetig – és látni fogjuk, mennyi használható, s értékesíthetőt birunk még ebben. Csak ezzel fog azután termékenyítőbben hatni ránk a külföldi műveltség magaslata is: nem egyszerűen majmolásul és meglegedésül, az itthoni kicsinyléseül és lenézéseül, hanem ösztönül és versenyül. A nemzet történelmi alapját nem képezi azért a merev mozdulatlanság: nem a nemzetihez való rideg ragaszkodás. A kor követelményeinek éppen úgy, mint a nemzet geniusának helyt kell adni: de igyekezni kell azt e nemzeti hagyományok és aspirációk keretébe alkalmazni. Nemzetünk eziránt mindig kellő érzéket tanúsított. Történetének cultusa ebben nem gátolta. Ellenkezőleg, azt azzal emelte, hogy az újabb kor kellékeivel életét föllevenítette. Ily átalakítás mindig megtalálta kellő címét s átmenetét, ha azt történelmi alapon vitte át, mint ez az angol nemzetnél rendesen történt és mit annak nem volt legalább oka megbánnia, mint a franciának az ellenkezőt annyiszor . . .”

J e g y z e t e k

- 1/ A kérdéskör és a korszak legjobb historiográfiai összefoglalása: R.Várkonyi Ágnes: A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban. Bp., 1978.
- 2/ Horváth Mihály: Az 1514-iki pórlázadás, annak okai, s következményei. Tudománytár, 1841. Uő. Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. 1840.
- 3/ A Fialat Magyarország képviselői közül Vasvári Pál vett részt a fegyveres mozgalomban, rajta kívül Rómer Flóris, Ráth Károly, Salamon Ferenc és Nagy Iván fogott fegyvert.
- 4/ R.Várkonyi Ágnes: im.: Fehér György: A politikai forradalmak okai. Lipcse, 1850. c. műve egyetlennek, s szinte titkos iratnak számított. A neves papi történész közel nyolc évtizedik évéhez már nem félt az abszolutista hatalomtól, s ezért merete közreadni a maga „forradalom utánját.”
- 5/ A „pályaelhagyók” alatt mindenekelőtt azokat értjük, akik korábban más érdeklődésük mellett, történettudománnyal is foglalkoztak (Bajza, Eötvös, Szontagh és mások).
- 6/ Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp., 1976. a kérdés legjobb magyar nyelvű, és egyetemes szemléletű összefoglalója.
- 7/ Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről, államról. Bp., 1980.
- 8/ Tudományos igényű biográfia még nem készült. Az első életrajzi összefoglalást – nagy elfogultsággal – Pór Antal nagyváradi egyházmegyei könyvtáros írta meg (Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata. Pozsony-Budapest, 1885.) Néprajzi, ősvalláskutatói érdeklődését kiemelve készült el a legújabb kismonográfia: Hoppál Mihály: Ipolyi Arnold, Akadémiai Kiadó, 1980.
- 9/ Csengery Antal: Magyar Mythológia. (Felolvasa a Magyar Tudományos Akadémia 1855. június 11. ülésén). Csengery Antal összes Művei I. kötet. (A módszer címmel).

- 10/ Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos levelezése OSZK Kézírtattár. Ennek ellenére legújabbban Hoppál kétségbe vonja, hogy az éles bírálathoz Ipolyinak kedvét szegte volna. Vö. Legendák Ipolyiról és a Magyar Mythológiáról. Valóság, 1982. 1. sz. 59.
- 11/ Emlékbeszéd Ráth Károly fölött. Ipolyi Arnold Kisebb munkái II.k. Bp., 1873. A beszéd újabb közlése: Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos. Egyház, műveltség, történetírás, Történetírók Társasága, Gondolat, 1981.
- 12/ Im. (Történetírók Társasága) 87.
- 13/ Emlékbeszéd Ráth Károly fölött
- 14/ Ipolyi célja egy összefoglaló jellegű magyar művelődéstörténet megírása volt. Ehhez első vázlatként készítette el „Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata” című munkáját (I.A. Kisebb Munkái III.k. Budapest, 1887.)
- 15/ Toldy Ferenc egyetemi előadásainak kéziratát ld. MTA Könyvtára, Kézírtattár, Tört. 4.r.29.
- 16/ Ipolyi Arnold-Fraknói Vilmoshoz, Törökszentmiklós, 1862. november 12. „ . . . igen is őszintén örvendtem tanulmányra oly szép sikerén . . .” A pályázatra és a nyertesre ld. Rottler Ferenc: Fraknói Vilmos pályakezdése. Századok, 1969.
- 17/ Ipolyi Arnold-Fraknói Vilmoshoz, Bars-Szentkereszt, 1873. május 12. OSZKK Levelestár.
- 18/ Ipolyi Arnold: Kisebb Munkái III.k. Bp., 1887. (a továbbiakban Ipolyi: Kisebb Munkák): valamint Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos: Egyház, műveltség, történetírás. Történetírók Társasága, Gondolat, 1981.
- 19/ Ipolyi Arnold-Fraknói Vilmoshoz, Eger, 1865. november 14. OSZKK Levelestár. „ . . . Itt küldök előbbi szerepléseim korából és egyik kortesdalból egy pár példányt, jó lesz valamely országos levéltár vagy könyvtár számára mint történetemlék . . .”
- 20/ Ipolyi: Kisebb Munkái. A nemzet, a nemzeti műveltség és a nemzeti történetírás volt a tárgya utolsó nagy munkájának, amelyet „A történelem és a magyar történeti szellem” címen adott elő 1885-ben az első magyar történész kongresszuson. Összefoglaló gondolatait – annak historiográfiai jelentősége miatt – függelékben teljes terjedelemben közreadjuk.
- 21/ Glatz Ferenc: im.
- 22/ Ipolyi: Kisebb Munkái. – Egy esztendővel e tanulmány megjelenése után, az első magyar büntetőkódex parlamenti vitájában a nemzetiségekkel szemben a kormány erős kezét követelte. Ld. erre: Kovács Kálmán: A magyar állam és jog fejlődése (Válogatott Tanulmányok) Bp., 1981. Az első magyar büntetőkódex parlamenti vitájához 1877-78.
- 23/ Im. 9-10.
- 24/ Im. 26-27.

CONTENTS

INHALT

Vorwort	5
József Buzás, Universitätsassistent	
Zur Frage der Geschichte des österreichisch-ungarischen öffentlich- rechtlichen Verhältnisses	7
Andor Csizmadia, Universitätsprofessor	
Die Rechtshistoriographen des Absolutismus in Ungarn	21
Alajos Degré, Archivdirektor	
Begründung von Reformbestrebungen durch Berufung auf alte Gesetze 1846	39
József Kardos, Universitätsdozent	
Die Rolle der Doktrin der Heiligen Krone im politisch-öffentlich- rechtlichen Denken des 19. Jahrhunderts	49
István Kállay, Universitätsprofessor	
Imre Kelemen über das impensio und den processus summaris	61
Gábor Máthé, Hochschullehrer	
Gerichtsbarkeit in der Staatsverwaltung	73
Barna Mezey, wissenschaftlicher Mitarbeiter	
Die staatspolitischen Vorstellungen von Ferenc Rákóczi II.	87
Ferenc Pölöskei, Universitätsprofessor	
István Tisza und das Abgeordnetenhaus in den 1890er Jahren	103
Ferenc Rottler, Universitätsdozent	
Arnold Ipolyi über die Nation und die Nationalitäten	123
Fremdsprachiger Inhalt	137
Publikationen des Lehrstuhls für Ungarische Rechtsgeschichte der ELTE	141

INHALT

2	Vorwort Károly Borsós, Universitätsassistent
7	Zur Frage der Geschichte des österreichisch-ungarischen öffentlich- rechtlichen Verhältnisses Andor Czuczmadin, Universitätsprofessor
21	Die Rechtshistoriographien des Absolutismus in Ungarn Alajos Degré, Archivar
39	Begründung von Reformbestrebungen durch Berufung auf alte Gesetze 1846 József Károlyos, Universitätsdozent
49	Die Rolle der Doktrin der heiligen Krone im politisch-öffentlich- rechtlichen Denken des 19. Jahrhunderts István Kállay, Universitätsprofessor
61	István Kelenen über das Imperio und den processus summus Gábor Máthé, Hochschullehrer
73	Gerichtbarkeit in der Staatsverwaltung Barna Mexey, wissenschaftlicher Mitarbeiter
87	Die staatspolitischen Vorstellungen von Ferenc Rakóczi II. Ferenc Pölöskei, Universitätsprofessor
103	István Tizsa und das Abgeordnetenthaus in den 1890er Jahren Ferenc Rottler, Universitätsdozent
123	Arnold Ipolyi über die Nation und die Nationalitäten
137	Fremdsprachiger Inhalt
141	Publikationen des Lehrstuhls für Ungarische Rechtsgeschichte der ELTE

CONTENTS

Preface	5	
József Buzás, senior lecturer		
About the question of the History of the Austrian Hungarian Public-law Debate	7	
Andor Csizmadia, professor		
Hungarian Writers of Legal History at the time of Absolutism	21	
Alajos Degré, director of archives		
The Exposition of Motives of Reform Endeavours with reference to Old Laws 1846	39	
József Kardos, associate professor		
The Role of the Holy Crown in the Political-Public-law Thought of the XIX th century	49	
István Kállay, professor		
Imre Kelemen about Impensio and Processus summarius.	61	
Gábor Máthé, professor		
Jurisdiction in Administration	73	
Barna Mezey, research worker		
Ideas of Ferenc Rákóczi II about state politics	87	
Ferenc Pölöskei, professor		
István Tisza and the House of Representatives in the 1890s.	103	
Ferenc Rottler, associate professor		
Ipoly Arnold about Nation and Nationality	123	
Contents in foreign languages.	137	
Proceedings of the Department of the Hungarian Legal History of Eötvös Loránd University		141

CONTENTS

2	Profess
		József Buzsák, senior lecturer
		About the question of the History of the Austrian Hungarian Public-law
7	Debate
		Andor Csizmadia, professor
21	Hungarian Writers of Legal History at the time of Absolutism
		Alajos Dóczy, director of archives
		The Exposition of Motives of Reform Endeavours with reference to Old
39	Laws 1845
		József Károly, associate professor
		The Role of the Holy Crown in the Political-Public-law Thought of the
49	XIX th century
		István Kálnay, professor
61	István Kézsmáris about Impensis and Processus summaris
		Géza Mészáros, professor
73	Jurisdiction in Administration
		Hanna Mézey, research worker
87	Ideas of Ferenc Rákóczi II about state politics
		Ferenc Pálócai, professor
103	István Tisza and the House of Representatives in the 1890s
		Ferenc Rottler, associate professor
123	Jóly Árnold about Nation and Nationality
137	Contents in foreign languages
		Proceedings of the Department of the Hungarian Legal History of Eötvös
141	Lóránd University

AZ ELTE MAGYAR JOGTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYAI

Jogtörténeti értekezések

Szerkeszti: *Kovács Kálmán*

1. sz. Révész Tamás: A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Bp., 1971
2. sz. Buzás József: Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918-1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Bp., 1971.
3. sz. Máthé Gábor – Révész Tamás: Az esti és a levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945-1970). Bp., 1972.
4. sz. Rácz Lajos: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Bp., 1972.
5. sz. Buzás József: Veszprém vármegye közigazgatása az 1918-1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Bp., 1974.
6. sz. Kálmán Kovács (red.): Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Bp., 1974.
7. sz. Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Bp., 1975.
8. sz. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Bp., 1977.
9. sz. Révész Tamás: A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Bp., 1977.
10. sz. Kovács Kálmán (szerk.): A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben. Bp., 1979.
11. sz. Mezey Barna: A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. Bp., 1981.
12. sz. Kovács Kálmán (szerk.): A magyar politikai- és jogi gondolkodás történetéből. XVIII-XIX. század. Bp., 1982.

Kovács Kálmán: A magyar bűntetőjog és büntetőeljárás jog története 1848-1944-ig. Bp., 1971.

Kálmán Kovács (red.): Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa (Internationale Rechtshistorische Konferenz, Budapest, 12-15. September 1977) II. Bp., 1978.

1979.

Kovács Kálmán (szerk. és előszó): Bethlen Gábor állama és kora. Bp., 1980.

Kovács Kálmán: A magyar állam és jog fejlődése. Valogatott tanulmányok. Bp., 1981.

1. kötet: A jog története.

2. kötet: A büntetőjog története.

3. kötet: A büntetőeljárás jog története.

4. kötet: A büntetés története.

5. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

6. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

7. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

8. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

9. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

10. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

11. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

12. kötet: A büntetés végrehajtás jog története.

KÖTETÜNK SZERZŐI

BUZÁS JÓZSEF	egyetemi adjunktus, Budapest, ELTE ÁJTK
CSIZMADIA ANDOR	egyetemi tanár, Pécs
DEGRÉ ALAJOS	főlevéltáros, Zalaegerszeg
KARDOS JÓZSEF	egyetemi docens, Budapest, ELTE ÁJTK
KÁLLAY ISTVÁN	egyetemi tanár, Budapest, ELTE ÁJTK
MÁTHÉ GÁBOR	főiskolai tanár, Budapest, Államigazgatási Főiskola
MEZEY BARNA	tudományos munkatárs, Budapest, ELTE ÁJTK
PÖLÖSKEI FERENC	egyetemi tanár, Budapest, ELTE BTK
ROTTLER FERENC	egyetemi docens, Budapest, ELTE BTK

Egyéb kiadványok

Kovács Kálmán:	A magyar büntetőjogi jogalkotás fejlődéséről és jelenéről	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán (szerk.):	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán (szerk.):	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény
Kovács Kálmán:	Köztudományi tanulmányok a jogalkotásról	1981. évi 114. (VII) sz. törvény

Készült az ELTE Sokszorosítóüzemében

200 példányban

Felelős vezető: Arató Tamás

Copyright: a Szerzők, 1982

ELTE 82047

